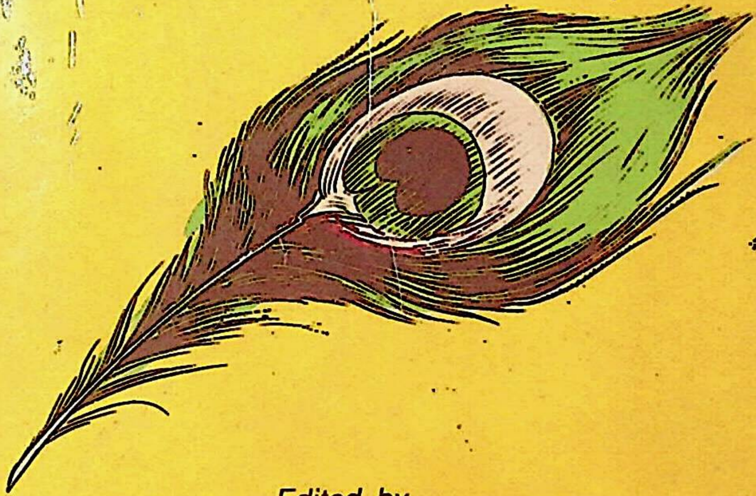
श्रीसदानन्दव्यासविरचितो

महाभारततात्पर्यप्रकाशः

(MAHĀBHĀRATA-TĀTPARYAPRAKĀŚA)
OF
ŚRĪ SADĀNANDA VYĀSA

Edited by
Prof. Vidyaniwas Misra
Vice-Chancellor
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi

RATNA PUBLICATIONS
KAMACHHA, VARANASI

Mahābhārata-tātparya-prakāśa of *Sadānanda* Vyāsa, also known as Sadānanda Yati or Vyāsavara, is a sequel to the *Mahābhārata-tātparya-nirṇaya* of Ānandagiri. It is a brilliant abstract with expository comments and notes on select verses of the *Mbh*. The importance of this work lies in its projection of a holistic view of the *Mbh*.

The entire work presents *Mbh*. as an exposition of the Advaita standpoint and this is borne out by the author's treatment of *Aṣṭāvakra-gītā* in *Vanaparva-prakāśa* and his treatment of *Mokṣa-parva* specifically. At the same time the author displays his deep devotion to Kṛṣṇa, and his independent verses in praise of Kṛṣṇa are replete with *Bhakti*. In short, the present work, looks at the *Mbh*. as a source of most sublime wisdom and of divine inspiration, being surcharged with the presence of Kṛṣṇa as the best embodiment of the divine man-*puruṣottama*.

As far as the language of the work goes, it is well-knit, creative and racy. The author gives more importance to *prasāda* (clarity) than to other *guṇas*. The verse composition is of high order. Though the work is composed largely is *Anuṣṭubh* yet handles other metres with dexterity and competence.

The work was first serialized in *The Pandit*-a now extinct Sanskrit journal-in its new series, volume 33-34 (1911-12) and later got reprinted in 1915. The present edition is substantially based on these earlier editions, which have been critically scrutinized and examined by the editor.

In the editorial Introduction (pp. XIV) an attempt has been made to present an overview of the *Mbh. tātp. pra.* as well as the *Mbh*. for the convenience of the readers.

The author, Sadānanda vyāsa, seems to have flourished between 1740 to 1810. He was a *Sārasvata* Brāhmaṇa of village Kuntrillā in Rawalpindi district (presently in Pakistan). He was a disciple of Bāba Rāma Dayālu–a follower of Guru Nanak and was later initiated into Sanyāsa and has authored over ten works mostly on Advaita.

MAHĀBHĀRATA-TĀTPARYAPRAKĀŚA
OF
ŚRĪ SADĀNANDA VYĀSA

EDITED BY

PROF. VIDYA NIWAS MISRA

VICE-CHANCELLOR

Sampurnanand Sanskrit University

Varanasi

RATNA PUBLICATIONS

VARANASI

1992

Published by-
Ratna Publications
B 21/42 A, Kamachha,
Varanasi-221 010.

First Edition, 500 Copies
Price Rs. 200-00

Printed by—
Ratna Printing Works
Kamachha, Varanasi-221 010.

श्रीसदानन्दव्यासविरचितो

महाभारततात्पर्यप्रकाशः

सम्पादकः
प्रो. विद्यानिवासमिश्रः
कुलपतिः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी

वाराणस्याम्

२०४८ तमे वैक्रमाब्दें　　१९१३ तमे शकाब्दे　　१९९२ तमे खैस्ताब्दे

प्रकाशक:—
रत्ना पब्लिकेशन्स
बी. २१/४२ ए, कमच्छा,
वाराणसी-२२१ ०१०

प्रथमं संस्करणम्, ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्-२००-०० रूप्यकाणि

मुद्रक :—
रत्ना प्रिंटिंग वर्क्स,
कमच्छा, वाराणसी-२२१ ०१०

Introduction

It has been a long time since I started planning to edit two important treatises on the *Mahābhārata—Mahābhārata-tātparya-nirṇaya* of Ānandagiri and *Mahābhārata tātparya-prakāśa* by Sadānanda. But, due to certain personal preoccupations and difficulties in procuring copies of these works, there has been a considerable delay. Both of these have already been printed.

The *Mahābhārata-tātparya-prakāśa* of Ṣadānanda was first serialized in the *Pandit*—a monthly journal of the Sanskrit college, Beneras, in its new series, volume XXXIII-XXXIV (1911-12). Later it was edited and reprinted by Pandit Rāma Sakal Misra, an illustrious scholar associated with Govt. Sanskrit College, Benares. and brought out in book form by Messers Lazarus & Co., Benares, 1915, but it has been unavailable for a long time.

The present edition is substantially based on the earlier two editions which have been critically scrutinized and examined by me. The author Sadānanda, also known as Sadānanda Vyāsavāra (fl. 1740-1810 A. D.) was a *Sārasvata* Brāhmaṇa of village Kuntrilā in Rawalpindi district of Punjab (Presently in Pakistān). He was a disciple of Bābā Rāma Dayālu, a follower of Guru Nanak and was initiated in to *Sanyāsa* by Vāsudeva Yogin. He authored the following works:

1. *Advaita-siddhi-siddhānta-sāra*, ed. by L.S. Dravid. ChSS 18 (1903).
2. *Advaita-dīpikā-vyākhyā.*
3. *Pratyaktattva-cintāmaṇi*, 2 vols. Acyuta granthamālā 5, 7 (1932).
4. *Gītā-bhāvaprakāśa* (Advaita). Published together with other commentaries.
5. *Mahābhārata-tātparya-prakāśa* and the *Mokṣadharma sāroddhāra*. Ed. by Pt. Rāma Sakal Misra. Benares: Lazarus & Co., Medical Hall Press, 1915 (=Reprinted from the *Pandit*, n.s. Vol. 33-34, 1911-12).
6. *Tattva-viveka-vyākhyā.*
7. *Daśopaniṣadsāra-vyākhyā.*
8. *Rāmāyaṇa tātparya-prakāśa.*
9. *Saṅkara-digvijaya-sāra* (printed).
10. *Svarūpanirṇaya*, etc.

Sadānanda Vyāsavara was father-in-law of Dhanapati Sūri or Dhanapati Misra, disciple of Bālagopāla Tīrtha. Dhanapati Sūri was a teacher of Vedānta in Benares Sanskrit College, in 1811 and authored the following works:-

1. *Arthadīpikā:* a comm. on *Vedānta-paribhāṣā* (printed).
2. *Gītābhāṣyotkarṣa-dīpikā* (printed).
3. *Mādhavīya-Saṅkara-digvijaya-ṭīkā.*
4. *Saṅkara-vijaya-dundubhī.* A comm. on *Saṅkara-digvijaya-sāra* of Sadānanda.
5. *Rāsa-pañcādhyāyī-vyākhyā*, etc.

This information is based mainly on *A Bibliographical Survey of Advaita Vedanta Literature* by R. Thangaswamy (Madras, 1980) and the *Encyclopedia of Indian Philosophies*, vol. I (Bibliography) by Karl H. Potter, 2nd ed. (Delhi, 1983).

The present work *Mahābhārata-tātparya-prakāśa* is a sequel to *Mahābhārata-tātparya-nirṇaya,* and is a brilliant abstract with expository comments and elaborate notes on select verses of the *Mahābhārata.* The importance of this work and the other, i.e. *Mahābhārata-tātparya-nirṇaya,*lies in their projection of a holistic view of the *Mahābhārata,* which hasbeen unfortunately overlooked by the philological tradition of the West. This philological tradition has ignored one basic fact about such works as the *Rāmāyaṇa* and the *Mahābhārata* that they are the product of a tradition which is largely oral and only partly written. Further, these epics are an integral part of the Indian collective memory. Whatever accretion and altration are attributed to the so called original texts of these works are projects of philological critical apparatuses, which apply only to written texts. Both the *Rāmāyaṇa* and the *Mahābhārata* have been a part of the Indian life, and have been recited from generation to generation. They have grown as a huge tree integrating all that has been vital but refusing any superimpositions. This tree itself splits out in the branches and blossoms and acquires a full growth and shape. Thus it has become transfixed in the memory of the people.

The traditional scholarship of the *Mahābhārata* has not cared to separate the three phases of the *Mahābhārata* called *Jaya, Mahā* and *Bhārata.* The so called later phases are so deeply integrated with the earlier work that they are merely the notional phases in the Indian mind. This is well borne out by the fact that V.S. Sukthankars quoted such verses from the *Mahābhārata,* in his book *On the Meaning of the Mahābhārata* (The Asiatic Society, Bombay, 1857), as he himself had determined as later additions while critically editing the text of the *Mbh.*

The *Mahābhārata* starts with the end, or rather with a post-*Mahābhārata* episode, the Serpent Sacrifice performed by Janamejaya, son of Parīkṣit, in sheer vengeance. The plot unfolds itself in various ways: flashbacks, illustrative legends, past memories, philosophical discussions on Dharma, the Supreme human value, description of people and their regions and regional traits, genesis of characters and their intricate relationships, and lastly a chain of narrators suited to relate the particular episode, narrators themselves functioning as participants in the great human upheaval of all times.

The *Mahābhārata* in its totality, irrespective of the fact that accretions have been made and the corpus enlarged through centuries before it took its present shape, is imprinted in the collective memory of the Indian personality. On the one hand, it is a poem of the Universal Being as Nārāyaṇa, along with the sacred revelation of the Ṛṣis, the Vedas, and the seers of a *philosophia perennis* (the ever dynamic Dharma, maintaining a balance between change and continuity)

permeates the poem, On the other it is a poem of the Becoming of Man,the ceaseless endeavour of Man to be in harmony with the fullness of life. The *Mahābhārata* has been rightly conceived as a tree which grows out of a seed and grows with its roots spreading underground and its branches spreading in every direction.

The conceptualization as a tree signifies one thing, namely, that all the material within the epic is organically related and is one totality. Nothing is grafted from outside. The main trunk of the story lends itself to branch out into sub-stories. The seed of the poetic structure remains one. The trunk is one, the major branches are defined and well developed, only they continue to leaf out and blossom. When the fruit forms, the tree achieves its final shape—the tree of the *Mahābhārata*. Whatever additions or deletions take place, they happen before fruition. The changes, additions, and grafts were made by those who themselves were drenched in the *Mahābhārata*. Their individual identities got absorbed within the fathomless epic. The need, too, for separate idenitty is not felt, for whatever they added was inspired by the central concept itself The additions, then, were not separate visions or independently willed accounts; they were the fall-out of constant exposure to the oral recital—and as such continuing a dialogue with the listening masses. The masses did not listen to the *Mahābhārata* for new surprises, because the story was absorbed by them even through lullabies. They heard it again and again only to renew and resharpen the old response—to merge themselves into the greater *Mahābhārata*. To listen to the *Mahābhārata* was to be born again in spirit, to weed out the weaknesses of the flesh, to know the difference between one's major and minor Dharmas—for, the real Dharma is not a fossilized thing, it is a constant flux of life, kinetic rather than static, a manifest struggle from moment to more living moment.

In the Indian vision events *per se* have not been significant. What the event signifies is significant. Here too, among all possible significances, the one that is emphasized is that which affects not only the major characters or even the minor characters, but that which shall continue to affect humanity itself in cases such similar events were to take place in their lives.

Let us look at the structure of the *Mahābhārata*. The beginning is very pertinent, it is ballad-type lament (1.1.102-155) put into the mouth of Dhṛtarāṣṭra, the epitome of *moha* (clinging to the good of a small circle in juxtaposition to the concern for all). Each stanza of this lament begins with 'ever since I learnt' *(yadāsrauṣam)* and is followed by one account after another of the merits and remarkable achievements and feats of endeavour of the Pāṇḍavas interspersed with successive accounts of his own son's failures and follies. Each stanza concludes with the strain, 'since then I lost all hope of victory' *(tadā nāśmse vijayāya Saṁjaya)*. Dhṛtarāṣṭra is the root of the tree of *manyu* (dark anger), his son Duryodhana being its trunk, and so his concept of victory is tainted with a desire to vanquish while the real victory, *Jaya*, fructifies on the other tree of

Dharma, of which Yudhiṣṭhira is the main trunk. That *Jaya* or victory has no pride, has no taint of vengeance, and is not shadowed by doubleness; on the other hand, it is deeply concerned for all beings. This is a victory not over others but over one's own blinding passions and darkened visions, and in this victory one is perforce left alone.

Vyāsa rightly names the whole book as *Jaya* and lays down a procedure to approach this poem.

nārāyaṇaṁ namaskṛtya naraṁ caiva narottamam /
natvā sarasvatīṁ vyāsaṁ tato jayam udīrayet //

'First bow to Nārāyaṇa, the Universal Man, then to Man, and then to the Best amongst Men; praise Sarasvatī, the Goddess of Speech, and Vyāsa, and then proceed to read this epic of victory'. In fact, what is signified by this verse is that all are one, the three roles of the Supreme Being, namely, Nārāyaṇa (the divine), Nara (the human), and Narottama (the divine human, transcending the former too), the creative power of the Word which unites them, and the creator; all are one. They are all eternal processes. There could be another meaning behind this invocation. Sarasvatī, the river, is a witness to the great destruction, the Great War, and also is a witness of the creative concern of Vyāsa, who was himself born on an island in an hour dense with fog. Vyāsa, the Dark Island-child (Kṛṣṇa Dvaipāyana), is a participant as well as a witness in the story which he unfolds and so is at par with the river Sarasvatī and the river-speech, the speech of deep human wisdom. Consequently he is at par with the Universal Being and the Human Becoming. He is involved and yet he transcends his involvement and stands alone. Victory for him is victory over ignorance, ever unsatiated. The meaning of the first *śloka* has been thus expounded by Sadānanda Yati. As Nara, or a man with supreme soul. Nārāyaṇa is Puruṣottama, for, he is in the world, is a part of the world, but he is also a part of that experience which transcends the world. Sadānanda Yati further says that only after getting suffused with Sarasvatī, the one who illuminates the concept of Nārāyaṇa, Nara, and Narottama, only after attaining total humility towards the Goddess, like Vyāsa himself, one should commence reading this book of victory over all ignorance.

I feel there is another meaning to this *śloka*. The battle took place on the banks of the river Sarasvatī; also on the banks of this river, Vyāsa composed the epic; and Vyāsa was born on an island in the river. He is not only a witness to the events of the *Mahābhārata,* he is totally connected with them. Even after the composition of the whole epic, he feels that nothing would change, nothing at all. His cry is the cry in wilderness (XVIII. 5. 49): "Because the Dharma, wealth is wealth and desires desirable. But no one tries to attain wealth and desires through practising Dharma". When one such as Vyāsa concerns himself with victory and calls his work the book of victory, then we know that this victory is not what Dhṛtarāṣṭra understands by victory, nor is it merely victory over ignorance—this victory is the heart's indomitability against all odds; no matter how unsurmoun-

table. Moved by this notion of victory, the poet makes an effort to make himself heard, even if no one is listening. The effort, he feels, must be made even if it makes no difference, even if it does not alter the inevitable end. The anguish of such a person sharpens. Those who go deep into the meaning of the *Mahābhārata* have to face the bleak and dark human situation perforce they will lose themselves in fog; but go and stand in the middle of the river stream and see that of the two trees on its two banks, one gets uprooted entirely, while the other is rendered leafless, but in its veins there is still sap like a renewed wound. The first tree is the great tree of wrath, of indignation, of pride and attachment—its name is Duryodhana; Karṇa is its trunk, Śakuni its branch, Duḥśāsana its blossom in abundance, and the ignorant king Dhṛtarāṣṭra is its root. The other great tree is the tree of Dharma. Its name is Yudhiṣṭhira; Arjuna is its trunk, Bhīmasena its branch, Nakula and Sahadeva its blossom and fruit, and Śrī Kṛṣṇa, Vedas (the wisdom-wealth), and all the wise men are its root (I. 1. 65-66).

A comparison between the two trees makes it clear that Duryodhana's is not called the tree of Adharma—it is the tree of dark anger. It does not lack Dharma, but its Dharma is not clean, is not unalloyed; it is replete, clogged, with ego. Yudhiṣṭhira's Dharma on the other hand, is without pride; it is clean, it has no colour, it is not shadowed by doubleness. Even his opponents do not doubt his integrity. Another thing that this comparison makes clear is that the root of Duryodhana's *Manyu*-tree is extremely weak. What sustenance can be had anyway from an attachment-torn blind king? The root of the Dharma-tree, on the other hand, is not just Śrī Kṛṣṇa himself; all the felt and lived wisdom of a whole people, the divine wisdom too, the people themselves, and all the seers and visionaries who know the world to be indivisible are a part of this root.

Vyāsa cries out : Look at the uprooted tree and look too at the upright tree, and feel the loneliness of it all. To feel is victory, to know is to transcend oneself—to go beyond one's personal context.

It is possible that the diehard orthodox Western-oriented scholars may find my interpretation tangential. But this interpretation makes it clear to me why Dhṛtarāṣṭra's desire to win and Dhṛtarāṣṭra's conception of victory are wrong. In this context, then, it becomes obvious that the main issue in this book of victory may not be to etch polarities of ignorance and wosdom. If viewed from the angle of fundamental human values and expectations, this book may not be an effort to set up Dharma as ultimately victorious, for, wherever there is Dharma there is victory, but the book may in fact be an effort to define the nature of real victory and real Dharma. Perhaps that is why it commences with the regret of an attachment-torn human being, commences with his grief. And it culminates in a much larger, pervasive, grief and peace that can come only from a very large grief.

There are those who feel that peace or quietude is not central to the *Mahābhārata*. They feel pathos to be the central emotion, for, peace according to them does not lead to provocation. Nāṭyaśāstra too considers peace as having

no great possibilities of dramatic exploitation—among the eight *rasas*, peace or quietude is not counted. Essentially, however, personal provocation is possible only through quietude. In all the eight *rasas*, provocation is due to the shake-up of a particular fallibility or hubris, and due to an awareness born of this shake-up. But when one is no longer caught on the double prong of happiness-unhappiness, when one accepts equally the desirable and the undesirable, when one has no longer anyone as his own, when love and hate both recede, then what replaces all these is that objective compassion which is the sap of life itself, which is the truth immortal. Once this *karuṇā* (compassion) is earned, one cannot abandon even a stray dog commonly spurned and considered a low creature.

The *Mahābhārata* looks for this truth immortal which is born only after the fathomless human heart has been churned, together by the good and the evil within. The *Mahābhārata* is not satisfied with mere absolute truth. It continues to look for permanent truth. When the major characters in the *Mahābhārata* fail to perceive this difference between the absolute and the permanent truth, some minor character, or a character in a sub-story, may perceive it, and in perceiving extol it. Bhīṣma and Droṇa do not protest when Draupadī is put at stake. They are mute when, after the game, she is summoned in the court as bonded. But Duryodhana's own brother Vikarṇa rises in protest (II. 61. 11 ff.) and says that a woman is not possession or property, that she cannot be used at stake. So the game should not be honoured. He is told that this used to be so, but in the present state of affairs woman is property. Vikarṇa retorts by saying that this state of affairs, then, is not a permanent state of affairs. What Vikarṇa's protest underscores is that no matter how you cover up truth, it cannot be buried. An unbearable incident may incite even the lowly among the low to rise in protest, and to have the courage to uncover the buried truth, because this truth is the truth inside each of us. This truth is the inexorable prerequisite of life itself. One can turn this around and say that the inexorable prerequisite of truth is to live, to live as oneself, to live without dependence on anyone, to live without attachment.

The *Śāntiparvan* (Chapter 139) contains the story of the famished Viśvāmitra. It is drought time, looking for food, Viśvāmitra reaches a hut. There he finds a fresh-cut thighportion of a dog. Unable to stand hunger, he is ready to depart with the dog-meat. The owner of the hut challenges him that dog-meat is not to be eaten. He asks: Why do you destroy your Dharma, and of mine? Viśvāmitra answers : Whatever keeps a dying able-bodied man alive is Dharma itself, because life is preferable to death. Dharma too can be observed only if one is alive. So whatever promotes life should not be despised.

The vested interest of the butcher urges him to argue further. In his self-ascribed role of a propounder of Dharma, he says : How can I give you, a Brāhmaṇa, this piece of meat, and how, then, shall I eat it myself? If I give this to you and if you take it from me, both of us shall be sinners condemned to hell.

Viśvāmitra answers : I am willing to incur this sin, for, it will protect my most pious life, and while living this pious life I shall be able to seek Dharma. Finally, the meat was handed over to Viśvāmitra by the butcher. But Viśvāmitra did not eat it up alone. As per tradition he sat down to divide it among gods, manes, and all beings, and, lo, it started to rain. The whole country was saved from famine. When Yudhiṣṭhira hears this story he is deeply disturbed : Can one, after such a despised act, after such defiling of Dharma still remain pious? Bhīṣma dispels his doubt : Dharma cannot be determined in absolute terms. Not is it for the weak-hearted to fathom it. One has to delve deep into all the scriptures in order to develop a total awareness of Dharma.

The ever flowing stream of life is the highest truth of the *Mahābhārata;* it never dies. It may become dubious, it may become obscure, but it does not perish. It is of the nature of *Ṛta,* the dynamic order; it is not static, it is eternally moving us to the golden age of Truth *(Sata Yuga),* which is the golden age of deeds *(Kṛta-Yuga)* which is said to have its fulfilment in eternal movement *(kṛtaḥ saṁpadyate caran).*

The remarkable thing about this notion of Truth is that there is no dichotomy between Truth and Untruth, as there is none between Dharma and Adharma, because there can never be vital absence of Truth or of Dharma. In absolute terms there is no clash between Truth and Untruth, but there can be a situation when Truth becomes static, when it loses its pervasive quality, then, that state of *Anṛta* (absence of *Ṛta,* the cosmic order is juxtaposed against Truth, like darkness against light.

satyaṁ brahma tapaḥ satyaṁ satyaṁ sṛjati ca prajāḥ/
satyena dhāryate lokaḥ svargaṁ satyena gacchati//
anṛtaṁ tamaso rūpaṁ tamasā nīyate hy adhaḥ/
tamograstā na paśyanti prakāśaṁ tamasāvṛtam//

(XII. 183. 1-2)

Satya is the vast expanse, the Universal Being, the eternally moving energy, the creative principle, the holder and the up-lifter ; while *nṛta* is of the nature of darkness,which brings one down, which makes one blind to the totality of life.

Similarly there is no conflict between Dharma (right) and Adharma (wrong), as there is no absolute Dharma (right) or Adharma (wrong). There is of course a conflict between the smaller Dharma and the larger Dharma, and the real test is the whole truth. This has been illustrated by the legend of Gautama and his son Cirakāri (XII. 258).

Gautama tells his son, Cirakāri, that his mother is a fallen woman. He asks him to go and kill her. After saying this Gautama himself goes to the jungles to meditate and worship. Cirakāri is prone to consider and reconsider everything for a long time. He reasons: To obey the father's command is a son's duty. To protect one's mother is also one's duty. Should I heed the duty of a son, or my duty to myself? He decides that a husband is a true husband only if he takes care of his

wife and protects her. If he neither feeds his wife nor protects her, he cannot be regarded as a true husband. The woman abandoned by her husband is not to be blamed. The husband is the culprit, for, he is the first to blame. In the meantime, Gautama also thinks over the situation in a calmer state of mind and realizes that he has been rash due to his anger asking his son to kill his mother. He comes back running and finds his wife alive. He blesses Cirakāri and says that, in every human context and situation, anger and impulsive decision are both wrong. One must think carefully whether such weakness is right or not, such pride or ego is right or not, such feeling of hurt is right or not, such rebellion is right or wrong. One must decide whether one is indulging in folly, whether, despite its being unpleasant, to act in a certain manner is one's duty or not. Specially in the context of mistakes which cannot be made by the near ones, friends, servants, and women, one must think very carefully before acting. So Dharma by its very nature is eternal. It moves slowly. It never runs or races, but sifts and winnows. Thus it does not lead one to immediate acclaim. There is no sudden revelation or surprise in it. Even the ones who know you well are puzzled and impatient with your behaviour if you follow Dharma diligently. If Dharma makes one patient, it also generates loneliness or aloneness. Yudhiṣṭhira is a remarkable example of this. But Dharma is reassurance, it is a moving shadow that follows the cloud. It would not allow destruction to occur. Adharma raises one quickly, defeats enemies fast, makes wealth multiply by day and by night--but when it destroys it destroys the very roots.

Of Dharma there is no death, for, it is purified continually by truth; what actually is *(ṛta)* and is imperishable resides in truth *(satya)*. The awareness that death is in this body and immortality too is in it constitutes truths' consciousness:

amṛtaṁ caiva mṛtyuś ca dvayaṁ dehe pratiṣṭhitam/
mṛtyum āpadyate mohāt satyenāpadyate mṛtam//

(XII. 169. 28).

So there is contradiction between them only in the sense of being better or still better. What seems to be contradictory in essence are degrees of comparison. In choosing eventually the better over the lesser, one has to forego all attachment. One to view equally all aspects that affect all If one does this, then one realizes that really there is no choice except choiceless Dharma. Śrī Kṛṣṇa is the root of this choiceless Dharma tree. There is a special significance to his: Kṛṣṇa had meditated upon the teaching imparted by his Guru Ghora Āṅgirasa that the stream of ones vital consciousness was split into two parts—one part remaining that which one has been and the other going beyond it. Kṛṣṇa was Yogeśvara, the one to taste the nectar of life; he was in all he was everyone. Toward him everyone was attracted. Nothing was hidden from him. He was the creator, the one who sustained, and also the one who uncovered all falseness, removed all underhandedness.

The *Mahābhārata* of Vyāsa is not a poem of pathos: it is a poem of the knowledge of pathos, of absolute compassion of Kṛṣṇa himself. Whether one terms this knowing as believing in divine descent (theories of *avatāras)* or something else, one cannot escape the eternal flow of this knowledge. Sooner or later one has to get drenched in it, to float in it, to be swept by it. Through this knowledge man may vow to be man, and not to be a god or demon, for, both good and demons desire humanness. This does not imply that man is the superiormost; it does mean, however, that the state of being man is that state which allows one to feel for others. The state of being man is the state that accepts everyone and desires humanness, for all-desires that humanness which is exclusive but which merges in all. This merging makes Nara Narottama, the perfect man.

Whether or not we accept Kṛṣṇa to be a historic figure (it is better that we do not, for, then he is is even more completely Puruṣottama) is not of much importance to the *Mahābhārata*. The *Mahābhārata* makes him into a concept, for, Kṛṣṇa is our education in truth immortal. He is the search for the immortal truth as well as its attainment. All through his life he is for others; but in the moment of death he is completely for his own self. So from self to the world and from the world back to self this cycle alone is the unending road to the truth immortal One cycle ends, other begins. Attainment becomes the desire to attain. No historic mission ever gets fulfilled. In fact there is no such thing as historic purpose. If at all there be such a purpose, it is extremely inconsequential. What if it is realized or not realized? In the flux of Truth is the poetry of history not history. Not, certainly history in the sense in which we understand the term today. the *Mahābhārata* compels one to think anew and think continually. This then is its supreme significance, its achievement. This thinking about man's relationships, about social organisation, about inner conflicts, begins afresh with each time, space, and place, The *Mahābhārata* regards it as the very nature of truth itself. The change in shadow is nothing, after all, but a change in light.

Śrī Kṛṣṇa is the living embodiment of truth, and Bhīṣma, before taking up the task of initiating Yudiṣṭhira into the duties of king, has rightly invoked this spirit of truth of Kṛṣṇa himself:

I dedicate myself to that Kṛṣṇa who is the embodiment of truth; to Kṛṣṇa who builds a bridge of truth with dynamic order born of a desire to live beyound life; and to Kṛṣṇa who makes use of different activities leading to the goal of Dharma and Artha for building this bridge.

yaś cinoti satāṁ setuṁ ṛtenāmṛtayoninā/
dharmārthavyavahārāṅgais tasmāt satyātmane namaḥ//

(XII. 47. 31)

Earlier it has been postulated that the *Mahābhārata* is not a poem of pathos and yet it depits the suffering of the righteous man. On the face of it the *Mahābhārata* appears to be believing in irreversible destiny of man to suffer. Let

us have a look at this more closely. There is a notion of the destined, but only to dramatize human weakness. The one who is not willing to face suffering as a consequence of his own action makes a scapegoat of destiny. Especially when suffering is unbearable, blaming fate is a big help. For instance, when Kuntī's daughter-in law comes to her for her blessings, Kuntī says: Daughter, give birth to sons with good fate and stars, Do not give birth to the ones who are merely brave and learned. My sons are both brave and learned, but not fortunate. They are wandering in the jungles helplessly. This admonition does not mean that Kuntī wants cowards and dullards as her grandsons. It only points to he unbearable anguish at the fate her sons have met. Won't they ever know peace and happiness, she wonders! A mother due to her love is always anxious about her children's future. This anxiety makes her say: Let your sons be born with britht future; this blessing I bestow first so that their valour and learning do not go to waste. In this weak-heartedness of Kuntī for her sons, the *Mahābhārata* pin-points the vastness of a woman's love. To validate destiny is not its real meaning.

If destiny does take its course in the *Mahābhārata*, it is due to some arithmetic of one's own deeds. If there is a curse that takes place, that curse too is self-earned by some slip or folly. But if there is a curse, there is also a way to absolve oneself from it. That way is to sharpen one's own slumbering conscience. If the righteous suffer and the villains thrive, it is not due to a ruthless, unjust god. If fact one's outlook and one's own sense of destiny may make it seem so. The one who is judicious shall only feel uncomfortable in suffering his fortune alone. He would want growth, but not to thrive in a wrong way. Even if he errs he shall be able to correct himself. Thus his path will not be either straight or simple. He shall probe himself again and again to see whether he has or has not taken away something from someone else unjustly. He will also wonder whether he has made any compromises, or whether he has bowed to someone who is unjust, for personal promotion. He may never have the happiness of having plenty; however, if without causing suffering to others, without courting the villains, without giving up the path of virtue, he gets a little, he will consider it to be a lot.

For a just man, suffering is inevitable. This does not, however, mean that in the *Mahābhārata* there is no encouragement for righteous act, or that the *Mahābhārata* condoenes evil. Nor does the *Mahābhārata* sanctify the inevitability of suffering. Rather, while the *Mahābhārata* makes an evil man pay for his deeds, and a righteous reap his, it also makes up know that the six vices, namely envy, lust, anger, greed, pride, and attachment, are quick to propagate but their results are impermanent. They make one want to do something at once, they ignite one as fire does straw. The godly virtues, on the other hand, are lasting; they are slow to grow; if you fall from the right course, they patiently bring you back. Man, however, according to the *Mahābhārata*, is free to indulge in either virtues or non-virtues. He is free to desire a lasting and continuous rise, or to desire a sudden but incomplete and shortlived rise. The one who opts for total

growth does not wish to rise alone—he desires growth for others too. Though the *Mahābhārata* recognizes that the big fish devour the small fish, it does not consider this to be valid behaviour for man. The *Mahābhārata* does not vindicate that the fittest survive, if the fitness is attained at others' cost. The *Mahābhārata* considers fortitude to be the test of fitness. Without forbearance what good is fitness? What good is power?

Because of this notion of fitness, the hero of the *Mahābhārata* is not Karṇa nor Bhīma. Even Arjuna is not the epitome of virtue. In the Rāmāyaṇa, for the same reason, Hanumān, Lakṣmaṇa, or Bharata, worthy though each one of them is, is still not the hero of the epic. All these characters in the two epics are manly; they have personal integrity and many more desirable qualities. However, it is desired of the hero that he have only one scale for both personal and non-personal matter. He is expected to care for what is his and what is not his. He is expected to be severe in weighing his own and to be kind in his worry for others. These expectations are not fulfilled by the above-mentioned virtuous characters. These expectations are met in Rāma. He may not be capable of hauling a whole mountain or of sending Hanumān to Laṅkā on straw-arrow; he may also not be able to stay awake night after night for twelve years; but he is still the hero for being impersonal towards all, for being above himself. Yudhiṣṭhira, too, has neither Arjuna's valour nor Bhīma's physical strength; he does not match Karṇa in his ability to bestow gifts, nor can he r .nounce like Bhīṣma; but he is the hero, for he can feel for everyone and in feeling understand the fallibility in others; of his own flaws too he is fully aware. He understands what suffering is and also knows that not to demand what is by right yours is cowardice. But to be greedy for what belongs to some one else is to be a traitor to the truth of humanity.

Thus the *Mahābhārata* is not a ballad, nor is it an account of war; it is in fact the epic of man's great and diffcult pilgrimage of life. In this bleak journey there is such desolate darkness at times that nothing is clear to the eye; but one small lamp struggles tirelessly, fearlessly, with this darkness—the base of this lamp is truth: austerity is its oil; compassion is its wick; and its light is forgiveness. This lamp is lighted with great care, for, it is not always possible for man to have so much austerity in action; nor has he always the strong base of truth needed for the lamp; nor is he able to spare so much compassion; nor is he always capable of so much forgiveness that it burns itself out to be light. Yet the darkness must be challenged. The challenge is to keep the lamp lighted.

Even if we get lost in darkness, we must not become darkness. The darkness that lies in wait to assail us again and again is considered by the *Mahābhārata* to be the gauntlet that must be picked up. The *Mahābhārata* wants to go be beyond this darkness, to rend it asunder, but to rend it only after dealing with it, not by ignoring it or compromising with it.

The *Mahābhārata*, as pointed out earlier, has spoken of two trees—the tree of *Manyu* (dark anger) and the tree of Dharma. But they are not separate trees;

both together constitute one massive tree of hope with eighteen branches, and each branch *(parvan)* is nourished by the sap of the roots, *rasa*. The sweetest peek of this *rasa* is realised in the last five *parvans*. The whole metaphor runs as follows:

The seed of the *Mahābhārata* tree is the *Samgrahaparvan*, the root is the *Paulomaparvan* and the *Āstikaparvan*, the trunk is the *Sambhavaparvan* (all these are parts of the *Ādiparvan*), the trunk's width and height are the *Sabhāparvan*. The hollow of the trunk harbours birds and snakes: *Āraṇyaparvan* (a part of the *Vanaparvan*) is the knot in this trunk. The *Virāṭa*-and the *Udyogaparvans* are the full-grown solid part of the tree. The *Bhīṣmaparvan* is the spread of the branches. One among these branches is an anomalous branch, *Śrīmadbhagavadgītā*—it shoots straight upward. The *Droṇaparvan* is its leaf crown, the *Karṇaparvan* its blossom and the *Śalyaparvan* its fragrance. The *Aiṣīkaparvan* the sweet juice of this fruit; the *Āśramavāsikaparvan* is where sits down to rest.

This Indian tree, like a raincloud, shall eternally give everlasting fulfilment to humanity.

The tree of the *Mahābhārata* is inspired by another tree—the upside down *Aśvattha* tree:

ūrdhvamūlam adhaḥśākham aśvatthaṁ prāhur avyayam.

(VI. 37. 1 ab)

This tree is the tree of creation. Called *ūrdhva* tree, its root Nārāyaṇa is upward toward the sky, and its branches in the earth. The branches are the Vedas, the first source of all knowledge. The leaves of this tree are all those wise men who understand the Vedas—the Vedavids. This tree is imperishable—it is cut down again and again, but again it grows, branching in all directions as the spread of the three *guṇas*—*sattva, rajas* and *tamas*—flesh and its various pleasures leafing daily on it. All the far-reaching roots are tied in tangels of day-to-day deeds.

The *Gītā* too tells of the cutting down of this tree again and again. You need the sharp edge of detachment to chop down the tree and reach *paramārtha*. There seems to be a contradiction here—how should one chop down the imperishable tree and why? One must understand what is meant by chopping down, and for that one must move one step at a time.

In the *Strīparvan* (chapter 5), Vidura sags: The world is a veritable jungle full of frightening animals and darkness that wipe away all traces of paths. Around the jungle is a net whose edge is held by a woman. Huge snakes hang from trees all around, and in the centre, there is a well hidden under dead leaves and covered with branches. Wandering in the jungle, a traveller falls in the well; the vines however keep him from hitting the bottom of the well. His legs are up in the air, his head is in the well. An elephant with six faces and twelve legs stands by the moulh of the well. The elephant is half black, half white. Inside the well is a great serpent. In the vines is a beehive from which nectar drips, drop by drop. The traveller is beside himself with fear. He can see that the vines and branches which

hold him for the moment are being gnawed at by black and white mice. The bees too are buzzing around to sting. But the nectar-drops falling in his mouth keep him wanting more. Despite certain death from all sides, be lusts for one more drop of honey and one more.

Vidura explains the allegory (*Strīparvan*, chapter 6): The snakes in the trees are human follies; the woman is old age; the well is human body; the hissing serpent inside is death; the vines that hold the traveller are one's lust for life; the elephant at the mouth of the well is time—six seasons are its faces and twelve months its legs; and the white and the black mice are the day and the night. The bees are desires, and nectar indulgences. From these dark depths, from this horror well, no one can haul you out you have to do it all alone.

The tree here has two meanings. It provides shade, allows rest, gives fruit and nectar. But if this tree turns into a tree of desires, a tree of attachment, then it gives pain, becomes a place to be feared. But if there is no tree, no well, no honey: oozing vines, where shall one get the inspiration to be fearless? The beauty of this creation is not for one to just consume. It is an invitation and should be honoured and accepted; but let the acceptance not turn into subservience.

The *Mahābhārata* is different type of creation-tree inviting you to "accept it" but expecting you not to get tied to any of its part. See the tree, understand it, taste its fruit, rest in its shade, and then get up and leave. Knowledge should not become a burden inside one's mind; knowledge should be the source of movement. In knowledge there is no movement. Movement is in you. Knowledge tells you how to map your action. The one to cary out the mapped actions are you.

The foregoing treatment of the *Mahābhārata* is the result of a fresh look at the complete text the *Śatasāhsrī-saṁhitā* along with the two treatises mentioned above. The present treatise has the following chapters:

1. *Ādiparva-prakāśa* 2. *Sabhāparva-pra*. 3. *Vanaparva-pra*. 4. *Virāṭparva-pra*. 5. *Udyogaparva-pra*. 6. *Bhīṣmaparva-pra*. 7. *Droṇaparva-pra*. 8. *Karṇaparva-pra*. 9. *Śalyaparva-pra*. 10. *Sauptikaparva-pra*. 11. *Viśokaparva-pra*. 12. *Śāntiparva-pra*. 13. *Mokṣadharma-pra*.. 14. *Dānadharma-pra*. 15. *Āśvamedhīya-pra*. 16. *Āśramavāsika-pra*. 17. *Mānsalaparva-pra*. 18. *Mahāprāsthānika-parva-pra*. 19. *Svargārohaṇa-parva-pra*. 20. *Harivaṁśaparva-pra*. 21. *Tripura-vadhaparva-pra*.

At the end of some chapters of the *Mahābhārata-tātparya-pra*. there appears another name of the work—*Mahābhārata-sāroddhāra*. It is difficult to clearly demarcate as to which part is *Sāroddhāra* and which part is *Tātparya-pra*. However, it can be presumed that the part which summarises the entire story as unfolded in different *parvas* is *Mahābhārata-sāroddhāra* and the comments on the interspersed key verses from the *Mahābhārata* constitute the *Tātparya-prakāśa*. The verse pieced out from the *Mahābhārata* (an alphabetical scheme is appended at the end) are such as project Kṛṣṇa as permeating consciousness, a continuous stream in the entire work.

The entire work presents *Mahābhārata* as an exposition of the *Advaita* standpoint and it is attested by the author's treatment of *Aṣṭāvakra-gītā* in *Vanaparva-prakāśa* and by his treatment of *Mokṣaparva* specifically. At the same time Sadānanda displays his deep devotion to Kṛṣṇa from beginning to the end and his independent verses in praise of Kṛṣṇa are replete with *Bhakti*.

As far as language goes it is well-knit, creative and racy. The author gives more importance to *prasāda* (clarity) than to other *guṇas*. The verse composition is of high order. He predominently used *Anuṣṭubh*. He used dexterously other metres as well. His own philosophy of life, as abstracted from his study of the *Mahābhārata*, is confined in following two verses:

satyaṁ vaco damadayā-dhyayanānṛśaṁsyā-
hiṁsā idaṁ tapa udāradhiyā-mihoktam/
sarvaṁ hi jihmamiha mṛtyupadaṁ yathāva-
nnityārjavaṁ haripadaṁ nigamokta-metat//

sanmitratā mṛduvadānya-guṇāḍhyatā ca
śrīkṛṣṇa-pādakamale ratiradvitīyā/
vedānta-tattva-pariśīlanatā samatvaṁ
caite nayanti paramaṁ pada-mātmavantam//

(*Mbh. tātp.pra.*, p. 167)

In short, the present work the *Mahābhārata-tātparya-prakāśa*, looks at the *Mbh.* as a source of highest wisdom and of divine inspiration, being surcharged with the presence of Kṛṣṇa—the highest embodiment of the divine man (*puruṣottama*).

Acknowledgements

I am deeply indebted to Late Venerable Swāmī Akhaṇḍānanda Sarasvatī, for his inspiration and help in procuring this rare printed version and to Dr. Bijoy Narayan Misra, Librarian, Sarasvati Bhavan Library of the University, for helping me in locating references to Sadānanda. I, also recall with deep gratitude the inspiration which I derived from the Late Sri Sachchidanand Hiranand Vatsyayan 'Agyeya', who impelled me to deliver the series of lectures on *Mahābhārata* under the Hiranada Sastri Memorial Lectures. I also express my gratitude to Professor V. K. Gokak, President, and Secretary, Prof. Indranath Chowdhuri, Sahitya Akademi, New Delhi, for providing me with an opportunity of delivering key note address on the *Mahābhārata*. Last but not the least, I thank Dr. Harish Chandra Mani Tripathi, Publication Officer of the University, and Sri Vinaya Sankar Pandya of Ratna Printing Press, Varanasi, for helping me in reading the proofs and the nice production of the book.

Varanasi
12th January, 1992

Vidya Niwas Misra
Vice-Chancellor,
Sampurnanand Sanskrit University,
VARANASI

विषयानुक्रमणिका

विषयाः *पृष्ठाङ्काः*

॥ ॐ नमः परमात्मने ॥

श्रीसदानन्दव्यासविरचितः

महाभारततात्पर्यप्रकाशः

(स्वोपज्ञटीकया सहितः)

अथादिपर्वप्रकाशः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ नमः सरस्वत्यै नमो गुरवे शिवाय सपरिवाराय ॥

यः कर्त्ता सर्वसृष्टेरपरिमितकलः सर्ववित्सर्वशक्ति-
र्योऽन्तःसर्वं सहेतुं नियमयति विभुर्विश्वमाविश्य नित्यम् ॥
यं ब्रह्मेशानशक्रप्रमुखसुरगणा नित्यमाराधयन्ति
यस्मिन्नन्ते लयोऽस्य प्रभुमनवरतं तं प्रपद्ये मुकुन्दम् ॥ १ ॥
नन्दनन्दनमाराध्य सच्चिदानन्दविग्रहे ॥
सर्वभारततात्पर्यं दर्शयामि यथामति ॥ २ ॥
भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थो हरिः स्वयम् ।
तस्माद् भारतमेवाहं वन्दे वेदैकविग्रहम् ॥ ३ ॥
वेदतत्त्वं यथा कृष्णो भारतार्थो यथा स्वयम् ।
सतां हार्दो यथा कृष्णस्तथा बुद्धौ विभातु मे ॥ ४ ॥
क्वाहं मन्दमतिः क्वेदं भारताम्बुधिमन्थनम् ।
तथापि हरिकारुण्यं प्रेरयत्येव मामिह ॥ ५ ॥
मादृशोऽप्यल्पधीर्यस्य कृपापाङ्गैकवीक्षणात् ।
कर्त्तुं प्रवर्त्तते सारं भारतस्य नमामि तम् ॥ ६ ॥
अहो यस्य कृपालेशो वरीवर्त्त्यखिलोपरि ।
तं हरिं परमानन्दं संश्रये सर्वसिद्धये ॥ ७ ॥
हरिरात्मा मम स्वामी पिता माता गुरुः सखा ।
सर्वस्वं निश्चितं भाति यथा देयात्तथा मतिम् ॥ ८ ॥

ये स्वयं मानदक्षाः स्युर्लोके वामीश्वरा अपि ।
तेऽपि नो यत्कृपालेशं विना कर्त्तुं क्षमा मनाक् ॥ ९ ॥
तमहं सकलाध्यक्षं ब्रह्मरुद्रादिवन्दितम् ।
ध्येयं ज्ञेयं समर्च्यं च संश्रये हरिमीश्वरम् ॥ १० ॥
पूज्यमादौ ततो ध्येयं ज्ञेयं श्रीकृष्णमादरात् ।
भारते प्रतिपाद्यं हि दर्शयिष्यामि तत्तथा ॥ ११ ॥
काण्डत्रयात्मको वेदो भारते दृश्यते ह्यतः ।
वेदो भारतरूपेण व्याख्यायतेऽर्थतो मुदा ॥ १२ ॥
धर्मो निष्काम एवात्र प्रतिपाद्यतया मतः ।
सकामस्य यतो निन्दा श्रूयते बहुधा किल ॥ १३ ॥
तेन निष्कामधर्मेण सदाचारयुतेन च ।
आराध्यो हरिरेवात्र मतं तत्सम्मतं सताम् ॥ १४ ॥
उपास्यो हरिरेवात्र प्रतिपाद्यत आदरात् ।
द्वितीयस्येश्वरस्यैवाभावादन्यो न विद्यते ॥ १५ ॥
ज्ञेयः स एव भगवान् सर्वात्मा प्रत्यगन्तरः ।
अखण्डानन्दरूपत्वात्पुरुषार्थविदां मतः ॥ १६ ॥
उपक्रमोपसंहाराद्यैक्यवाक्यतया स्फुटम् ॥
प्रदर्श्यते मयार्थोऽतः पुरुषार्थोपपत्तये ॥ १७ ॥
वासुदेवाश्रयो योगी भगवत्तत्त्वतत्परः ।
तत्प्रेमप्रेरितः सम्यक् प्रवृत्तोऽहं महत्फले ॥ १८ ॥
यं वेदाः प्रवदन्ति देवनिवहा जाता यतो यद्रतां
ब्रह्माद्याः सनकादियोगिभिरहोरात्रं य आस्वाद्यते ।
यं संश्रित्य शरण्यपादकमलं प्रेम्णाञ्जसा संसृते-
र्मुक्ताभ्रान्तिमपोह्य सोऽत्र मधुहा दद्यात्परां मे मतिम् ॥ १९ ॥

इह खलु भगवान् पाराशर्यः परमकारुणिकः सर्वजनाननुग्रहीतुं चतुर्दशविद्यास्थानरहस्यान्येकत्र प्रददर्शयिषुर्महाभारताख्यमितिहासं प्रणेष्यन्प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्यूहपरिपूरणाय प्रचयगमनाय च कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै श्लोकरूपेण निबध्नन् तत्र प्रेक्ष्यावत्प्रवृत्त्यङ्गमभिधेयादि दर्शयति—नारायणमिति ।

ओँ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

तस्य संक्षेपेण तात्पर्यार्थोऽत्र श्रोतृबुद्धिसौकर्याय प्रदर्श्यते पद्यैः—

पिण्डब्रह्माण्डनेतृत्वान्नरौ जीवेश्वरावुभौ ।
तयोश्च जयनाच्छुद्धः ब्रह्मापि नर उच्यते ॥ १ ॥
नरजानामपां कार्यं नारं ब्रह्माण्डमिष्यते ।
तद्यस्य वसति स्थानं तेन नारायणो विभुः ॥ २ ॥
अनिरुद्धः स भगवानुपास्यो मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
तदुपासक एवात्राधिकारी नर उत्तमः ॥ ३ ॥
क्षरोपाधितया जीवो नर इत्यभिधीयते ।
अक्षरोपाधिको हीशो नारायणपदाभिधः ॥ ४ ॥
क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टो भगवान्पुरुषोत्तमः ।
ज्ञेयो ध्येयः समर्च्योऽत्र नरोत्तमपदाभिधः ॥ ५ ॥
तद्द्योतिकां गिरं नत्वा ततो व्याप्तस्तयैव सन् ।
संसारजयिनं ग्रन्थं जयनामानमीरयेत् ॥ ६ ॥

अयमत्र संबन्धः—नरेणानाद्यविद्यावता जीवेन स्वकर्मद्वारा सृष्टं नारं शरीरं तदेव अयनं प्रवेशस्थानं यस्य सः, तं नारायणं जीवान् नियमयितुमतः प्रविष्टं शास्तारम् । तथा च श्रुतिः—अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानामिति, तथा नरं जीवं हिरण्यगर्भं तत उत्तमं हिरण्यगर्भं तत उत्तमहिरण्यगर्भाद्धि उत्कृष्टतरोऽन्तर्यामी तत उत्कृष्टतमस्तु शुद्धश्चिदात्मा गीतासु पुरुषोत्तमशब्दशब्दितः –

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । इति ।
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ इति च ।

तं नमस्कृत्येति संबन्धः, एवशब्दस्तेषामवश्यं नमस्कार्यत्वमाह, चशब्दः समुच्चयार्थः । एतेषां नरनारायणनरोत्तमानां तत्त्वप्रद्योतनीं सरस्वतीं च नमस्कृत्यैव ततो व्याप्तस्तयैव सरस्वत्या लोकानुग्रहार्थम् आविष्टो जयत्वविद्यामनेनेति जयसंज्ञामविद्याध्वान्तनाशनं ग्रन्थमुदीरयेदुच्चारयेदित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं मङ्गलाचरणमिषेण सर्वशास्त्रप्रमेयभूतं पुरुषोत्तमतत्त्वं ग्रन्थादौ भगवता बादरायणेन प्रदर्शितं तेन जीवाविद्याकल्पितत्वात्संसृतेर्मिथ्यात्वं पुरुषोत्तमाख्यस्य ब्रह्मणश्च तत्र सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन सत्यत्वं जीवस्य तदभिन्नत्वं चेति विषयो दर्शितः । भगवत्पुरुषोत्तमपूजनध्यानाभ्यां त्यक्तदोषजा तस्य जीवस्य तत्प्रसादाल्लब्धतद्-भेदज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कृतायाः संसृतेस्त्रैकालिकबाधादात्यन्तिकी अनर्थनिवृत्तिः, स्वस्वरूपभूतपरमानन्दावाप्तिश्च प्रयोजनम्, अर्थात्तत्कामोऽधिकारी ग्रन्थस्य उक्त-विषयस्य च ज्ञाप्यज्ञापकभावः सम्बन्ध इति च दर्शितम् ।

ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥

पाराशर्यो मुनिर्ग्रन्थप्रतिपाद्यं स्वरूपतः ।
मङ्गलव्याजतः सम्यक् प्रदर्श्यादौ पुनः स्वयम् ॥ १ ॥
प्रमेयं भारतस्येति स्वोपास्यं परमं पदम् ।
श्रीवासुदेवमानन्दं भगवन्तं सनातनम् ॥ २ ॥
कृष्णं नमस्करोत्यद्धा द्वादशाक्षरविद्यया ।
तेनाभ्यासोऽपि शास्त्रस्य भगवत्युच्यते स्फुटम् ॥ ३ ॥
वेदान्तवेद्यं ब्रह्मैव भगवच्छब्दशब्दितम् ।
स्वेच्छयाविष्कृतं येन षाड्गुण्यं परमाद्भुतम् ॥ ४ ॥
परा विद्येयमत्रोक्ता द्वादशाक्षररूपिणी ।
तदुपासनया भक्तैः सुलभं हरिदर्शनम् ॥ ५ ॥
अनया भगवज्ज्ञानं विना यत्नान्तरं भवेत् ।
वेदमौलिरहस्यत्वादित्यादौ मुनिराह ताम् ॥ ६ ॥
विश्वतैजसप्राज्ञानामहङ्कारविलापनम् ।
प्रणवेनान्वितः प्रादुर्भाव आह विचारणात् ॥ ७ ॥
अनिर्देश्यस्य चिद्धातोः पूजायां संप्रयुज्यते ।
आविष्कृतः षाड्गुण्येन भगवच्छब्द उत्तमः ॥ ८ ॥
तत्रापि षड्गुणानां स्वस्वरूपाभिन्नभावतः ।
गौण्याभेदविवक्षायां मत्वर्थीयः प्रयुज्यते ॥ ९ ॥
परे ब्रह्मण्यसङ्गे त्वचिन्त्यैश्वर्ये स्वभावतः ।
वर्तते भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥ १० ॥
आधारपोषकत्वाभ्यां भकारोऽत्र प्रयुज्यते ।
आधारो दृश्यमात्रस्य पोषको हरिरेव हि ॥ ११ ॥
सृष्टावुद्गमयितृत्वात्कार्यमात्रस्य कारणात् ।
कर्मज्ञानफलप्राप्तिकर्तृत्वेन स्थितौ तथा ॥ १२ ॥
प्रलये गमयितृत्वात्कार्याणां कारणं प्रति ।
श्रीहरेर्भगवच्छब्दे गकारः संप्रयुज्यते ॥ १३ ॥
वसन्ति यत्र भूतानि सर्वभूतेषु यः पुमान् ।
वसतीत्येष तत्रैव वकारार्थो मतो भवेत् ॥ १४ ॥
एवमेष महाशब्दो भगवानिति युज्यते ।
परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य तान्यतः ॥ १५ ॥
सर्ववासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै ततः ।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ १६ ॥

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भगवतीङ्गना ॥ १७ ॥
नित्यमप्रतिबन्धेन वर्त्तते यत्र षड्विधम् ।
स एव भगवानत्र नमस्कार्यतया मतः ॥ १८ ॥
विशुद्धे हृदये यस्माच्छ्रीसुदेवनन्दनः ।
विभाति तत एवासौ वासुदेवपदाभिधः ॥ १९ ॥
वाच्यो लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्च भगवान्हरिरीश्वरः ।
भारते मुख्यतया योऽसौ श्रीमुकुन्दः सतां मतः ॥ २० ॥
वेदे रामायणे पुण्ये पुराणे भारते तथा ।
आदौ मध्ये तथान्ते च हरिः सर्वत्र गीयते ॥ २१ ॥ २ ॥

इममेवार्थं पुनर्मङ्गलाचरणपूर्वकं सूतमुखेन वक्तुं प्रतिजानीते—आद्यमित्यादि-चतुर्भिः ।

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ ३ ॥
असच्च सदसच्चैव यद्विश्वं सदसत्परम् ।
परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ ४ ॥
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ ५ ॥
महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ॥
प्रवक्ष्यामि मतं पुण्यं व्यासस्याद्भुतकर्मणः ॥ ६ ॥

हरिं नमस्कृत्य महर्षेर्मतं प्रवक्ष्यामीति तृतीयचतुर्थयोरन्वयः । अत्र भूबीजाङ्कुर-तरुफलोपमाः पञ्च ईश्वरपुरुषाः शुद्धशबलसूत्रविड्विष्णुसंज्ञाः निरुपाधिमायोपाधि-मायार्कायापञ्चीकृतमहाभूतोपाधिपञ्चीकृतमहाभूतोपाधिपुरुषाकारमृत्यूपाधिविशिष्टचैत न्यरूपाः । तत्र तत्रोपदिशति नमस्कार्यत्वेन आद्यं पुरुषं निरुपाधिचैतन्यम् ईशानं मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिप्रसिद्धं मायोपहितचैतन्यं पुरुहूतं यज्ञे पुरुभिर्बहुभिर्होतृ-भिर्हूतं पुरुभिः सामगैः स्तुतम् अध्वर्युभिरिष्टं चेत्यपि द्रष्टव्यं तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येतस्यैव साविसृष्टिरिति हिरण्यगर्भाख्ये सूत्रे सर्वयष्टव्यदेवतात्मत्वश्रुतेः, यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्तीति स्मृतेश्च, पुरुहूः पुरुभूयिष्ठ-मित्यमरः । एतदेव त्रयं व्युत्क्रमेण विशिनष्टि—व्यक्ताव्यक्तं सनातनमिति । व्यक्तं सूत्रात्मा हविर्भोक्तृत्वफलप्रदातृत्वादियोगात्, अव्यक्त ईशानः सुप्तिप्रलययोः सर्वलया-त्मत्वात्, सनातनमखण्डदण्डायमानम् । एतेन तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमिति स्मृतेश्चेतर-

योरुत्पत्तिमत्त्वेन लयो दर्शितः । ऋतं यथाभूतं यथा स्फटिके स्वतः शुद्धे हिङ्गुलाश्रयत्वेन रक्तत्वं तत्रैव स्फटिकांशप्रकर्षे पद्मरागत्वं तत्रैव चन्द्रिकायामिन्द्रनीलत्वं चाध्यस्यते तथा चैतन्ये मायायोगादीशत्वम्, ईशेऽप्यविद्यायोगात्सूत्रत्वं सूत्रेऽप्यविद्यादार्ढ्याद्विराद्धं चाध्यस्यते, तत्रोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वम् ऋतं परमं त्वाद्यः पुरुष एकमिति मायाद्युपाधिकृतभेदनिरासः । अक्षरं व्यापकमाकाशात्पृथिव्यादेरिव नास्मात्पृथगुपाधेरपि सत्त्वमस्तीति दर्शितम्, अत एव ब्रह्मनिरवधिकबृहत्वाद्देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदशून्यम् ॥ ३ ॥

चतुर्थं विराजमाहासच्चेति । यत्सदसत्परं सदसद्भ्यां कार्यकारणाभ्यां सूत्रेशाभ्यां परम् अन्यत् सनातनाख्यं तदेव वस्तु विश्वं विराड्रूपमित्यर्थः, ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतेः । किंभूतं विश्वम्? सद् दृश्यमानत्वात्, असच्च नेह नानास्ति किञ्चनेति तत्त्वज्ञानबाध्यत्वश्रुतेः । नन्वाद्यन्तयोरसत्, मध्ये च सत्, घटादिकं दृष्टं नेत्याह सच्चेति, रज्जूरगवत्प्रतिभासमानबाध्यत्वश्रुतेः । नन्वाद्यन्तयोरसत्, मध्ये च सत्, घटादिकं दृष्टं नेत्याह सच्चेति, मध्येऽपि कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः । फलोपमं पञ्चमं विष्णुमाह—परेति । परे सूत्रात्मानः, अवरे विराडादिघटान्ता बहुत्वम् अनन्तशक्तिसूचनार्थं तेषां स्रष्टारम् । नन्वण्डान्तरुत्पन्नस्य कथं परादिस्तद् द्रष्टृत्वमत आह—पुराणमिति । पुरापि नवमनादिरेव सन् ब्रह्माण्डान्तश्चतुर्भुजेन रूपेणाविर्भूतोऽनन्तशक्तिः परिणतबीजगर्भं फलमङ्कुरादीनामिव परावराणां स्रष्टा भवतीत्यर्थः, अत एव परमव्ययम् अत्यन्तव्ययशून्यं संसारस्यानन्त्यात्तत्कारणीभूतस्य व्ययो न युज्यत इत्यर्थः । ननु सोऽयमात्मा चतुष्पादित्यादिना निरुपाधितुर्यप्रतिपत्तये परमात्मनस्त्रीण्येव सोपाधिकानि रूपाणि विश्वतैजसप्राज्ञसंज्ञानि माण्डूक्यादिषु श्रूयन्ते, न तु चतुर्थमिति चेत्सत्यम्, तथापि य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः अरश्च ण्यश्चार्णवौ तृतीयस्यामितो दिवीत्यादिप्रभुविमितं हिरण्मयं वेश्मेति छान्दोग्ये पुरुषाकृतेर्ब्रह्मणस्तल्लोकादेश्च श्रवणात् तद् ब्रह्म हे देवेभ्यो विजिज्ञे इत्यादिकेनोपनिषदि अग्निवाय्वादिना सह संवादादेश्च श्रवणात् । कौषीतकिब्राह्मणे च पर्यङ्कस्थस्य ब्रह्मणस्तेन सह संवादादेश्च दर्शनात्तदप्यस्तीति गम्यते । यत्स्थानं प्राप्यानावृत्तिः स्मृता, तत्र गत्वा पुनर्नेमं स्थानमायान्ति भारतेत्यारण्यके स्थानान्तरेभ्यश्चावृत्तिर्गीतासूक्ता आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुनेति, तस्माच्छास्त्रान्त्यन्यायेन यदधीनं जगद्व्यापारवर्जमितरेषामु- पासनासिद्धानां हिरण्यगर्भादीनामैश्वर्यं येन सह तेषां भोगसाम्यं यल्लोकं प्राप्तानामनावृत्तिस्तद्भृत्यभूतचतुर्वक्त्रेण सह मुक्तिराधिकारिकाणाममुक्तविद्याफलानां तल्लोकगतानामपि यावदधिकारिकल्पान्तरेऽप्यवस्थितिश्चेति श्रूयते, तस्य विग्रहादिकं सर्वशास्त्रप्रामाण्यादभ्युपेयम् । एकं सतं बहुधा कल्पयन्ति यो देवानां नामधी एक

एवेति तं यथायथोपासते तथैतः प्रेत्य भवतीति श्रुतेस्तद्भावनावतां तत्सारूप्यप्राप्तिः कीटभृङ्गन्यायेन भवति तस्मादस्ति चतुर्थ्य आत्मनः पादेभ्योऽतिरिक्तो विष्ण्वाख्यः पञ्चमः पुरुषः सोऽयं प्रतिपाद्यते परावराणां स्रष्टारमित्यादिना ॥ ४ ॥

मङ्गल्यं मङ्गलावहं मङ्गलस्वरूपेणैव एष ह्येवानन्दयतीति आनन्दो ब्रह्मेति च श्रुतिभ्यां विष्णुं यज्ञात्मानं यशो वै विष्णुरिति श्रुतेः वरेण्यं वरणीयं भोगमोक्षकाङ्क्षिभिरवश्यमादरणीयम् अनघम् आगन्तुकदोषास्पर्शनं शुचिं स्वभावशुद्धं हृषीकेशं हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशितारं चराचराणां गुरुं विद्याप्रदम्, अत एव हरिं संसारहरणम् ईदृशं हरिं ग्रन्थप्रतिपाद्यं नमस्कृत्य व्यासस्य मतं सर्वं वेदरहस्यं प्रकर्षेण नानोपाख्यानोपबृंहणेन वक्ष्यामि । तत्र श्रद्धोत्पादनार्थं महर्षेरित्यादि व्यासविशेषणम् ऋषीणां मन्त्रद्रष्टॄणां मतम् इति तन्मतस्य श्रौतत्वमुक्तम् अद्भुतकर्मण इति कृष्णाख्यब्रह्माद्वैतप्रतिपत्त्युपायभूतेन नानाख्यानदृष्टान्तप्रणयनेन विचित्रग्रन्थकारित्वमुक्तम् ॥५॥

इदानीं भारतोपाख्यानतात्पर्यसंग्राहकौ द्वौ श्लोकौ पठति–

दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखा ।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ७ ॥
युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा ।
माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ८ ॥

दुर्योधनस्तेन सहात्यन्तमैक्यं प्राप्ताः कर्णशकुनिदुःशासनास्तस्य स्कन्धशाखापुष्पादितुल्यास्तादृशा एव तस्य मूलं राजा धृतराष्ट्रः स चामनीषी मनोनिग्रहासमर्थः, तेनैव हि पुत्रस्नेहान्धेन दत्तावसरो दुर्योधनो दृढमूलोऽभवत्, अन्यथा बाल्य एव विदुरादिवचसा तस्य त्यागे कृते सति गराग्निदानद्रौपदीकचग्रहणादिमूलः कुलक्षयो न जातः स्यात् । एतेन दृढाज्ञानमूलोऽधर्माद्यङ्कुरो दैन्यतरुः क्रोधलोभादिस्कन्धो हिंसास्तेयादिशाखा वधबन्धनरकादिफलपुष्पः पुरुषार्थकामैर्मूलाज्ञानोच्छेदेन नाशनीय इति सूचितम् ॥ ७ ॥

एवं हेयत्वेनासुरीसम्पदमभिधायाधुनोपादेयत्वेन दैवीसम्पदमाह–युधिष्ठिर इति । धर्मः पुण्यं तेन तत्कारणीभूतशमदमसत्यादिकं ग्राह्यं तन्मयो महाद्रुमो युधिष्ठिरस्तदेकात्मानोऽर्जुनभीममाद्रेयास्तस्य स्कन्धादितुल्यास्तादृशा एव, तस्य मूले कृष्णः सच्चिदानन्दविग्रहो भगवान् देवकीनन्दनः परमात्मा, तेन हि दृढज्ञानेन धर्मो दृढमूलो

भवेत्, अन्यथा कामादिभिरुपहतः स्यात्, यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिन् लोके यजति ददाति तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यत एव देवास्य तद्भवतीति श्रुतेः ज्ञानस्य मूलं ब्रह्म वेदः, .वेदाद्धि योगक्रत्वाख्यपरापरधर्मज्ञानं जायते, धर्मस्य शब्दमूलत्वादिति न्यायात्, वेदस्यापि मूलं ब्राह्मणास्तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वात् । एवं च ब्राह्मणानामुपदेष्टृत्वेन वेदस्य प्रमाणत्वेन परमात्मनोऽनुग्राहकत्वेन च धर्ममूलत्वम् । एतेन वेदब्राह्मणभक्तेन सम्पाद्यमानो वेदोक्तो भगवदाराधनलक्षणो यागादिधर्मवृक्षोऽहिंसासत्यादिस्कन्धो धारणाध्यानादिशाखस्तत्त्वसाक्षात्कारफलः पुरुषार्थकामेन भगवदाराधनबलेन सम्पादनीय इति सूचितस्य सूत्रभूतस्यैव श्लोकद्वयस्य वृत्तिरूपोऽष्टादशपर्वात्मकोपाख्यानरूपो ग्रन्थः। पर्वसंग्रहस्तु आदौ सभारण्यविराड् उद्यमे भीष्मे गुरौ सूर्यजशल्यसौप्तिके स्त्रीशान्तिदानाश्वमखाश्च धर्मस्थितौ मौसल्ययानाद्यागमेऽखिलेषु च अत्र प्रायसस्तदाख्यानतात्पर्याणि तु पद्यैर्व्याख्यायन्ते, तेन च धर्मज्ञानवैराग्यभगवद्भक्तिप्रमुखगुणनिष्ठतया भवितव्यमिति, तथा हि—

संसारतापशमनैकनिविष्टचेतो
वृत्त्युक्तितभ्रमगृहीतपदार्थकानाम् ।
आविर्भवेद्य उचितैकगुणाम्बुराशि-
स्तं नन्दसूनुमनिशं हरिमानतोऽस्मि ॥१॥
सत्त्वशुद्धिमतः पुंसो भवेदेवं विचारणा ।
कथं संसारपाथोधेः समुद्धारो भवेन्मम ॥२॥
तत्र शास्त्रं समालोक्य पूर्वापरविचारतः ।
तत्त्वज्ञानामृतेनैव तरणं भववारिधेः ॥३॥
विनिश्चित्येति तस्यापि साधनं सर्वभोगतः ।
वैराग्यं भगवद्भक्तियुतं तत्रापि निर्णयः ॥४॥
साधनं भगवद्भक्तिः श्रवणादिमयी पुरा ।
प्रेमभक्तिः फलं तस्या वैराग्यं त्वानुषङ्गिकम् ॥५॥
प्रेमभक्तेस्तु तत्त्वाप्तिः स्वतःसिद्धा महात्मनः ।
यतः प्रेमार्द्रचित्तस्य कृष्णेक्षणमयत्नतः ॥६॥
प्रेमशून्यस्य विहितकर्मानुष्ठानतोऽपि च ।
बहुजन्मभिरद्वैतनिष्ठा स्याद्दुर्लभागमात् ॥७॥
अतः स्वधर्मसंसिद्धैर्भगवत्परितोषणम् ।
यस्य स्यात्स उदारात्मा ज्ञानवैराग्यवान्भवेत् ॥८॥
तस्माद्भगवतः श्रीमत्कृष्णस्याङ्घ्रियुगे सदा ।
भक्तिरत्युज्ज्वला येन सिद्ध्येत्तत्सर्वथाश्रयेत् ॥९॥

अन्यथा धृतराष्ट्राख्यनृपस्येव कुटुम्बिनः ।
वृथा शोकविलापेन क्षपणं वितथायुषः ॥१०॥
एतदर्थं भगवता व्यासेन करुणात्मना ।
महाभारतनिर्माणं कृतं लोकहिताय च ॥११॥
सर्ववेदेतिहासानां पुराणानां च सर्वशः ।
संगृह्य सर्वमेकत्र तात्पर्यं तेन दर्शितम् ॥१२॥
गूढं वेदार्थमालोच्य तद्विबोधनहेतवे ।
उपाख्यानमुखेनात्र शास्त्रार्थो दर्शितोऽञ्जसा ॥१३॥
तदुपाख्यानतात्पर्यं यथामति मया मुदा ।
पद्यैः प्रदर्श्यते कृष्णपदाम्भोजैकभक्तये ॥१४॥
आदावुपक्रमे कृष्णतत्त्वं मङ्गलरूपतः ।
सर्वशास्त्रप्रमेयत्वाद्दर्शितं मुनिनादरात् ॥१५॥
जगत्सृष्टेः पुरा कृष्णतत्त्वमेकमनामयम् ।
आसीत्तस्माज्जगत्सर्वं जातं ब्रह्ममुखं हरेः ॥१६॥
स्थूलसूक्ष्मविभागेन विश्वं निर्माय केशवः ।
स्वयं ब्रह्मादिरूपेण कार्यकारणतां ययौ ॥१७॥
बृहद्व्योममयत्वेन श्रोत्रमिन्द्रियमुच्यते ।
द्रव्याणां भासनाद्धानुशब्देनोक्तं त्वगिन्द्रियम् ॥१८॥
चक्षुः प्रसिद्धमात्मा तु प्रेयस्त्वाद्रसनेन्द्रियम् ।
वागग्निदैवतत्वेन विभावसुपदोदिता ॥१९॥
कर्मणां प्रसवात्पाणी मतौ सवितृशब्दितौ ।
विशिष्टगतिमत्त्वादप्यर्कः पादेन्द्रियं मतम् ॥२०॥
उपस्थः स्यादृचीकाख्य ऋचां सर्वाङ्गतेजसाम् ।
सम्भोगरतिकालेऽत्रेत्येवमेव मरीचिकः ॥२१॥
वायुराशावहः प्रोक्तो भासनादवनाच्च सः ।
भानू रविश्चोच्यते तौ घ्राणपायुपदोदितौ ॥२२॥
एवं गूढपदार्थानां भावो भारतसारतः ।
जेयः कृष्णप्रसादेन कृष्णतत्त्वैकगोचरः ॥२३॥
प्रतिपाद्यं मतं तस्मात्कृष्णाख्यं ब्रह्मभारते ।
वाच्यत्त्वेन क्वचिल्लक्ष्यं तथा व्यङ्गतया क्वचित् ॥२४॥
महत्त्वेनास्य शास्त्रस्य गूढार्थस्य विभागशः ।
संक्षेपाद्वर्णनं श्रोतृबुद्ध्या दोहाय दृश्यताम् ॥२५॥

लोकद्वयहितज्ञानाभावेऽप्यज्ञाः स्तुवन्त्यपि ।
स्वात्मानं स्मृतिमात्रेण लौकिकस्येति दर्शितम् ॥२६॥
धृतराष्ट्रनृपव्याजाद्यदाश्रौषमितिस्थले ।
संगृहीतोऽर्थतस्तेन भारतार्थः समासतः ॥२७॥
आत्मज्ञानाद्विशोकित्वं वैराग्याज्ज्ञानमात्मनः ।
कालादृष्टाद्यधीनत्वदृष्ट्या तत्सिद्धिरिष्यते ॥२८॥
अतः कालाद्यधीनत्वं सर्वस्य जगतीतले ।
प्राहासौ सञ्जयोक्त्यादौ भगवान्बादरायणः ॥२९॥
प्रमेयं भारतस्यापि श्रीकृष्णं सर्वरूपतः ।
वर्णयामास वेदान्तसिद्धान्तत्वादुपक्रमे ॥३०॥
पुनर्वैराग्यसिध्यर्थं कुलक्षयप्रसङ्गतः ।
सूत्रितार्थप्रकरणविभागेनाह तत्पुनः ॥३१॥
भगवत्तत्त्वविज्ञानं गुरुभक्तस्य जायते ।
अत आह गुरोर्भक्त्यै तदाख्यानमुपक्रमे ॥३२॥
कुड्यवद्वृषवद्भूत्वाऽव्यग्रो यः सेवते गुरुम् ।
तद् विद्या देवताश्चानुगृह्णन्तीत्याह पौषकृत् ॥३३॥
ब्रह्माध्यस्ताश्विने देवादिधर्मेण स्तूयते हरिः ।
स्तुत्यं कल्पितधर्मेणाधिष्ठानमिति युक्तितः ॥३४॥
समारोप्य स्वरूपेण विषयो रूपवान्भवेत् ।
विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥३५॥
अश्विनौ गुर्वनुज्ञात उपमृत्युर्दृगीप्सया ।
तुष्टाव वेदगैर्मन्त्रैस्तत्तात्पर्यमिहोच्यते ॥३६॥
ऋचां ब्रह्मपरत्वात्स्यात्तदधिष्ठानगा स्तुतिः ।
भीषत्वादिभिरारोप्य धर्मैरज्जुर्यथोच्यते ॥३७॥
सदेवेति श्रुतौ ब्रह्म पुरासीदेकमेव हि ।
तद्ध्यानज्ञानसन्तुष्टं दिशत्यात्मदृशं नृणाम् ॥३८॥
कालो ब्रह्मप्रवर्त्यत्वाद्दिवारात्रादिरूपधृक् ।
संवत्सरोऽखिलायूंषि क्षिणोतीत्येष बोधितः ॥३९॥
देहाद्यात्मत्वधीर्हेया त्यक्त्वा रागादिदूषणम् ।
ब्रह्मानुग्रहतो जीवो मुच्यते भवसङ्कटात् ॥४०॥
यथाकालोक्तयज्ञादिधर्मानुष्ठानतः पुमान् ।
जिज्ञास्यं ब्रह्म विज्ञाय सुखमेति निरन्तरम् ॥४१॥

स्वस्वरूपप्रमादेन जातो मृत्युरनर्थदः ।
हिनस्ति जीवनं यस्माज्ज्ञेयः कालः समाहितैः ॥४२॥
वस्तुतत्त्वानुसन्धानं समाधानेन चेतसः ।
कर्त्तव्यमिति कालोऽयं नेयः साफल्यमञ्जसा ॥४३॥
तत्त्वं पदार्थयोः सम्यग्विवेकेन परं पदम् ।
अखण्डं सच्चिदानन्दं परब्रह्मैव लक्ष्यते ॥४४॥
देहेन्द्रियादिसङ्घातं जडं मायाविनिर्मितम् ।
यो भासयति चिद्धातुः स साक्षीत्वपदार्थकः ॥४५॥
अस्य द्वैतप्रपञ्चस्य सत्तास्फूर्त्तिप्रदो हरिः ।
सर्वाधिष्ठानभावेन तत्पदार्थः स ईश्वरः ॥४६॥
तद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य पुंसः साधनसम्पदा ।
जायते ब्रह्मतत्त्वैकाज्ञानविज्ञाननाशकम् ॥४७॥
सद्धर्मश्रद्धानुष्ठानं यज्ञादेः सत्त्वशुद्धिता ।
वैराग्यज्ञानमोक्षाश्च हरिभक्तितरोः फलम् ॥४८॥
एवमशिवस्तुतौ भावो मया व्यासप्रसादतः ।
दर्शितः पुनरुत्तङ्ककथाभावो विविच्यते ॥४९॥
खलो न प्रार्थनासाध्यः स च दैवेन ताडितः ।
अभ्येति मृदुतां पश्चादुत्तङ्के तक्षको यथा ॥५०॥
कुण्डलं वस्तुतत्त्वं स्यात्पाखण्डी तक्षकः स्मृतः ।
तत्तेनापहृतं पुंस उत्तङ्कस्य प्रमादतः ॥५१॥
परमेशप्रसादाप्तविवेकपवितेजसा ।
पाखण्डमतपातालं विदार्यानात्मभावनम् ॥५२॥
आन्तरमान्तरं कोशं नागराजविलोपमम् ।
पूर्वं पूर्वतरात्कोशाद्रमणीयतरं परम् ॥५३॥
प्रविश्य योगबलतस्तत्रत्यामनुभूय च ।
सत्यसङ्कल्पभावादिसम्पदं विविधाकृतिम् ॥५४॥
तत्रापि सर्पतुल्यानामिन्द्रियेषु मनोधियाम् ।
बहुधानुनयेनापि तत्त्वरत्नं न लब्धवान् ॥५५॥
सङ्कटस्थः सदा पूर्वं पुण्यपुञ्जादपि स्वयम् ।
प्रेरितो वह्निगुरुणा मुकुन्दैकानुराधने ॥५६॥
तदाराधनतः सर्वे प्राणेन्द्रियमनोधियः ।
भुजगा वशगास्तेभ्यस्तत्त्वरत्नं पुनर्हृतम् ॥५७॥

तेनात्मविष्णुतङ्क्षोऽपि कृतार्थोऽभूदितीरितम् ।
उपमन्युर्यथा तत्त्वज्ञाननेत्रैकलाभतः ॥५८॥
शास्त्रोल्लङ्घनतो वह्निपुलोमानाववापतुः ।
शापमृत्यू इति पुनः पौलोमे तुर्य ईरितम् ॥५९॥
आयुर्हानिर्महाञ्छोको हिंसायां चातिसम्भ्रमः ।
रुरोरिव भवन्त्येव दारसक्तस्य दुर्मतेः ॥६०॥
प्रजया पैतृकमृणं छेत्तुं दारान्करोति चेत् ।
तदा जरत्कारुरिव कार्यान्ते प्रव्रजेद् गृहात् ॥६१॥
अन्याय्यमपि मात्रोक्तं सद्यो यो नानुतिष्ठति ।
तं भस्मीकुर्वते विप्रा वेदाश्चाहिगणं यथा ॥६२॥
मिथ्यावादेन ये दासीकृतास्तत्सन्ततिः स्वकाम् ।
सन्ततिं नाशयत्येव गरुत्मानिव पन्नगान् ॥६३॥
पदं महत्प्राप्तुमिच्छुर्नीचो नीचतरं व्रजेत् ।
अमृतप्रेप्सवो याता भुजङ्गास्तार्क्ष्यभक्ष्यताम् ॥६४॥
विप्रस्यावज्ञया शक्रो मातुः सर्पा विपद्गताः ।
सुपर्णस्त्वभयः प्रीत्या हरेरप्युपरिस्थितः ॥६५॥
मृषाभिसन्धिनी माता त्याज्या पूज्यतमापि चेत् ।
शरण्यो हरिरेवात्र शेषनागनिदर्शनात् ॥६६॥
घोरायामापदि प्राप्तौ शरणं ब्राह्मणो भवेत् ।
न चेद्धि वैभवं वान्यदित्यास्तीकसमाश्रमे ॥६७॥
पुत्रानपि शपन्तीनां दौष्ट्यमालक्ष्य योषिताम् ।
कथं तत्सङ्गिनां सौख्यमिति चिन्ता विधेरपि ॥६८॥
पापिष्ठान्हन्ति मातापि किमुतान्ये भुजङ्गमान् ।
मातृशंसानपि ब्रह्मा प्रार्थितोऽप्यन्वमोदत ॥६९॥
अनुभूतमिहाकूतं मृगया पदमापदम् ।
विष्णुरात्तोऽपि यद्रागाद् ययौ तक्षकभक्ष्यताम् ॥७०॥
तत्त्वामृतं शास्त्रसिन्धोः समं लब्धं सुरासुरैः ।
आस्वादितं विष्णुभक्तैः सुरैर्नान्यैः स्त्रिया जितैः ॥७१॥
देवपङ्क्त्यां सुरां लेभे दैत्यो देहच्छिदा समम् ।
सूचितः स्वान्तचक्षुर्भ्यां काश्यामिवं महेश्वरात् ॥७२॥

अमृतमथनगुह्यं यत्नतः प्राप्य दैवे-
रमृतमसुरसङ्घः स्त्रीमनस्को न लेभे ।

अपि फणिमखगोप्यं साध्वसाध्वोरपीतं
भयमयमवश्यं विप्रहेलाश्रयाणाम् ॥७३॥
रहस्यं सौपर्णे कुमतिसुमती कद्रुविनते
भुजङ्गाः कामाद्याः सुकृतमरुणस्तापशमनः ।
सुपर्णः प्रत्यग्धीः कृतकममृतं नेच्छति फणी
तदिच्छंश्चाध्यस्तो ह्यजनि हरिशक्रौ परतरौ ॥७४॥

लोकान्मन्त्रान् महेन्द्राच्च ब्राह्मणे वीर्यमद्भुतम् ।
तक्षको येन खे तस्थावित्यास्तीकेऽनुवर्णितम् ॥७५॥
स्त्रिया माद्यन्ति सन्तोऽपि व्यासोद्भूताविती‍रितम् ।
देवासुरनरेष्वेव सन्तीत्यंशावतारणे ॥७६॥
अत्यल्पस्यापि पापस्य विपाकमतिदारुणम् ।
अन्वभूतां चिरं ब्रह्मन्नणी मण्डव्यडुण्डुभौ ॥७७॥
शिष्टानां चेतस्तुष्टिर्धर्मे प्रामाण्यमश्नुते ।
शकुन्तलामीहमानं दुष्यन्तस्य मनो यथा ॥७८॥
पितुर्दुःखं हरन्पुत्रः श्रेयो लक्ष्मीं च विन्दति ।
भीष्मवत्पुरुवन्मानात् पतन्ति च ययातिवत् ॥७९॥
विद्यातपोऽभिमानेन पतितो यस्त्रिविष्टपात् ।
सतस्तस्य गतिर्लोके ययातेरिव दृश्यताम् ॥८०॥
तत्त्वज्ञानं विना नास्ति संसृतेर्वारणं नृणाम् ।
तत्सम्पाद्यमिति प्राहोत्तरया यातनिर्णये ॥८१॥
भाव उत्तरया याते संक्षेपेण प्रदर्श्यते ।
स्वोत्कर्षख्यापनादन्यपराभूतेः फलं कटु ॥८२॥
विदुषा नावमन्तव्यास्तिर्यञ्चोऽपि गिरापि हि ।
किमुत्कृष्टाः समाना वा ययातेः स्मरतां गतिम् ॥८३॥
पापमूलतया गर्वं न कुर्वन्ति विपश्चितः ।
तपोविद्यामहत्त्वेऽपि सन्तः सद्भिः समागमे ॥८४॥
दैवाधीनं सुखं दुःखं बुध्वा धीरो न शोचति ।
अनित्यत्वं मृषात्वं च सम्पदां विपदामपि ॥८५॥
स्वर्गं प्राप्याथ ब्राह्मं वा पतन्त्योकः सुभक्षयात् ।
न स्वपुण्यं विना कश्चित् त्रायते पतनान्नृणाम् ॥८६॥
प्राज्ञः स्वर्गं न काङ्क्षेत नेमं लोकं विनश्वरम् ।
तापत्रयविपर्यस्तं कामकर्मादिनिर्मितम् ॥८७॥

स्थूले नष्टेऽपि नो नश्येत्सूक्ष्ममामोक्षमावृतम् ।
कामकर्मादिभिस्तस्मात्तत्त्वबोध इहेष्यते ॥८८॥
उषित्वा स्वर्ग आपातं सुकृतस्य क्षये ततः ।
भौमं नरकमाविश्य गर्भभूता भवन्त्यमी ॥८९॥
यथा स्थूलात्पृथग्जीवो देहात्सूक्ष्मात्तथा पृथक् ।
तदध्यासाद्भ्रमत्यत्र देहाद्देहान्तरं व्रजन् ॥९०॥
रसं रेतो घनीभावं पिण्डं सर्वाङ्गसंयुतम् ।
याति स्वर्गात्पतन्मूढो बालवृद्धादिभावनाम् ॥९१॥
सज्जते विषयेष्वेव पुनः कामादिदोषतः ।
न विचारयति स्वात्मतत्त्वं मोक्षपराङ्मुखः ॥९२॥
देहं त्यक्त्वा शुभं पापं गृहीत्वा क्षयमेत्यसौ ।
स्वर्गं वा नरकं मिश्रान्मानुष्यं माययावृतः ॥९३॥
ततो दानादिद्वाराणि स्वर्गस्य न तु मानिनः ।
मानेनाध्ययनं यज्ञो मौनं नश्यन्त्वमी नृणाम् ॥९४॥
अहङ्कर्तेति बुद्ध्या ये कुर्वन्ति तप आदिकम् ।
तत्फलं भयमित्याहुः स्वर्गादिकमपि क्षरम् ॥९५॥
निरहङ्कारिणां श्रेयः साधनानि फलन्त्यपि ।
यज्ञादीनि शमादीनि सर्वाण्यपि सुमेधसः ॥९६॥
ब्रह्मचारी गृही भिक्षुर्वनस्थश्च स्वकर्मतः ।
अगर्वेण प्रकुर्वाणाः सिद्धिमायान्ति नान्यथा ॥९७॥
वैराग्यपूर्वकं योगं ज्ञानमभ्यसतो वने ।
गृहे वा कृष्णभक्तस्य पुंसः सिद्धिरविघ्नतः ॥९८॥
संतोषात्कामसंत्यागात्कृष्णभक्तेर्मनःस्थितेः ।
तत्त्वैक्यवीक्षणात्पुंसः स्वयं मुक्तिरुपस्थिता ॥९९॥
ज्ञानिनः श्रुतियुक्तिभ्यां जगन्मिथ्यात्वनिश्चयात् ।
साक्षात्कारेण तत्त्वस्य सद्यो मुक्तिरुदीरिता ॥१००॥
योगिनस्तदभावे तु निर्विकल्पसमाधितः ।
द्वैतविस्मरणेनापि विलम्बाद्भक्तिरिष्यते ॥१०१॥
आर्जवेन परब्रह्म ज्ञात्वा ज्ञानी विमुच्यते ।
जिह्मेन तु श्रमेणापि न योगी मुच्यते भयात् ॥१०२॥
सर्वभूतानुकूलो यो न कञ्चिदवमन्यते ।
साधूननुसरञ्छीलयुक्त्या आनन्त्यमश्नुते ॥१०३॥

भगवद्भक्तिसिद्ध्यै यत्कर्म कृष्णार्पणं कृतम् ।
तस्यानन्त्यफलं मोक्षसुखं शिविवदस्तु ते ॥१०४॥
सत्यं श्रेयस्करं शान्तिरमानित्वमदम्भिता ।
श्रद्धा भक्तिरिहामुत्र सर्वेऽमी सुखदा नृणाम् ॥१०५॥
इत्येवोत्तरया याते तात्पर्यं मुनिसद्गिराम् ।
यथामति मयादर्शि प्रीयतां तेन माधवः ॥१०६॥
ब्रह्मलोकगतानां चेत्पातं योषिदीक्षणात् ।
अत्रत्यानां कथा केति महाविषनिदर्शनात् ॥१०७॥
परार्थेप्सा महातीर्थदायिनी स्यात्सतामपि ।
वसवो योनिमापन्ना मुनिधेनुपरीप्सया ॥१०८॥
सन्तः शान्ता महान्तोऽपि लोभिनामतिदुःखदा ।
क्षमासारो वसिष्ठोऽपि शशाप वसुदेवताः ॥१०९॥
सतां न दुष्करं किञ्चिद्ब्रह्म तत्त्वविदामहो ।
ब्रह्मचर्यं प्रतिज्ञाय भीष्मो भीष्मामचीकरत् ॥११०॥
अनियोगे न युञ्जीत सङ्गं स्वार्थाय धर्मवित् ॥
अन्यथा स्वार्थहानिः स्यात्सत्यवत्याः पितुर्यथा ॥१११॥
न सतां प्रतिबन्धेन योगमिच्छेद्विचक्षणः ।
इच्छतोऽपत्यहानिः स्यात् सत्यवत्याः पितुर्यथा ॥११२॥
अत्यन्तकामसक्तस्य मृत्युरभ्येत्यकालतः ।
विचित्रवीर्यदृष्टान्तात्तन्न कार्यं विपश्चिता ॥११३॥
गुरुशास्त्रानुमत्यापि न त्यजेत्स्वां प्रतिश्रुतिम् ।
राज्योद्वाहार्थमाज्ञप्ते मात्रा भीष्मो न चाचलत् ॥११४॥
अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुते ।
पाण्डुर्हत्वा मृगं भार्यासक्तं तद्वत्स्वयं मृतः ॥११५॥
अचिन्त्यं महतां जन्म भगवद्भावितात्मनाम् ।
कुन्त्यां माद्र्यां यथा पञ्चपाण्डवानां वपुर्जनिः ॥११६॥
क्षेत्रबीजं विना द्रोणधृष्टद्युम्नवपुर्जनिः ।
कर्मणा केवलेनेति प्रोक्तं संभवपर्वणि ॥११७॥
विषवार्यग्निभिर्लुब्धा घातयन्ते स्म बान्धवान् ।
ईश्वरस्तानवत्येवेत्युक्तं जातुषपर्वणि ॥११८॥
यस्मिन् गेहे पुरे वापि वसेत्पुण्यतमो जनः ।
उपकुर्यात्तमप्येव मुक्तं वकवधेऽपि च ॥११९॥

ब्राह्मणानुग्रहादेव क्षत्रं जयति नान्यथा ।
इति तात्पर्यदृष्टान्तात्प्राह चैत्ररथे मुनिः ॥१२०॥
सूर्यस्य कन्यां तपन्तीं नष्टं सज्यं च लब्धवान् ।
वशिष्ठस्य प्रसादेन राजा संवरणो यथा ॥१२१॥
वसिष्ठस्य शतं पुत्रान्नाशयामास कौशिकः ।
नैनं ववाधिरे ब्रह्महत्यास्तास्तपसो बलात् ॥१२२॥
प्राज्ञः खलादितो देहं तितिक्षति न तु क्षमाम् ।
न शशाप वसिष्ठो हि पुत्रघ्नमपि कौशिकम् ॥१२३॥
कौशिके कोपिते तस्मिन् तपसा रोधभीरुके ।
खले च वाचि माधुर्यं बीजसंस्कारसङ्करात् ॥१२४॥
ब्राह्मणो गर्भसंस्थोऽपि माननीयो मनीषिणाम् ।
और्वो हि मातुरुरुस्थः क्षत्रमन्धमचीकरत् ॥१२५॥
हरिं भजन्ति ये भक्तास्तान्भजेद् दीक्षया हरिः ।
कृष्णो जगाम द्रौपद्याः पाण्डवार्थं स्वयंवरे ॥१२६॥
कृष्णेक्षितो भवेत्सर्वः सम्पद्भागी नरोत्तमः ।
यथार्जुनप्रभृतयः पाण्डवा हरिणेक्षिताः ॥१२७॥
लोकवेदविरोधेऽपि मातुर्वाक्यं न लङ्घयेत् ।
इत्येकस्यां रेमिरेऽमी पञ्चेत्युक्तं स्वयंवरे ॥१२८॥
ननु वेदविरुद्धेयमेकस्यां बहुभर्तृता ।
नैकस्यै बहवो नैका द्वौ पती इति च श्रुती ॥१२९॥
अग्नीन्पञ्च क्रमात्प्राप्य हव्यमेति मनुष्यताम् ।
अग्नयस्त्वग्निरर्कः क्ष्मा पुरुषो योषिदित्यपि ॥१३०॥
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥१३१॥
द्रोणो वह्निचतुष्कोत्थो योषिदग्नेरभावतः ।
अग्नित्रयोत्थिता सीता भूत्वा पित्रोरभावतः ॥१३२॥
अग्निद्वयोत्थिता देवा न स्पृश्यन्ति क्षितिं हि ते ।
देवजा पार्थमाद्रेया भूद्युमण्यग्निवर्जिताः ॥१३३॥
क्षिप्तमात्रं हविर्वह्नौ मिथुनत्वमुपागतम् ।
एकाग्निजौ यतः पुत्रौ द्रुपदस्य सुराधिकौ ॥१३४॥
सर्वे सर्वात्मका देवा विराजोऽवयवा यतः ।
सर्व एव समाः सर्वे नता इति हि वेदगीः ॥१३५॥

न तेषां व्यभिचारोऽस्ति न चेत्सूर्ययमौ कथम् ।
पितापुत्रौ सतीं कुन्तीमुपेयातां सुरोत्तमौ ॥१३६॥
द्रौपदी देवजा पार्था देवजा यदि भुञ्जते ।
न तेषामत्र दोषोऽस्ति देवा एव हि ते स्वयम् ॥१३७॥
श्रूयते बहवो देवा न्यायं गच्छन्ति सर्वथा ।
तस्माद्यज्ञैर्देवभावं प्रार्थयन्ति नरेश्वराः ॥१३८॥
एतद्वैवाहिके व्यासो नानाख्यानोपबृंहणैः ।
दर्शयामास लोकानां संशयस्यापनुत्तये ॥१३९॥
प्रणमन्ति जिघांसतोऽप्यनुकूले विघातरि ।
पाण्डुपुत्रान् धार्तराष्ट्रा इत्युक्तं विदुरागमे ॥१४०॥
यान्बलाद्दग्धुमिच्छन्ति तान्वर्धयति केशवः ।
निरस्ताः पाण्डवा दारान् कीर्तिं राज्यं च लेभिरे ॥१४१॥
एकात्मानोऽपि भिद्यन्ते स्त्रीभिः सुन्दोपसुन्दवत् ।
तस्मात्सख्युरपि स्त्रीभिर्न सम्भाषेत बुद्धिमान् ॥१४२॥
विप्रार्थान् पालयेज्ज्ञात्वाप्यापदं द्वादशाब्दिकीम् ।
इति दर्शितवान् व्यास आर्जुन्या तीर्थयात्रया ॥१४३॥
न ज्ञातीनां वचः प्रेक्ष्यं वरे श्रेयस्युपागते ।
इतीव कृष्णो विजयं स्वस्वसारमहारयत् ॥१४४॥
मातुलस्य सुतां पार्थो धर्मतो भगिनीं सतीम् ।
कथं जहार धर्मात्मा प्रीतिश्चेत्तच्छृणुष्व मे ॥१४५॥
भ्रातृस्वस्रोः सुतौ भ्रातृस्वसारौ यदि सम्मतौ ।
सप्तमादूर्ध्वमप्येष सम्बन्धश्छिद्यतां कथम् ॥१४६॥
तस्मात्तयोः स्वसृभ्रातृभावो भाक्तो विगोत्रयोः ।
दाम्पत्यभावस्तु तयोर्मन्त्रलिङ्गात्परिस्फुटः ॥१४७॥
आयाहीन्द्र पथिभि रीलिर्यज्ञमिमन्नो भागधेयं जुषस्व ।
तृप्ताञ्जकुर्मातुलस्येव योषाभागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवेति श्रुतिः ॥१४८॥

अस्यार्थः—

योषापत्यं मातुलीयं यथा भागः पितृष्वसुः ।
पुत्रस्यैव वपान्तेऽशञ्जुषस्वेन्द्रेत्यृषिर्जगौ ॥१४९॥
मानघ्नस्यापि जामातुर्मानं संवर्द्धयेद् बुधः ।
स्वसुर्हर्त्रेऽर्जुनायापि ददुर्वित्तानि वृष्णयः ॥१५०॥

देवोऽपि जेह्मदुःखार्त्तो मातुलादेस्तु का कथा ।
शरणं करणीयोऽतः सर्वदुःखापहो हरिः ॥१५१॥
अग्निमप्यग्निमान्द्यार्त्तं नरनारायणावृषी ।
षण्डवौषधदानेन नीरोगं चक्रतुर्यथा ॥१५२॥
पित्र्यादृणादमुक्तस्य सकलं सुकृतं वृथा ।
वियोनावप्यतः पुत्रान् जनयेन्मन्दपालवत् ॥१५३॥
शांजाऽकान्स्वतपोरक्षन्नागं मानार्जुनोपमम् ।
भवाग्निं तर्तुङ्कामोऽतः श्रीकृष्णं शरणं व्रजेत् ॥१५४॥
इत्यादि पर्वतात्पर्यं संक्षेपेणोपवर्णितम् ।
धर्मवैराग्यसद्भक्तिज्ञानसाधनबोधकम् ॥१५५॥
तत्राप्यनुक्रमस्त्वेवमुपाख्यानार्थनिर्णये ।
उपायोपेयनिष्ठत्वं यतः शास्त्रस्य सम्मतम् ॥१५६॥
पूर्वपुण्योदयात्कश्चिदादौ धर्मेऽधिकारभाक् ।
श्रद्दधानो भवेच्छास्त्रे भगवत्करुणेक्षितः ॥१५७॥
तापत्रयमहाज्वालासन्तप्तमभितो जनम् ।
वीक्ष्य स्वात्मसमुद्धारे यतते शास्त्रतत्परः ॥१५८॥
तदुद्धारप्रकारं तु वेत्ति सत्सम्प्रदायतः ।
पौर्वापर्येण सच्छास्त्रं विचार्यैवं सुधीः स्वयम् ॥१५९॥
श्रीवासुदेव एवास्ति सर्ववेदार्थगोचरः ।
तदर्चनाच्च तद्ध्यानात् कीर्तनाच्छ्रेय इष्यते ॥१६०॥
तदर्चनादिविज्ञानं गुरुभक्त्यैव जायते ।
सापि शास्त्रैकनिष्ठस्य भोगवैराग्यतो भवेत् ॥१६१॥
यात्रामात्रार्थभोगोऽपि स्वधर्मार्जितवित्ततः ।
व्यसनस्य परित्यागाद् द्यूतस्त्रीमृगयादितः ॥१६२॥
मृषाभिसन्धिसन्त्यागात् कामक्रोधविवर्जनात् ।
पापभीतेरसंसर्गात्खलस्याद्यरतस्य च ॥१६३॥

अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणे कविसत्तमैः ॥ ८ ॥
भारताध्ययनं पुण्यमपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ ९ ॥

भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।
स हि सत्यमृतं चैव पवित्रं पुण्यमेव च ॥ १० ॥

धर्मतो गुरुसन्तोषान्मानत्यागाददम्भतः ।
परार्थेप्सापरित्यागात्प्रतिज्ञापरिपालनात् ॥१६४॥
आनृशंस्यादहिंसातः परोपकृतितोऽपि च ।
तपसो ब्रह्मचर्याच्च क्षान्तेर्भगवदीक्षणात् ॥१६५॥
विप्रभक्त्या पितृभक्त्या धर्मवैराग्यसिद्धयः ।
जायन्ते भगवत्प्रेमभक्तिसिद्धिस्ततो भवेत् ॥१६६॥
भगवद्भक्तियुक्तस्य पुंसः सर्वगुणक्षितेः ।
न किञ्चिदिह लोके वा परत्र परिशिष्यते ॥१६७॥
एवमादिगुणास्तेऽत्र तत्र व्यासेन भारते ।
आदिपर्वण्युपाख्यानैर्दर्शिता गूढभावतः ॥१६८॥
तत्तात्पर्यं मयादर्शि भगवद्भक्तिसिद्धये ।
आदिपर्वणि संक्षेपात्प्रीयतां तेन केशवः ॥१६९॥
एवं प्रदर्श्य तात्पर्यं संक्षेपेणादिपर्वणि ।
सारोद्धारं विविच्यैव लिख्यते कृष्णतत्परम् ॥१७०॥
शुद्धमायाविरूपात्मविराडाकृतितो हरिः ।
भारते सर्ववेदान्तसिद्धान्तत्वेन कीर्त्यते ॥१७१॥
अर्चनोपासनज्ञानसिद्ध्यै भगवतो हरेः ।
भारते सकलाख्यानदर्शनं मुनिना कृतम् ॥१७२॥
एवं विचार्य तत्सारं श्रीकृष्णं शरणं व्रजेत् ।
तेनैव संसृतेः पुंसो निस्तारो भवति ध्रुवम् ॥१७३॥

अत्र संसारानर्थनिवर्त्तने शोकार्त्तानां स्वास्थ्यकरणे विषये उपनिषदम् उपनीय समात्मानं ब्रह्माध्यस्तद्वयं यतो निहत्य विद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषद्भवेदिति यथोक्तविद्याहेतुत्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषद्भवेदिति च वचनात् । पुरुषोत्तमशब्दाभिधेयब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपादकं ग्रन्थं पूर्वोक्तस्य सूत्रस्य वार्त्तिकस्थानीयं विवरणम् उपनिषच्छब्दवाच्यमब्रवीत् । यद्यप्यत्र पुरुषार्थचतुष्टयप्रतिपादनं दृश्यते, तथाऽप्यर्थकामयोर्लोकप्रसिद्धयोरेव स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेन हानार्थमनुवादम् । धर्मस्य च विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादि श्रुत्या भगवत्पुरुषोत्तमतत्त्वसाक्षात्काररूपविद्याशेषत्वस्याभ्युपगमात्परमतात्पर्यं भगवत्तत्त्वज्ञान एवेति ध्येयम् । अस्याः साम्प्रदायिकत्वमाह– विद्वद्भिरिति । कथ्यते अनादिसिद्धमेव कीर्त्यते । न तु कादम्बर्यादिवदभिनवकथा कल्प्यते । कविसत्तमैः पूर्वकल्पीयैर्व्यासादिभिः । एवं च व्यासादिशब्दानां

सेनापत्यादिशब्दवदाधिकारिकवचनत्वेन व्यक्त्यनित्यत्वेऽपि तदर्थानां नित्यत्वान्न पुराणानां सकर्तृकत्वमात्रादनित्यत्वमिति भावः। अतः पुराणे पुरापि नित्यत्वमेव ॥८॥

भारतेति अस्य श्लोकस्य चतुर्थांशस्योच्चारणमात्रादपि सर्वकिल्बिषनाशः। किं वाच्यं कृत्स्नाध्ययनात्तदर्थस्य साक्षात्काराद्वेति भावः ॥ ९ ॥

एवं ग्रन्थस्य भगवत्तत्त्वसाक्षात्कारेण स्वास्थ्यं मुख्यं फलं पापक्षयं गुणफलं चोक्त्वात्र सकलवेदार्थसंग्रहे भारते प्रतिपाद्यं विषयमाह—भगवानिति। ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेत्युक्तरूपषड्-गुणैश्वर्यवान् परमात्मा वासुदेवो वसुदेवनन्दनः स सर्वानुस्यूतस्य प्रकाशचिदानन्द-परिपूर्णपरब्रह्मात्मामितेन विग्रहणानि मानुषाणि वह्निपानादीनि कर्माणि कृतवानिति तदुपादानम्। तथा हि ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यम्—

विधेऽहं सर्वोऽस्मि व्रजपृथुकगोवत्सवदहम्।
विभर्मि ब्रह्माण्डं गिरिवदहमग्निज्वलनवत् ॥
सृजामि द्रौपद्या वसनवदहं प्राणभृदहम्।
यदत्ताहं तृप्तो मुनिरिरिति मदन्यन्न किमपि ॥ इति ॥

भगवान् वासुदेवोऽत्र कीर्त्यत इति मुख्यो विषयो भारतस्य कृष्ण एवेति तद्गुणकथनपरोऽयं सकलोऽपि भारताख्यो ग्रन्थ इति दर्शितम्।

देवा देवर्षयो ह्यत्र तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः।
कीर्त्यन्ते शुभकर्माणस्तथा यक्षमहोरगाः ॥

इति तु तत्स्वातन्त्र्येण विषयत्वकीर्त्तनं किं तु भगवतो वासुदेवस्य विभूतिकत्वेनैव तेषां कीर्त्तनं तेनाश्विनीकुमारेन्द्राग्निसूर्यगरुडादिस्तुतयो भगवति वासुदेव एव पर्यवस्यन्ति तद्विभूतित्वात्तद्गुणाभिधानं सङ्गच्छते, तस्माद्विषयो भगवान् वासुदेव एवात्राभिधीयते। तस्य वास्तवं रूपमाह—सनातन इति। आकाशादिवत्प्रवाहनित्यतया वा मायाया आद्यन्तशून्यत्वाद् वा तन्मयस्य भगवच्छरीरस्य नित्यत्वापरपर्यायं सनात-नत्वं युज्यत इत्यर्थः। यद्वा सनातनो भगवानेव वासुदेवरूपेणाविर्भूतोऽत्र कीर्त्यते, तेन सर्वाण्यपि विशेषणानि तत्रैव सामानाधिकरण्येन समन्वितानीति दर्शितम्। स वासुदेवो हि प्रसिद्धं सत्यमनुष्ठीयमानं कर्म ऋतं तदेव वेदाज्ज्ञायमानं पवित्रं पापनाशकं पुण्यम्। अभ्युदयहेतुः सर्वकर्मफलभूतं ब्रह्माण्डं स एवेति भावः ॥ १० ॥

शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम्।
यस्य दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति मनीषिणः ॥ ११ ॥
असच्च सदसच्चैव यस्माद्विश्वं प्रवर्त्तते।
सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥ १२ ॥

अस्यैव निर्विशेषत्वमाह–शाश्वतमिति । शश्वद् निरन्तरं भवं शाश्वतं तेन वस्तुतो देशतश्चापरिच्छिन्नम् । अत एव ब्रह्म बृहत् परमं कार्यकारणातीतं ध्रुवं कूटस्थं ज्योतिः स्वप्रकाशस्य भावस्सनातनं कालतोऽपरिच्छिन्नं यस्येदृशस्यापि भगवतो वेदमव्याशक्त्या विग्रहवतो दिव्यान्यत्यन्तमलौकिकानि ईश्वरैकधारणानि गोकुले वृन्दावने मथुरायां द्वारवत्यां हस्तिनापुरे कुरुक्षेत्रादौ नाना लीलास्पदानि शरण्य-कारुण्यसौन्दर्यमाधुर्यमार्दवसौष्ठवादि गर्भितानि कर्माणि चरितानि मनीषिणः तत्प्रसादलब्धदिव्यज्ञाना मुनयः सनत्कुमारनारदादयः कथयन्ति ब्रह्मसभादिषु लोकेऽपि सत्सभासु वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तस्यैव सर्वकारणत्वमप्याह–असदिति । यस्मादीदृशादपि वासुदेवाद्भगवतः । असद् अनिर्वाच्यं सदसच्च कार्यं कारणं च तदुभयात्मकं विश्वं जातं सन्ततिः ब्रह्मादिः प्रवृत्तिर्यज्ञादिः ॥ १२ ॥

अध्यात्मं श्रूयते यच्च पञ्चभूतगुणात्मकम् ।
अव्यक्तादि परं यच्च स एव परिगीयते ॥ १३ ॥
यत्तद्यतिवरा मुक्ता ध्यानयोगबलान्विताः ।
मतिबिम्बमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १४ ॥

तस्यैव सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यत्वमाह–अध्यात्ममिति । आत्मनीत्यध्यात्मं देहे यत्पञ्च-भूतकार्यरूपा गुणाः श्रोत्रादयस्तदात्मकं सप्राणन्तेन प्राणो नाम भवति । वदन्वाक् पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मन इत्यादि श्रुतौ यच्छ्रूयते जीवरूपमिति पदार्थ-मनूद्य तत्पदार्थमाह–अव्यक्तादीति । अव्यक्तस्यादिभूतं यत्परं निर्विशेषं च तयोरभेद-माह–स एवेति । परिगीयते वेदे अयमा ब्रह्माहं ब्रह्मास्मीत्यादौ । नन्वन्तः- प्रविष्टः शास्ता जनानामिति शास्तृशास्त्यभावेन श्रुतयोरीशजीवयोः राजभृत्यवद् औपचारिकः, न तु तात्त्विक इति चेन्न, अन्तःप्रविष्ट इति श्रुतेः । किं जीवोऽणुर्विभुर्वा? नाद्यः, अणूदरे शास्तुः प्रवेशायोगात्, प्रवेशे चं सान्तरालस्याणुत्वायोगात्, मध्यमस्य च सावयवत्वेन घटादिवदनित्यत्वाऽवश्यम्भावात्, विभुत्वे विभ्वोश्च तयोः कालाकाशा-देरिव तुल्यत्वेन मिथः शास्यशास्तृत्वायोगात्, तस्मादुपादानोपादेयभावेन चाधिष्ठा-ताध्यस्तभावेन वा ईशजीवयोः प्रवेष्टृप्रवेश्यभावेन शास्तृशास्यभावः, तेनेशस्यान्तः प्रविष्टत्वं सङ्गच्छते । तथा च तयोरभेदोऽपि तात्त्विक एव, एतेन कृष्णाद्वैतमेव भारतप्रमेयमिति दर्शितम् ॥ १३ ॥

अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति–यदिति । आत्मनि हार्दाकाशे पश्यन्ति प्रत्यगभेदेन प्रतिबिम्बमिव आदर्श इत्यसन्दिग्धत्वे दृष्टान्तो ननु दृश्यते, अन्यथा दृश्यस्य जडत्वा-पत्त्या वाङ्मनसातीततत्वश्रुतिव्याकोप एव । तेन कृष्ण एव परं तत्त्वं मुक्तजनप्राप्यं सर्ववेदान्तवेद्यं नातः परं किमपि सगुणं निर्गुणं वा तत्त्वमस्तीति दर्शितम् ॥१४॥

अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महाशाः ॥१५॥

सकलनिगमवेद्यं कृष्णतत्त्वं विशुद्धं
प्रकृतिविकृतिभिन्नं शान्तचित्तैकगम्यम् ।
निरवधिसुखरूपं भारतोपक्रमेऽसौ
मुनिवरदिहान्ते वक्ष्यतीदं पुनस्तत् ॥१॥

ऋतं सत्यं पुण्यं जनिमृतिभयत्राणमुदितं
ध्रुवं ज्योतिर्ब्रह्माद्वयममलमध्यात्ममिति यत् ।
तदेवाव्यक्तादेः परमपि जनानाम्परमुदे
यदूनां वीरो धाता प्रकटितवपुर्नन्दतनयः ॥२॥

जगत्सूक्ष्मं स्थूलं प्रभवति ततो गच्छति लयं
यतो ब्रह्मादीनां व्रजति बहुतां सन्ततिरियम् ।
प्रवृत्तिर्यज्ञादेर्यत इह जनानां निजधियां
मुदे प्रादुर्भूतो व्रजभुवि स कृष्णोऽद्भुतवपुः ॥३॥

यस्योदारधियः पवित्रचरितान्यद्यापि शेषादयो
गायन्तो न च पारयन्ति परया भक्त्या मुदा तत्पराः ।
मुक्ता योगबलान्विता यतिवरा ध्यायन्ति यं योगिनः
सोऽयं सर्वमयो व्रजेशतनयः सङ्कीर्त्यते भारते ॥४॥

अभ्यासाख्येन लिङ्गेन भारते हरिरीश्वरः ।
सम्भवं पर्वणादीनां तात्पर्यार्थो निरूप्यते ॥५॥
अश्वावतरणे सर्वविभूतीनां स्वयं हरिः ।
प्रादुर्बभूव लोकानां हितैषीत्याह सन्मुनिः ॥६॥
विष्णुर्व्यापनशीलो यः पुरुषोत्तमसंज्ञितः ।
लोकैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैर्नित्यमेव नमस्कृतः ॥७॥
लोकानां सर्वभूतानां नभःस्थलजलौकसाम् ।
यथा योग्यतयाभीष्टप्रदानार्थं महायशाः ॥८॥
तत्राग्रयशसो भूमिर्मङ्गलानां परोऽवधिः ।
विशुद्धसत्त्वमय्यां श्रीदेवक्यां वसुदेवतः ॥९॥
शुद्धसत्त्वात्स्वयं प्रादुरभूदानन्दसागरः ।
अनन्तकल्याणगुणः क्षराक्षरविलक्षणैः ॥१०॥
आविर्भूतस्य देवस्य स्वरूपं सद्विशेषणैः ।
निरूप्यते यथा सद्भिर्ज्ञेयो ध्येयोऽर्च्य आदरात् ॥११॥ ॥१५॥

अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः ।
अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं त्रिगुणात्मकम् ॥१६॥

अनादिनिधन इति । स्थूलदेहधर्मयोर्जन्ममरणयोर्व्यावृत्तिः देवः दीव्यमानः जगत्कर्ता किं तेजसो न प्रभुः, जीवस्य स्वप्नेऽपि जगत्कर्तृत्वाभावात् । अन्यथा स्वप्ने प्रतिकूलसुषुप्त्यनुपपत्तिः । एतेन कर्मद्वाराऽपि जगत्कर्तृत्वं जीवस्य लाङ्गलं गवादीनुद्व-हतीतिवन्निमित्तत्वमात्रेण, न त्वीश्वरत्वेनेति दर्शितम् । अव्यक्तम् अव्याकृतं किं सुषुप्तं कारणं यथोक्तं सुषुप्त्याख्यं समोज्ञानं यद् बीजं स्वप्नबोधयोरिति तद्व्यावर्त-यति–अक्षरमिति । न क्षरत्यपरिणामित्वात् तत् तु क्षयोद्भवम्, एतेन व्यष्टिस्थूल-सूक्ष्मकारणदेहव्यावर्त्तने तत्त्वं पदार्थशोध उक्तः, अन्यथा भगवति जन्माद्यप्रसक्तेस्त-द्वारकमनादिनिधनेति विशेषणमनुपपन्नम् । तत्पदार्थमाह–ब्रह्मेति । बृहत्प्रधानं प्रधीय-तेऽस्मिन् सर्वमिति लयस्थानं त्रिगुणात्मकं सत्त्वरजस्तमोमयम् । अस्य सांख्याभिमतम् अनात्मत्वं परिणामित्वं वारयन्नुक्तैर्विशेषणैः सामानाधिकरण्येन सर्वाधिष्ठानत्वं दर्शयति ॥१६॥

आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं प्रभुम् ।
पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥१७॥

तदेव आत्मानम्, अव्ययमिति विशेषणाभ्यां पुनर्द्रढयति प्रधानत्वादेव प्रकृतिम् उपादानं प्रभवम् उत्पत्तिनिमित्तं प्रभुम् । अधिष्ठातारम् । ननु घटादेर्मृदुपादानं चैत्रो निमित्तं कुलालः कर्त्ता अत्र तु अयमपि देव एवेत्युक्तं तत्कथमित्याशङ्क्य तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुत्यर्थमाह–पुरुष इति । पूर्षु वसतीति पुरुषः, पुरश्च ज्ञानेन्द्रि-याणि खलु पञ्च तथापराणि कर्मेन्द्रियाणि मन आदि चतुष्टयं च प्राणादिपञ्चकमथो विपदादिपञ्च कामं च कर्म च तमः पुनरष्टमी पूरित्युक्ताः । आत्मानमेव स्वमायया पुर्यष्टकाकारं कृत्वा तत्र प्रविष्ट इत्यर्थः । एवम् ऐश्वरीं प्रवेशान्तां सृष्टिमुक्त्वा जाग्रदादिविमोक्षान्तां सृष्टिं तदनुप्रविश्य सच्च यत्राभवदित्यादिश्रुत्युक्तां संगृह्णाति विश्वकर्माणमिति विश्वं पृथिव्यप्तेजोरूपं सच्छब्दवाच्यं वाय्वाकाशादिरूपं त्यच्छब्द-वाच्यं चेत्येवमादिरूपं कर्म घटादिवत् क्रियाफलभूतं यस्येति विश्वकर्मा तम् । एवं विशेषणैरेव ब्रह्मण एव जीवभावं प्रदर्श्य तन्निवृत्त्युपायमपि तैरेव प्रत्याययति सत्त्वयोगं सत्त्वेनैव धर्मज्ञानवैराग्यमूलेन योगप्राप्तिरस्य तं सत्त्ववतः । ब्रह्मभावप्राप्ता-वालम्बनमाह ध्रुवाक्षरं प्रणवाख्यवर्णस्वरूपं वाच्यवाचकयोरभेदात् । प्रणवमात्राभिर-कारोकारमकारार्धमात्राभिरुपासिताभिस्तदर्थभूता विराट्सूत्रान्तर्यामितुरीयाख्या प्राप्यन्त इति भावः ॥१७॥

अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ।
धातारमजमव्यक्तं यमाहुः परमव्ययम् ॥१८॥

एतेषु कतमो मुख्यः प्राप्य इत्यत आह—अनन्तमिति । देशादिपरिच्छेदशून्यं तुरीयमित्यर्थः । ननु तत्तदवस्थायां सर्वेषामानन्त्यमविशिष्टमित्याशङ्क्याह—अचल- मिति । अबाधितम् । इतरेषां बाधोऽस्तीत्यापेक्षिकमनन्तत्वमिति भावः । नन्वेवं कारणत्वादिनिषेधे शून्यतैव स्यान्नेत्याह—देवमिति । द्योतमानं चिद्रूपमित्यर्थः । एवं तर्वङ्कुरबीजद्वारा तुरीयप्राप्तिमुक्त्वा तत्रैव द्वारान्तरमाह—हंसमिति । संन्यासाश्रमरूपं तत्र ह्यविक्षेपेण श्रवणादिकं सिद्ध्यतीति सोऽपि द्वारं नारायणं फलस्थानीयं महाविष्णुम् । एतद्विग्रहध्यानद्वारिवहि विराडादिभावमारोहन्ति ध्यायिनः । फलगर्भे बीजानीवास्य गर्भेऽनन्तानि कारणानि सन्तीत्येनं तुरीयविशेषणैरेव विशिनष्टि—प्रभुमिति । प्रभवत्यस्मात्कार्यमिति जगद्भूमाधिष्ठानं धातारं कार्ये सत्तास्फूर्त्योः समर्पकम् अजम् उरगोपादानभूतरज्जुवदजातम् अव्यक्तम् अप्रकटम् अधिष्ठानव्यक्तौ हि अध्यस्तमेव लुप्येतातो व्यक्तं परम् आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादयो मन्त्रा यं कारणात्परं प्राहुः, अत एवाव्ययं नाशबाधाभ्यां हीनम् ॥१८॥

कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमव्ययम् ।
पुरुषः स विभुः कर्ता सर्वभूतपितामहः ॥१९॥
धर्मसंवर्धनार्थाय यः प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥२०॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषि
सदानन्दविदुषा कृते भारतसारोद्धारे आदि-
पर्वसारोद्धारः समाप्तिमगमत् ॥

केवलमेव कैवल्यम् असङ्गं निर्गुणं रूपादिभिश्चक्षुरादिभिश्च प्राकृतगुणैर्हीनम् । अत्र विग्रहवत्त्वात् प्रसक्तं परिच्छिन्नत्त्वं कारणवत्त्वं जन्ममरणे चेति चतुष्कं क्रमेण व्यावर्त्तयति—विश्वमनादिमजमव्ययमिति । सच्चिदानन्तानन्दत्वाद्विग्रहस्य मायिकपरिच्छेदादयोऽस्मिन् सम्भवतीत्यर्थः । य एवं रूपो नारायणः, स एव किं विभुरित्यान्—पुरुष इति । तस्यानन्तशक्तिमत्त्वाद्विभुत्वं सर्वकर्तृत्वं च प्रसिद्धमेव, सर्वेषां ब्रह्मादीनामपि जगदीश्वराणां जनकत्वात् । सर्वभूतपितामहः स एवंभूतो भगवान् धर्माभिवृद्धये तद्द्वारा सत्तां परित्राणाय परममङ्गलमूर्तिरनन्तकल्याण- गुणगणनिलयः श्यामसुन्दरो हरिर्निजविभूतिभूतदेवावतारेषु वृष्णिषु प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । तथा चायमेव श्रीमन्मुकुन्दः सर्वात्मना ज्ञेयो ध्येयः समर्च्य इति महाभारते प्रतिपाद्यते, न ततोऽन्यद् एव प्रमेयान्तरं प्रतिपाद्यते । अत्रोक्तविशेषणविशिष्टस्यैव भगवतः सर्वत्र प्रतिपादनमिति द्रष्टव्यम् ॥२०॥

अथ सभापर्वप्रकाशः ॥

भगवन्तं नमस्कृत्य भगवद्भक्तिसिद्धये ।
सभापर्वण्युपाख्यानतात्पर्यमधुनोच्यते ॥१॥
तत्रादिपर्वण्यन्ते स्वज्ञानतः पक्षिणोऽपि हि ।
मुक्ता वह्निमुखादित्यमुक्तं ज्ञानं प्रशंसता ॥२॥
कृष्णभक्तिबलादेव लभ्यते ज्ञानमात्मनः ।
इति वक्तुं सभापर्वसारमारभतेऽधुना ॥३॥
तत्र भक्तरुचेः सिद्ध्यै पाण्डवैश्वर्यशंसनम् ।
कृष्णभक्तिबलेनैव पाण्डवानां विभूतयः ॥४॥
द्वेषेणापि हरेर्ध्यानं हरिसाम्यावहं मतम् ।
शिशुपालवधेनोक्तं ध्यानमाहात्म्यमद्भुतम् ॥५॥
पाण्डवेषु विरागस्तु भक्तिहीनस्य दुर्मतेः ।
दुर्योधनस्य विद्वेषोत्पत्तेस्तद्दोषकीर्तनम् ॥६॥
द्रौपदीत्राणतो द्यूते भक्तपक्षैकरक्षणम् ।
मुख्यं कर्म हरेरित्थं कृष्णभक्तिर्मयेरिता ॥७॥
अभक्तेष्वप्रकोपेन सापराधेषु सत्स्वपि ।
पाण्डवानां समर्थानां तितिक्षोक्ता सतां परा ॥८॥
भक्तानां सद्गुणाः प्रोक्ता अभक्तानां विनिन्दया ।
कर्तव्या भगवद्भक्तिरादरेणेति वर्णितम् ॥९॥
कार्यः प्रत्युपकारः प्रागुपकर्त्रेऽत्यावश्यकम् ।
नैव भाव्यं कृतघ्नेन मयासुरनिदर्शनात् ॥१०॥
किं किं नोपकृतं पुंसां हरिणात्र दयालुना ।
कथं न तं भजेत्प्राज्ञो भवपाशविमोचकम् ॥११॥
भजन्तं भजति स्वामी वन्द्यः सन् वन्दते सतः ।
दृष्टमेतच्छ्रुतं चैव पार्थाच्युतसमागमे ॥१२॥
किं दुष्प्राप्यमिहामुत्र कृष्णभक्तिरतात्मनाम् ।
युधिष्ठिरेण लब्धात्र दुर्लभा या नृणां सभा ॥१३॥
ईश्वरस्येव सम्पत्तिर्गुणानां भगवद्रतेः ।
श्लाघनीया मुनीनां स्यादिति नारदसंस्तवे ॥१४॥

धर्मार्थादिपुमर्थोऽपि स्वयं कृष्णेक्षणात् सताम् ।
सिद्ध एवेति निर्णीतं कच्चित्प्रश्नविनिर्णये ॥१५॥
संपल्लोकोत्तरा लब्धा गर्वहेतुः सतामपि ।
अत्यपूर्वसभालाभाद्धर्मसूनोर्यथास्मयः ॥१६॥
तारतम्यं पदार्थानां सर्वत्रावीक्ष्य सज्जनः ।
न हृष्येन्नैव शोचेदित्युक्तं संसदां स्तुतौ ॥१७॥
भूभारहरणार्थं श्रीब्रह्मणा प्रेरितो मुनिः ।
सर्वसंहारहेतुत्वाद्राजसूये प्रवर्तयेत् ॥१८॥
धर्मसूनुं हरिश्चन्द्रं महत्त्वं दर्शयंस्तथा ।
सभास्तुतिप्रसङ्गेन द्रष्टुमैच्छद्धरेः कृतिम् ॥१९॥
बहूनां यो वधे वृत्तस्तं छलेनापि निर्दहेत् ।
जरासन्धवधेनैतद् दर्शितं मुनिनाऽमुना ॥२०॥
वित्तार्जनं मखायैवमहितामिति दर्शयन् ।
ऊचे दिग्विजयादूर्ध्वं राजसूयक्रतुक्रियाम् ॥२१॥
तत्रैवार्घो निर्हरणे विष्णुर्देवतरर्षिषु ।
आदौ पूज्योद्यते द्वेष्टा सद्यो नश्येदितीरितम् ॥२२॥
गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
तीव्रभावाद्धरेः साम्यं लेभिरे कीटभृङ्गवत् ॥२३॥
न तथा शूलयक्ष्माद्याः पीडयन्ति गदासुरान् ।
यथा परेषामुत्कर्षः पापिनो धार्तराष्ट्रवत् ॥२४॥
अतीवसङ्कटेनान्यः सहायः कृष्णमन्तरा ।
द्रौपदीं तारयामास ह्यनन्यशरणां हरिः ॥२५॥
न बाह्यो नान्तरः शत्रुर्बाधते भगवज्जनम् ।
क्रोधदुःशासतौ कृष्णामापद्यपि न तेरतुः ॥२६॥
ज्ञात्वापि परमाहात्म्यं न खलः खलतां त्यजेत् ।
दृष्ट्वापि कृष्णमाहात्म्यं नैवाशाम्यत्सुयोधनः ॥२७॥
सत्यं सतां महान्पाशो येन बद्धाः पदात्पदम् ।
वञ्चिता अपि नो चेलुः समर्था अपि पाण्डवाः ॥२८॥
धर्मस्य गहनं तत्त्वं सहसा न वदेद्बुधः ।
इत्यतो द्रोणभीष्माद्या नोचुः किञ्चन संसदि ॥२९॥
नोपदेशो विना पात्रं साफल्यं याति सत्कृतः ।
बोधितो विदुरेणापि नात्यजद्दुर्मतिं नृपः ॥३०॥

नास्त्यकार्यं कदर्याणां नास्त्यक्षाम्यं महात्मनाम् ।
नात्युपेक्ष्यो हरेर्भक्त इति द्यूते प्रदर्शितम् ॥३१॥
अन्यायेनागतां लक्ष्मीं प्राप्य हृष्यन्ति दुर्जनाः ।
कर्णदुःशासनाद्यास्तां द्यूते सम्प्राप्य हर्षिताः ॥३२॥
वाच्यावाच्यं न जानीते दुर्जनः संपदं गतः ।
इति दुःशासनोक्तीनां मुनिर्भावमदर्शयत् ॥३३॥
इति संक्षेपतो भावाः सभापर्वणि दर्शिताः ।
पुनरस्याधुना सारोद्धारं कुर्वे हरीक्षितः ॥२४॥

अथ चिन्तां समापेदे स मुनिर्मनुजाधिप ।
नारदस्तु तदा पश्यन् सर्वक्षत्रसमागमम् ॥१॥
सस्मार च पुरावृत्तां कथां तां पुरुषर्षभ ।
अंशावतरणे या सा ब्रह्मणो भवनेऽभवत् ॥२॥
देवानां संगमे तत्तु विज्ञाय कुरुनन्दन ।
नारदः पुण्डरीकाक्षं सस्मार मनसा हरिम् ॥३॥

एवमादिपर्वणि सर्ववेदार्थभूतं भगवन्तं ज्ञेयत्वेन प्रदर्श्येदानीं भगवतः पूर्ववेदार्थभूतं पूज्यत्वं ध्येयत्वं चोपपादयितुं सभापर्वसारोद्धारेणोपक्रमः अथेत्यादिना तत्र राजसूये समग्रक्षत्रसमागमं पश्यन्नारदो भगवन्तं वासुदेवं सस्मारेत्याह—अथेत्यादिना । वैशम्पायनो जनमेजयं प्रति अथ चिन्तां समापेदे इत्यादिस्तस्थौ स बहुमानत इत्यन्तो ग्रन्थो नारदकृतभगवल्लीलानुसन्धानपरो नारदस्य पूर्वापरानुसन्धानात् क्षत्रक्षयस्यातः परमुपक्रमो जात इति चिन्ता चित्तव्यथा स्मृतिर्वा, अथावतरणात्प्राग् ब्रह्मसभायां निश्चितस्य भूभारहरणास्याभूदित्यर्थः ॥१-२॥

साक्षात् स विबुधारिघ्नः क्षत्रे नारायणो विभुः ।
प्रतिज्ञां पालयंश्चैव जातः परपुरञ्जयः ॥४॥

पुण्डरीकाक्षमिति पुण्डरीकं ब्रह्माण्डाख्यं समश्नुते व्याप्नोतीति पुण्डरीकाक्षस्तं बीजाङ्कुरतरूपमेषु ईशसूत्रविराट्सु अनन्तबीजगर्भफलोपमः श्रीकृष्णः अनन्तकोटिब्रह्माण्डनायक इति प्रसिद्धं विग्रहवतोऽप्यस्य सर्वव्यापकत्वं श्रुतिन्यायप्रसिद्धम् अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रूर्हिरण्यकेशः आपादात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कथा स पुण्डरीकमेव अक्षिणी तस्योदितिनाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति नामरूपवन्तम् । आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिनं नारायणमुदाहृत्य तस्य ऋक्साम च गेयाविति नारायणस्य कृत्स्न

प्रपञ्चात्मके ऋक्साम अङ्गुलिपर्वणी इत्युक्तं ततोऽनन्तकोटिब्रह्माण्डाश्रयत्वं मूर्त्याकृतेर्ब्रह्मणो युज्यते, स विभुर्नारायण उक्तार्थः, क्षत्रे क्षत्रियजातौ जातः स्वयमेवाविरभूदित्यर्थः ॥३-४॥

सन्दिदेश तु पुण्योऽसौ विबुधान् भूतकृत्स्वयम् ।
अन्योऽन्यमभिनिघ्नन्तः पुनर्लोकानवाप्स्यथ ॥५॥
इति नारायणः शम्भुर्भगवान् जगतः प्रभुः ।
आदिश्य विबुधान् सर्वानजायत यदुक्षये ॥६॥
क्षितावन्धकवृष्णीनां वंशे वंशभृतां वरः ।
परया शुशुभे लक्ष्म्या नक्षत्राणामिवोडुराट् ॥७॥

योऽसौ भगवान् कृष्णः सर्वभूतकर्तृत्वेन सर्वेश्वरः पुरा स्वयं विबुधानिन्द्रादीन्देवान् सन्दिदेशाज्ञप्तवान्—भो देवाः ! यूयमसुराश्च परस्परं बाध्यबाधकभावेनाभिनिघ्नन्तः पुनर्लोकानवाप्स्यथ इति आदिश्य यदुक्षये अजायत । सोऽयं हरिर्मानुषवन्नामास्त इति अष्टमेन सम्वन्धः ॥५॥

नारायणस्यैव शम्भुत्वं चतुर्वक्त्रापरपर्यायं भूतभावनत्वं चेति युक्तम्, एकस्यैव भगवतो वासुदेवस्य त्रिमूर्तिधारित्वात् । यदुक्षये यदुगृहे ॥६॥

वंशभृतां वरः सर्ववंशानामादिकर्तुर्हिरण्यगर्भस्यापि पितेत्यर्थः ॥७॥

यस्य बाहुबलं सेन्द्राः सुराः सर्व उपासते ।
सोऽयं मानुषवन्नाम हरिरास्तेऽरिमर्दनः ॥८॥
अहो बत महद्भूतं स्वयम्भूर्यदिदं स्वयम् ।
आदास्यति पुनः क्षत्रमेवं बलसमन्वितम् ॥९॥
इत्येतां नारदश्चिन्तां चिन्तयामास धर्मवित् ।
हरिं नारायणं ज्ञात्त्वा यज्ञैरिज्यं तमीश्वरम् ॥१०॥
तस्मिन् धर्मविदां श्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः ।
महाध्वरे महाबुद्धिस्तस्थौ स बहुमानतः ॥११॥

अहो ! भगवतोऽचिन्त्यमाहात्म्यमतर्क्यैश्वर्यं चेत्याह—यस्येति द्वाभ्याम् । महद्भूतं महाविष्णुः स्वयंभूः अस्मदादिवच्छरीरव्यापाराश्रयत्वेनापि भवनं न सहत इत्यर्थः । आदास्यति आच्छेतुमिच्छति । पुनरिति असकृदेतदनेन कर्मकृतमस्तीति सूचितम् ॥८-९॥

धर्मविदां श्रेष्ठो नारदो धर्मराजस्य यज्ञैरिज्यं पूज्यम् ॥१०-११॥

युधिष्ठिर उवाच–

कस्मै भवान्मन्यतेऽर्घमेकस्मै कुरुनन्दन ।
उपनीयं मानं युक्तं च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१२॥

वैशम्पायन उवाच–

ततो भीष्मः शान्तनवो बुद्ध्या निश्चित्य वीर्यवान् ।
वार्ष्णेयं मन्यते कृष्णं पूजनीयतमं भुवि ॥१३॥

बुद्ध्या इति बुद्ध्यति जानाति तत्त्वमनयेति बुद्धिः श्रवणमननध्यानात्मिका चित्तवृत्तिः, तथा निश्चित्य साक्षात्कृत्य अर्हणीया ब्राह्मणा देवता प्रसादहेतुत्वात् । अर्हणीयतरा देवाः कामपूरकत्वात् । अर्हणीयतमो भगवान् पुरुषोत्तमः साक्षादानन्दघनः श्रीकृष्णः, तस्य सर्वस्याप्यन्यत्वेन परमप्रेमास्पदत्वात्, अन्यस्य सर्वस्यापि तत्प्रीत्यर्थत्वात् । तथा च श्रुतिः—न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति, आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्तीति, तत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरं यदयमात्मेति च । स चात्मा भगवान् कृष्ण एव सर्वविलक्षणः परमात्मशब्दाभिधेयः । भुवीति कर्मभूमौ सम्यक् पूजनीयतमः । तद्भिन्नस्य सर्वस्याप्यनात्मत्वेन दुःखात्मत्वेन चोपक्षयित्वं हेयत्वं वा द्रष्टव्यम् । भुवीति इह चेदचेदीदद्यसत्यमस्तीति श्रुतेरन्यत्र तदलाभादिति भावः ॥१२-१३॥

एष ह्येषां समस्तानां तेजोबलपराक्रमैः ।
मध्ये तपन्निवाभाति ज्योतिषामिव भास्करः ॥१४॥

एवं क्षराक्षरविलक्षणस्य पुरुषोत्तमाख्यस्य परमात्मनो जिज्ञास्यत्वमुक्त्वा स्वरूपमाह–एष इति । एष पुरोवर्ती श्रीश्यामसुन्दरो भगवान् कृष्णः सूर्यश्च ज्योतिषां पदार्थप्रकाशकानां सूर्यचन्द्राग्निवागादीनां चन्द्राग्नितारादीनां च समस्तानां सम्यगस्तं गतानां यं स्वप्नावस्थायामहनि च घर्मतस्तपन्नाभातीति योजना । अयं भावः—न तावदग्निः स्वयंज्योतिः सूर्यकान्तादिद्वारा सूर्यस्यैवेन्धनादौ तद्रूपेणारूढत्वाद् नापि चन्द्रतारादि तस्य जलमयस्य सूर्यज्योतिषैव भास्यत्वाद् यथायं दृष्टान्तः, एवं चक्षुरादयोऽपि न स्वशक्त्या प्रकाशकाः; किन्तु आत्मसत्तानुवेधादेव तथा यथाऽग्न्याद्यभावेऽपि सूर्यः इतरनिरपेक्षः प्रकाशयति । एवमात्मा चक्षुराद्युपरमेऽपि स्वप्ने स्वप्रकाशेनैव सर्वं वासनामयं पदार्थजातं प्रकाशयति, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिश्रुतिभ्यस्तेजोबलपराक्रमैः तेजः प्रकाशः बलं तेजोऽन्तराभिभवसामर्थ्यं पराक्रमः निरवशेषेण तमोनाशकत्वं च दृष्टान्ते तेज आदि दार्ष्टान्तिके तु तेजः चित्प्रकाशः बलमबाध्यत्वं पराक्रमः सर्वोपादानत्वेन सर्वव्यापकत्वं

सर्वव्यापकत्वं च, कथापक्षे तु तेजः कान्तिः बलं पराभिभवसामर्थ्यं पराक्रमः संग्रामोद्यमः । स एवंभूतो भगवान् कृष्ण एव पूजनीयतम इति भावः ॥१४॥

असूर्यमिव सूर्येण निर्वातमिव वायुना ।
भासितं ह्लादितं चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥१५॥
तस्मै भीष्माभ्यनुज्ञातः सह देवः प्रतापवान् ।
उपजह्रेऽथ विधिवद्वार्ष्णेयायार्घमुत्तमम् ॥१६॥

असूर्यमिवेति यथा गाढान्धकारस्थं घटादि असत्कल्पमप्रकाशमानं च तस्य सत्तास्फूर्ती सूर्येणैव भवतः । एवमहङ्कारादेर्वियदादिघटान्तस्य च जगतः सत्ताप्रकाशौ कृष्णाधीनावेवेति पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् । एवं च तथा निवाते वातशून्ये विद्यमानाञ्जन्तून्वात एवाह्लादयति । एवमयं कृष्णः स्वरूपानन्देन जगदाह्लादयति, एष ह्येवानन्दयति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः । सोऽयं प्रत्यग्दृष्टिरूपोऽद्वयानन्दात्मको भगवान् स्वाधीनया निजमायया भक्त्यानुग्रहाय प्रकटीकृतलीलाविग्रहोऽप्यखण्डैश्वर्यादिगुणः कृष्ण एव पूज्यतम इति तात्पर्यार्थः, नोऽस्माकं सदः संसत् ॥१५-१६॥

प्रतिजग्राह तत् कृष्णः शास्वद्दृष्टेन कर्मणा ।
शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवेन चक्षमे ॥१७॥
स उपालभ्य भीष्मं च धर्मराजं च संसदि ।
अथाक्षिपद्वासुदेवं चेदिराजो महाबलः ॥१८॥

भक्त्या समर्पितं वस्तु भगवान् हरिरीश्वरः ।
स्वीकरोत्येव धर्मेण यथार्घादि समर्पितम् ॥१७॥
पूज्यावधिमपीशानं पूजितं दुर्जनो जनः ।
न सहते यथा तत्र शिशुपालोऽन्यथामतिः ॥१८॥

नासौ देयोऽह्यनुनयो नायमर्हति सान्त्वनम् ।
लोकवृद्धतमे कृष्णे योऽर्हणं नाभिमन्यते ॥१९॥
क्षत्रियः क्षत्रियं जित्वा रणे रणकृतांवरः ।
यो मुञ्चति वशे कृत्वा गुरुर्भवति तस्य सः ॥२०॥
अस्यां हि समितौ राज्ञामेकमप्यजितं युधि ।
न पश्यामि महीपालं सात्वती पुत्रतेजसा ॥२१॥

नहि केवलमस्माकमयमर्च्यतमो मतः ।
त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो महाभुजः ॥२२॥

वेदैकगम्यं परदैवतं श्रीकृष्णं विनिन्दन् दमघोषपुत्रः ।
उपेक्षणीयो न तु सान्त्वनार्ह इत्याह भीष्मः कुरुराजवर्यम् ।
अनुनयः कुपितप्रसादनं सान्त्वनं शमम् ॥१९॥

तत्र मूढं मूढभाषयैव बोधयेदिति न्यायेन शिशुपालमतमनुसृत्यैव कृष्णस्याधिक्य-माह द्वाभ्याम्—क्षत्रिय इति ॥२०॥

सात्वती देवकी ॥२१॥

इतोऽप्यधिकमाह—नहीति । त्रिलोकान्तर्गतानां ब्रह्मादीनामपीत्यर्थः ॥२२॥

कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
जगत् सर्वं च वार्ष्णेयैर्निखिलेन प्रतिष्ठितम् ॥२३॥

इदानीन्तनक्षत्रियेभ्य ऋषभाः श्रेष्ठा हिरण्याक्षादयः, वार्ष्णेयैः सर्वं प्रतिष्ठितं विलीनं किं कनककुण्डलन्यायेन नेत्याह—निखिलेनेति । सत्यामपि कनकबुद्धौ कुण्डल-बुद्ध्यनपायात् । रज्जुसर्पन्यायेनैवेयं प्रतिष्ठा ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति श्रुतेश्च । पक्षान्तरे तु ब्रह्मणः कनकवत्परिणामित्वं कुण्डलस्यैव प्रपञ्चस्य क्रियया प्रविलाप्यत्वं च स्यात् । तथा च असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यसङ्गत्वश्रुतेर्ज्ञानादेवेत्यवधारणव्याकोप इति दिक् ॥२३॥

तस्मात्सत्स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चाम नेतरान् ।
एवं वक्तुं न चार्हस्त्वं मा ते भूद् बुद्धिरीदृशी ॥२४॥
ज्ञानवृद्धा मया राजन् बहवः पर्युपासिताः ।
तथा कथयतां शौरेरहं गुणवतो गुणान् ॥२५॥
समागतानामश्रौषं बहून् बहुमतान् सताम् ।
कर्माण्यचिन्तयन्यस्य जन्मप्रभृति धीमतः ॥२६॥
बहुशः कथ्यमानानि नरैर्भूयः श्रुतानि मे ।
न केवलं वयं कामाच्चेदिराज जनार्दनम् ॥२७॥
न सम्बन्धं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथञ्चन ।
अर्चामहेऽर्चितं सद्भिर्भुवि भूतसुखावहम् ॥२८॥
यशः शौर्यं जयं चास्य विज्ञायार्चां प्रयुञ्जहे ।
न च कश्चिदिहास्माभिः सुबालोऽप्यपरीक्षितः ॥२९॥

गुणैर्वृद्धानतिक्रम्य हरिरर्च्यतमो मतः ।
ज्ञानवृद्धो द्विजातीनां क्षत्रियाणां बलाधिकः ॥३०॥

त्वमिति भीष्मोक्तिः शिशुपालं प्रति ॥२४॥

उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह—ज्ञानवृद्धा इत्यादिना ॥२५॥

कर्माणि पूतनावधादीनि ॥२६-२७॥

कृतार्थं कृतमर्थमुपकारम् ॥२८-३०॥

वैश्यानां धान्यधनवाञ्छूद्राणामेव जन्मतः ।
पूज्यतायां च गोविन्दे हेतू द्वावपि संस्थितौ ॥३१॥
वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं चाप्यधिकं तथा ।
नृणां लोके हि कोऽन्योऽस्ति विशिष्टः केशवादृते ॥३२॥
दानं दाक्ष्यं श्रुतं शौर्यं धीः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा ।
संनतिः श्रीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिश्च नियताच्युते ॥३३॥
तमिमं लोकसंपन्नमाचार्यं पितरं गुरुम् ।
अर्घ्यमर्चितमर्चार्हं सर्वं संक्षन्तुमर्हथ ॥३४॥
ऋत्विग्गुरुर्विवाह्यश्च स्नातको नृपतिः प्रियः ।
सर्वमेतद्धृषीकेशस्तस्मादभ्यर्चितोऽच्युतः ॥३५॥
कृष्ण एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चाव्ययः ।
कृष्णस्य हि कृते विश्वमिदं भूतं चराचरम् ॥३६॥

वैश्यानामिति लक्ष्मीपतित्वात् पुराणपुरुषत्वाच्च ॥३१-३२॥

नियताऽच्युतेऽकर्मजत्वात्, अन्यत्र सर्वत्रैषां कर्मादिजत्वादस्थैर्यं भवति, अच्युते तु स्वभावत एवैते गुणा अच्युतास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥३३॥

लोकसम्पन्नं ज्ञानसम्पन्नम् ॥३४-३५॥

लोकदृष्ट्या कृष्णमाहात्म्यमुक्त्वा शास्त्रदृष्ट्यापि तदाह—कृष्ण एवेति । उत्पत्तिरपि उपादानमपि अव्ययः अविनाशी अपरिणामित्वाद् रज्जुवत् परिणाम्युपादानस्य नाशावश्यंभावादिति भावः । अप्यय इति पाठे लयस्थानं कृष्णस्य कृते कृष्णार्थं सर्वशेषित्वात् कृते इत्यव्ययं तादर्थ्ये निपात्यते भूतमुत्पन्नं तेन विनाश्यप्येतत् कृष्ण एव सत्य इत्यपि ज्ञेयम् ॥३६॥

एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्ता चैव सनातनः ।
परश्च सर्वभूतेभ्यस्तस्मात्पूज्यतमोऽच्युतः ॥३७॥

नन्वपरिणामित्वं कृष्णस्य कथं परिणामित्वमाकाशादिकं प्रत्युपादानत्वं कारणस्य कार्यसजातीयत्त्वनियमादित्याशङ्क्याह—एष प्रकृतिरुपादानमव्यक्ता अप्रकटा रज्जुरिवा-स्पष्टमदृष्टा सर्वस्य कर्ता महदहङ्कारादिरप्ययमेव परिणामवद्विवर्तेऽपि कार्यस्य कारणान्यत्वात्, महदादेश्च विवर्तरूपत्वात् । नन्वन्योऽन्यत्रान्यत् कल्पयति महदादेस्तु कथं सदात्मनि स्वस्वकल्पकत्वमित्याह—सनातन इति । सुषुप्तिप्रलयादावपि तेषां संस्कारात्मना सत्त्वमस्ति, अतः कदाचित् प्रतीयमानत्वान् मिथ्यात्वेऽपि भ्रमतत्संस्कारपरम्परया बीजाङ्कुरवदनादित्वान्महदादिरपि सनातनोऽनादिरेवेत्यर्थः । नन्वेवं घृतकाठिन्यवत् श्रीकृष्णे परमात्मनि महदादेराविर्भावतिरोभावौ उक्तौ स्याताम्। तथा च परमात्मसाम्यसत्ताकत्वं तयोः स्यादित्यत आह—पर इति । सर्वभूतेभ्य उत्पन्नेभ्यो महदादिभ्योऽतिरिक्तः, महदाद्युपादानं त्वज्ञातप्रकृतिशब्दवाच्या मायैव, न तु साक्षाच्चिदानन्दात्मा हरिः, सत्तादिभावरूपापि बाधे सति वस्तुवृत्त्या कालत्रयेऽपि तत् कार्यं नासीदिति प्रत्ययात् । यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायेन कार्यवद् अनिर्वाच्यैव कल्प्यते, अतः कृष्ण एव परो न तु माया, तस्यास्त्रैकालिकबाधविषय-त्वादिति भावः । पूज्यतम इति । निरुपाधिकप्रेमविषयत्वेन सर्वशेषित्वं प्रत्यगात्मत्वं चोक्तम् । अच्युत इति । भोक्तृत्वादिरूपसकलविकारनिषेधान्नित्यमेकरसत्वादानन्दघनो हरिरेव पूज्यतम इति सिद्धम् ॥३७॥

बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या ।
चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥३८॥
आदित्यश्चन्द्रमाश्चैव नक्षत्राणि ग्रहाश्च ये ।
दिशश्च विदिशश्चैव सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् ॥३९॥
अग्निहोत्रमुखा वेदा गायत्री छन्दसां मुखम् ।
राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ॥४०॥
नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ।
पर्वतानां मुखं मेरुर्गरुडः पततां मुखम् ॥४१॥
ऊर्ध्वं तिर्यगधश्चैव यावती जगतो गतिः ।
सदैव त्रिषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ॥४२॥

अत एव कृष्णाद्वैतं सिद्धमित्याह—बुद्धिरित्यादि पञ्चभिः । बुद्धिरहङ्कारः मन इतीन्द्रियाण्येकादश महान् महत्तत्त्वं वाय्वादिपञ्चकेन पञ्चतन्मात्राणां स्थूलभूतानां च ग्रहणं चतुर्विधं जरायुजादि भौतिकम् ॥३८॥

अन्यत्सर्वं स्पष्टम् ॥३९-४२॥

अयं तु पुरुषो बालः शिशुपालो न बुध्यते ।
सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तस्मादेवं प्रभाषते ॥४३॥
यो हि धर्मं विचिनुयादुत्कृष्टं शक्तिमान्नरः ।
स वै पश्येद्यथाधर्मं न तथा चेदिराडयम् ॥४४॥
सवृद्धबालेष्वथवा पार्थिवेषु महात्मसु ।
को नार्हं मन्यते कृष्णं को वाप्येनं न पूजयेत् ॥४५॥
एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विरराम महाबलः ।
व्याजहारोत्तरं तत्र सहदेवोऽर्थवद्वचः ॥४६॥
केशवं केशिहन्तारमप्रमेयपराक्रमम् ।
पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न सहते नृपाः ॥४७॥
सर्वेषां बलिनां मूर्ध्नि मयेदं दक्षिणापथम् ।
एवमुक्तं मया सम्यगुत्तरं तु ब्रवीतु सः ॥४८॥
स एव हि मया वध्यो भविष्यति न संशयः ।
मतिमन्तश्च ये केचिदाचार्यं पितरं गुरुम् ॥४९॥
अर्च्यमर्चितमर्घ्यार्हमनुजानन्तु तेऽनुगाः ।
ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ॥५०॥
मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये वै दर्शिते पदे ।
ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिः सहदेवस्य मूर्धनि ॥५१॥

सर्वत्र सर्वदा सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन सन्तमिति शेषः ॥४३॥

उत्कृष्टं धर्मं भगवत्तत्त्वदर्शनम् ॥४४-४५॥

य एवंविधः कृष्णः स एव वसुदेवसूनुरिति सहदेवप्रतिज्ञानारदवचनाभ्यां निश्चेतुमुपक्रमते—एवमुक्त्वेत्यादिना ॥४६॥

अप्रमेयो निर्गुणत्वात् परं पश्चाद्भाविकार्यं तत् । अतिक्रामति व्याप्नोतीति पराक्रमं जगदुपादानम् । अप्रमेयश्चासौ पराक्रमश्चेति समासः । शुद्धशबलब्रह्मरूपोऽयं केशिहन्तेत्यर्थः ॥४७-५१॥

अदृश्यरूपा वाचश्चाप्यब्रुवन् साधुसाध्विति ।
आविध्यदजिनं कृष्णं भविष्यद्भूतजल्पकः ॥५२॥

सर्वसंशयनिर्मोक्ता नारदः सर्वलोकवित् ।
उवाचाखिलभूतानां मध्ये स्पष्टतरं वचः ॥५३॥
कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये नराः ।
जीवन् मृतास्तु ते ज्ञेया न संभाष्याः कदाचन ॥५४॥
एष तिष्ठति गोविन्दः पूजितोऽस्माभिरच्युतः ।
यस्य वा त्वरते बुद्धिर्मरणाय स माधवम् ॥५५॥

कृष्णं श्यामम् ॥५२॥

ननु उपाध्यविवक्षया ब्रह्मभावोऽस्मदादीनामप्यस्ति, तद्विवक्षायां तु कृष्णस्यास्माकं वा ज्ञानैश्वर्यतारतम्येऽपि तस्य व्यावृत्तत्वेनास्मदादिवदुभयविधब्रह्मभावो नास्त्येवेत्याशङ्क्याह–कृष्णमिति । यथा परिमाणतारतम्यस्य विश्रान्तिराकाशादौ देशतः कालतश्चापरिच्छेदाभावाद् दृष्टा, तथा ऐश्वर्यता-तारतम्यस्यापि द्रष्टव्या । ननु प्रलये कार्यमात्रनाशस्य वक्तव्यत्वात्कथं कृष्णविग्रहस्य कालापरिछेद्यत्वं युज्यतेति चेन्न, तस्याकार्यत्वात् । नहि पूर्वोदाहृतस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणः कार्यत्वं वक्तुं शक्यम्, अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति न्यायविरोधात्, शास्त्रान्त्यन्यायविरोधाच्च । तत्र हि नित्यसिद्धेश्वरादर्वाचीनानां ज्ञानध्यानसिद्धानामीश्वराणामैश्वर्यं वियदादिजगत् सृष्टिसंहारादिव्यापारवर्जम्, तेन सह भोगसाम्यमात्रं हेतुश्चात्रोक्तः, असन्निहितत्वादिति । भौतिकपदार्थसृष्ट्यादिसमकाले हि तेषां सृष्टिप्रलयाविति न ते भूतोत्पत्ति- प्रलयकाले संनिहिताः, अयं तु तदानीमपि सन्निहितोऽस्तीति नित्य एव व्यवहारतः सर्गपरम्परया आद्यन्तशून्यत्वात्तद्धेतुहेतोरस्यापि तथात्वं दुर्वारम् । नन्वस्य नित्यत्वे सल्लोकादेरपि नित्यत्वं वाच्यं तथा चाद्वैतक्षतिरिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, यथा त्रैलोक्यनाशेऽपि ब्रह्मलोकादिकमस्ति यथा सत्स्वपि ब्रह्मलोकादिष्वस्मदादीनां शुद्धकैवल्यप्रतिहतं तथा तस्मिन्नपि सति भविष्यतीति का नो हानिः? तस्माद्युक्तं कमलपत्राक्षस्य भगवतो वासुदेवस्य पूर्वोक्तरीत्या असङ्गस्य साक्षात्परब्रह्मत्त्वम् । इतरेषां तूपाधितादात्म्यव्यवहितमिति महान् भेद इति युक्तं कृष्णस्यार्घनीयतमत्वम् । एतस्यैव साम्बभानुदुर्गागणेशादीनि रूपान्तराणि लोके पूज्यतया प्रसिद्धानि तत्तदुपासकरुचिवैचित्र्यादेतद्रूपवैचित्र्यं भक्तवात्सल्यतया गृह्णाति, न तेन भेदगन्धं भजते वस्तुतत्त्वम् । क्षराक्षरो भगवान् पुरुषोत्तम एकैवास्तीति सर्वमनवद्यम् ।

केचित्साम्बं मिहिरमपरे वक्रतुण्डं तथान्ये
दुर्गामन्ये विदुरिममथो विष्णुमन्ये रसज्ञाः ।
सर्वाकारं विदितमपि तं मङ्गलं मङ्गलानां
ध्याये मातः सकलमतिभिः सुन्दरं श्रीमुकुन्दम् ॥

एवं पूज्यतमत्वेन हरिरेव श्रुतेर्मतः, पूर्ववेदार्थ एवात्र संक्षेपेण प्रदर्शितः ॥५३-५५॥

कृष्णमाह्वयतामद्य युद्धे चक्रगदाधरम् ।
यावदस्यैव देवस्य देहं विशतु पातितः ॥५६॥

एवं भगवतः पूज्यतमत्वमभिधायेदानीं द्वेषादिनाप्यन्ते भगवत्स्मरणं भगवत्प्राप्तिहेतुरिति दर्शयितुमुपक्रमते । तत्र धर्मराजसंसदि कृष्णे समर्चिते सति कुपितः शिशुपालो भगवन्तं वस्तुतः स्तुवन् भीष्मवाक्यं प्रथमं दर्शयति ॥५६॥

तथा ब्रुवत एवास्य भगवान् मधुसूदनः ।
मनसाऽचिन्तयच्चक्रं दैत्यगर्वनिषूदनम् ॥५७॥
एतस्मिन्नेव काले तु चक्रे हस्तगते सति ।
उवाच भगवानुच्चैर्वाक्यं वाक्यविशारदः ॥५८॥
शृण्वन्तु मे महीपाला येनैतत्क्षमितं मया ।
अपराधशतं क्षाम्यं मातुरस्यैव याचने ॥५९॥
दत्तं मया याचितं च तद्वै पूर्णं हि पार्थिवाः ।
अधुना वधयिष्यामि पश्यतां वो महीक्षिताम् ॥६०॥

एवं भीष्मवाक्यं श्रुत्वापि पुनरपि शिशुपालो जगर्ज भगवन्तं युद्धायाह्वयत्, ततो गूढाशयेन स्तुतोऽपि भगवान् रूढ्यर्थाऽभिप्रायेण लोकदृष्ट्यां तं हन्तुं तन्निष्ठं वैरमाविष्कृत्य चक्रं सस्मारेत्याह—तथेति ॥५७-५९॥

याचितं मया दत्तं प्रतिश्रुतं तानि शतमपराधानाम् । वधयिष्यामि वधं प्रापयिष्यामि ण्यन्ताद् वधशब्दाल्लृट् ॥६०॥

एवमुक्त्वा यदुश्रेष्ठश्चेदिराजस्य तत्क्षणात् ।
व्यपाहरच्छिरः क्रुद्धश्चक्रेणामित्रकर्षणः ॥६१॥
स पपात महाबाहुर्वज्राहत इवाचलः ।
ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्र्यं ददृशुर्नृपाः ॥६२॥

तेजोलिङ्गं शरीरं अग्र्यं संसारानादितया अनादि तच्च भगवता स्वमहिमानं प्रकाशयता सर्वेषां दृष्टिविषयीकृतं सत्यकामः सत्यसङ्कल्पोऽचिन्त्यमाहात्म्योऽतर्क्यैश्व-

र्यादिसंपन्नः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो हरिस्तस्यान्यथाकरणे न किमप्यसंभावित-
मिति द्रष्टव्यम् ॥६१-६२॥

उत्पतन्तं महाराज गगनादिव भास्करम् ।
ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं लोकनमस्कृतम् ॥६३॥
ववन्दे च तदा तेजो विवेश च नराधिप ।
तदद्भुतमत्यन्तं दृष्ट्वा सर्वे महीक्षितः ॥६४॥
यद्विवेश महाबाहुं तत्तेजः पुरुषोत्तमम् ।
प्रहृष्टाः केशवं जग्मुः संस्तुवन्तो महर्षयः ॥६५॥
ब्राह्मणाश्च महात्मानः पार्थिवाश्च महाबलाः ।
शशंसुर्निर्वृताः सर्वे दृष्ट्वा कृष्णस्य विक्रमम् ॥६६॥
आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चिन्तितो हरिः ।
गोविन्द द्वारकावासिन् कृष्ण गोपीजनप्रिय ॥६७॥

अहो भगवतः श्रीमन्मुकुन्दस्य माहात्म्यं यो द्विषतोऽप्येतादृशीं गतिं वितरतीति येन केनाप्युपायेन स्वस्मिन्नावेशितचेतसां पुंसां स्वाराज्यपदवीदातृत्वमेव मुकुन्दस्य मुकुन्दत्वमिति दर्शयति—उत्पतन्तमिति सार्धद्वयेन ।

यं कर्मिणः कर्मभिरर्चयन्तो
ध्यायन्त ईशं यं योगिनोऽपि बोधयन्तः ।
गायन्ति यं सततं श्रुतिमौलिनिष्ठाः
प्रापुस्तमेव पुरुषं खलु द्वेषिणोऽपि ॥१॥
गतिं कामाद् द्वेषाद्यदपि ददतस्तत्परधियां
मुकुन्दत्त्वं लोके प्रथितमिह विष्णोरजजनेः ।
तथाप्याराध्योऽसौ विमलयशसे सात्त्विकधिया
हरिः श्रौत्या प्रेम्णा प्रथयति यतोऽमुं निजगुणैः ॥२॥
ध्रुवप्रह्लादादेरिव भगवति प्रेमकलया
सदौत्कण्ठ्यात् पुंसः सपदि भजतः श्रीहरिरसौ ।
प्रसन्नः स्वात्मानं प्रकटयति साकारमगुणं
तथा नान्योपायैरिति वदति वेदः स्मृतिरपि ॥३॥
यस्येक्षणाज्जगदिदं सकलं सहेतु
प्रादुर्भवत्यखिलमेति लयं निमेषात् ।
यत्पादपद्ममकरन्दरसेप्सवः स्यु-
र्मुक्तास्तमच्युतमहं शरणं प्रपद्ये ॥४॥

यत्पादपद्ममकरन्दरसेप्सवः स्यु-
मुक्तास्तमच्युतमहं शरणं प्रपद्ये ॥४॥

एवं येन केनाप्युपायेन मतः कृष्णं प्रविष्टो यस्य तस्य न पुनः संसारसम्बन्धोऽस्तीति दर्शितम् ॥६३-६६॥

इदानीं भगवतः कृष्णस्यैव शरण्यत्वं नान्यस्येति दर्शयितुं कुरुसंसदि दुःशासनेनाकृष्टया द्रुपदराजकन्यया अनन्यशरणीकृतो भगवानित्याह—आकृष्यमाण इति । हरिः सर्वदुःखहर्ता गोविन्दगवामिन्द्रियाणाम् । विन्दतीति गोविन्दो लब्धा सर्वेन्द्रियचालकत्वात् संनिहितः मां कथं न जानासि संनिहितोऽप्यशक्तः किं कुर्यादत आह—द्वारकावासिन्निति । एकरात्रेणैव स्वीयान् आपदः सकाशादुद्धर्तुं समुद्रमध्ये तां पुरीं प्रति सर्वनगरस्य युगपत्प्रापणं च कुर्वतस्तव मम वारणमीषत्करमित्यर्थः । ननु संनिहितः शक्तश्च किमिति दुष्टामनुगृह्णीयादत आह—कृष्णेति । स्मृतमात्र एव सर्वदोषकरणदुष्टैरपि स्मृतः सन् तदीयसकलदुष्टत्वनिरसनपूर्वकपरमानन्दपदप्रद इत्यर्थः । ननु तथापि—

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ।
अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥

इत्युक्तः स्वाभाविकस्त्रीदोषो नापनेतुं शक्यः, न त्वाशीविषदंष्ट्राऽमृतस्रवा कर्तुं शक्येत्यत आह—गोपीजनप्रिय इति । यद्यपि स्त्रीदोषाः स्वाभाविका अनीश्वरैः परिहर्तुमशक्यास्तथापि तव सर्वेश्वरस्य श्रीगोपीजनप्रियस्य व्रजवधूकृते कृतावतारस्य श्रीनन्दनन्दनस्यानन्तब्रह्माण्डकोटिनाथकस्यानन्तदोषदुष्टपूतनाद्यसुरोद्धरणशीलस्य पतितपावनशिरोमणेः श्रीमन् मुकुन्दस्य मादृश्यास्त्वदेकशरणायास्त्वयैव राजसूयाभिषेकेणानुगृहीतायाः सर्वदोषापहरणे कथं न सामर्थ्यमित्यर्थः ॥६७॥

कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ।
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्त्तिनाशन ॥६८॥

वेदान्तवेद्यमरविन्दविशालनेत्रं
द्वारावती कृतनिवासमकुण्ठधिष्ण्यम् ।
आनन्दकुन्दमघनाशनमादरेण
कृष्णा व्रजेशतनयं शरणं जगाम ॥ १ ॥
गोप्यो मुकुन्दरसिका व्रजराजसूनु-
र्गोपीप्रियस्त्विति कथा प्रथिता त्रिलोक्याम् ।
एतद्विशेषणविशिष्टमतः शरण्यं
यं द्रौपदी वृतवती तमहं प्रपद्ये ॥ २ ॥
कौरवैरिन्द्रियप्रायैः परिभूतजनं हरे ।

स्वस्मिन् रतिप्रदानेन समुद्धर कृपानिधे ॥ ३ ॥

केशवः कश्च अश्च ईशश्च ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तैः सह वाति गच्छतीति केशवः, ब्रह्मादीनामपि प्रवर्तकस्तदात्मकेति, अतः सर्वथा त्वं मामनुगृह्णीष्वेति भावः। ननु पाण्डवानां सती त्वं किमिदमतिदीनवद्भाषवसे इत्यत आह—हे नाथेति। हे निरुप-वरितस्वामिन् पाण्डवास्तु स्वयमेव धर्मसङ्कटे निमग्ना न मामुद्धर्तुं क्षमाः, अतस्त्वमेव मुख्यो नाथोऽसि सर्वशक्तित्वादुद्धरणे समर्थ इत्यर्थः। ननु तथापि तव स्वर्गलक्ष्म्य-वतारत्वात् स्वस्योद्धरणे सामर्थ्यं भवत्या एव किन्न तस्यापि स्वामित्वात्सर्वेश्वरत्वात् सर्वसामर्थ्यम्, न तु स्वर्गलक्ष्म्यास्तस्याः कर्मफलत्वादतीवतुच्छत्वमिति भावः। तथा च किमन्याश्रयणेनेत्यत आह—हे रमानाथेति। स्वर्गलक्ष्मी तु रमाया विभूतिकरणस्त्वं तु तस्या नाथः किञ्च आर्त्तिनाशनेति गोवर्धनोद्धरणदावाग्निपालनादिना व्रजवासिना-मार्त्तिस्त्वयैव नाशिता तथा ममापि तव सखीत्वादार्त्तिं नाशयेति भावः ॥ ६८ ॥

कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन।
कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन।
प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्ये च सीदतीम् ॥ ६९ ॥

सर्वेश्वरं सकलदुःखहरं रमेशं
वृन्दावनेशमखिलज्ञमुदारमूर्तिम्।
श्रीनन्दनन्दनमखण्डसुखैकराशिं
कृष्णा जगाम शरणं तमहं प्रपद्ये ॥ १ ॥

ननु सन्ति सभायां भीष्मद्रोणादयो महान्तस्तान्विहाय किमिति मामेवाह्वय-सीत्यत आह—जनार्दनेति। जनैर्देवनरतिर्यगादिभिरर्द्यते याच्यत इति जनार्दनः, तस्मात्त्वमेव शरण्यत्वात् प्रार्थ्योऽसि, न तु परतन्त्रा भीष्मादय इति भावः। कृष्णा-दन्यत् शरणमपश्यन्ती तमेवात्यन्तसंभ्रमाच्छरण्यत्वेन प्रार्थयते कृष्ण एव शरणं नान्यदित्यर्थं द्रढयति। ननु तथापि केनोपायेन तवास्मात् सङ्कटादुद्धरणं करोमीति तु न वाच्यम्, यतस्त्वं महायोगित्वेन शास्त्रप्रसिद्धः सर्वशक्तिमायानियन्तुस्तवोपायापेक्षैव दुर्घटेत्यर्थः। विश्वात्मन् विश्वान्तर्यामिन्नित्यर्थः। विश्वभावन विश्वकर्तः। अन्तर्या-मित्वेन शत्रुमस्मिन्नर्थे उदासीनं कुरु, अथवा विश्वकर्तृत्वेन वस्त्राणि बहूनि समर्पय इति भावः।

मग्नापि कौरवसभार्णवविह्वलाङ्गी
सस्मार कृष्णमबलाऽशरणा शरण्यम्।
गोविन्द कृष्ण सकलात्मनु विश्वपाल
त्वं याहि मामुपगतामरविन्दनेत्र ॥ १ ॥ ६९ ॥

इत्यनुस्मृत्य कृष्णं सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ।
प्रारुदद्दुःखिता राजन् मुखमाच्छाद्य भामिनी ॥ ७० ॥
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितोऽभवत् ।
त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात् ॥ ७१ ॥

कृष्णं च विष्णुं च हरिं नरं च
त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ।
ततस्तु धर्मोऽन्तरितो महात्मा
समावृणोद्वै विविधैः सुवस्त्रैः ॥ ७२ ॥

शरण्यं श्रीकान्तं सकलसुरवन्द्यं विजयिनं
चिदाकारं सारं त्रिभुवनपतिं दुःखहरणम् ।
स्मरन्ती धातारं हरिमखिलशक्तिं सुखनिधिं
सभायामाच्छाद्याननमकृतदुःखाश्रुकलनम् ॥

भामिनी दीप्तिमती स्वस्मिन् भगवदनुग्रहनिश्चयात् । शत्रूनगणयतीत्यर्थः ॥७०॥
गह्वरितः करुणातिशयाद् गद्गदकण्ठः ॥ ७१ ॥

श्रुत्वातुरद्रुपदजावचनं कृपालुः
प्रेम्णार्द्रगद्गदगिरोद्धरणे हि तस्याः ।
व्यग्रः स्वतल्पमचिरात् कृपया जगाम
त्यक्त्वा रमां च गरुडं च हरिः स्वपद्भ्याम् ॥
व्यामोहयन्नखिलशक्तिरखण्डबोधो
दुःशासनप्रभृतिकौरवसंघमीशः ।
कृष्णां विचित्रवसनैः स समावृणोद्वै
धर्मात्मना वसनतां गतवांस्त्र्यधीशः ॥ १ ॥
नैवान्तमापुरखिलाः खलतां वहन्तो
मध्येसभं द्रुपदजावसनोद्भवस्य ।
आकृष्यमाण इतरे वसने ततोऽन्यत्
तद्रूपमेव बहुधा पुनराविरासीत् ॥ २ ॥

धर्मोऽन्तरितः धर्म एव अन्तरवस्त्रं तद्गात्रगतम् ।
मत्वा च तां वस्त्रपूतैः समावृणोच्च ॥ ७२ ॥

आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशांपते ।
तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ॥ ७३ ॥

नाना रागविरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो ।
प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ॥ ७४ ॥
ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद्घोरदर्शनः ।
तदद्भुततमं लोके वीक्ष्य सर्वे महीभृतः ॥ ७५ ॥
शशंसुर्द्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ॥ ७६ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषि
सदानन्दविदुषा कृते भारतसारोद्धारे
सभापर्वप्रकाशः सम्पूर्णः ॥

तदुन्मेयाद्विश्वं प्रभवति सपद्यात्मकलया
समग्रं पातीदं विषमकलनं यस्त्वकरणः ।
निमेषाद्यस्यैति प्रलयमिदमानन्दवपुष-
स्तमाश्रित्येशानं द्रुपदतनयोद्धारमगमत् ॥ १ ॥

नाना रागाणि च विरागाणि केवलश्वेतानि च ॥ ७३-७४ ॥

अतो नान्यल्लोकेऽशरणशरणं दुःखहरणं
हरेः पादाम्भोजान्निजसुखनिदानादृतिपदात् ।
विचार्येत्थं विद्वान् बहुसुकृतपुञ्जैकफलकं
शरण्यं श्रीविष्णोः पदयुगमिहेयाद्धिशरणम् ॥ २ ॥

एवं शरण्यभजनीयगुणैकधाम
श्यामाभिराममजरामरशासितारम् ।
श्रीमन्मुकुन्दमरविन्दविशालनेत्रं
ध्येयं विचिन्त्य तमहं शरणं प्रपद्ये ॥ ३ ॥ ७५-७६ ॥

अथ वनपर्वप्रकाशः॥

ॐ श्रीमत्कृष्णपदाम्भोजमकरन्दरसाशिषा ।
तात्पर्यदर्शनं भक्त्या क्रियते वनपर्वणि ॥ १ ॥
तत्र प्राक्पर्वणि प्रोक्तं भक्तेर्माहात्म्यमद्भुतम् ।
द्रौपदीरक्षणात्सा च भक्तिः स्यात् सत्समागमात् ॥ २ ॥
प्रतिज्ञापालनेनाथ स्वधर्माचरणेन च ।
तीर्थाटनाच्च श्रीकृष्णे भक्तिः पुंसां प्रजायते ॥ ३ ॥
तत् तदाख्यायिकाद्वारा प्रतिपाद्या हरौ रतिः ।
हरेः सर्वान्तरात्मत्वात् परप्रेमास्पदत्वतः ॥ ४ ॥
आनन्दघनरूपत्वं सिद्धं वेदान्तमानतः ।
अतस्तस्य पुमर्थत्वं सुपुमर्थे रतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
द्रौपदीदत्तशाकाशनात्सर्वं तृप्ते हरौ जगत् ।
तृप्तं तस्माद्धरेः सिद्धं सर्वविश्वान्तरात्मता ॥ ६ ॥
मुनिधर्मादिसंवादे कृष्णतत्त्वं समासतः ।
तज्ज्ञानोपायसहितं वर्णितं तत्र तत्र ह ॥ ७ ॥
तत्र चादौ च सत्सङ्गगुणदोषविवेचनात् ।
काम्यधर्मं विनिन्द्यैव योगस्य स्तवनं कृतम् ॥ ८ ॥
तस्मात् कृष्णपदाम्भोजे भक्तिनिष्पत्तये सुधीः ।
दुःसङ्गं दूरतो हित्वा सतां सङ्गं समाश्रयेत् ॥ ९ ॥
संप्राप्याप्यापदं धीरा धर्ममेवानुयान्त्यलम् ।
पाण्डवा राज्यविभ्रंशे जाता धर्मैकतत्पराः ॥ १० ॥
विप्रार्थं भास्करं भेजे न तु राज्याय धर्मराट् ।
धर्मायाभ्यर्चयेदेवं न भोगायेति व्यदर्शयत् ॥ ११ ॥
संसारस्य च दीर्घस्य सुविचारो महौषधम् ।
दुःखितान्पाण्डवान्वीक्ष्य शौनकस्तत्त्वमादिशत् ॥ १२ ॥
धर्मैकतत्परं दृष्ट्वा प्रसीदन्त्याशुदेवताः ।
स्वभक्तमिति चादर्शि भास्कराराधनेऽमुना ॥ १३ ॥
उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।
भ्रातरं पथ्यवक्तारं धृतराष्ट्रो व्यवासयत् ॥ १४ ॥

निरागसस्त्वघकारित्वे कुप्यन्ति मुनयोऽपि हि ।
समदर्शिन इत्याह मैत्रेयागमने मुनिः ॥ १५ ॥
प्रव्राजिनः पथि रिपुं यद्धन्यान् मङ्गलाय तत् ।
पाण्डवानां प्रवसतां किमीरोन्मथनं यथा ॥ १६ ॥
इहामुत्र विनाशाय पुत्रस्नेहो नृणां महान् ।
यशोधर्मविनाशोऽभूद्धृतराष्ट्रस्य तद्व्रतः ॥ १७ ॥
साधूनप्यवजानन्ति विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
विमूढा इति मैत्रेयावज्ञानादवदन्मुनिः ॥ १८ ॥
सर्वज्ञोऽपि समोऽपीशो वात्सल्यावेशतः सताम् ।
वैषम्यं भजतीवेति पार्थाच्युतसमागमे ॥ १९ ॥
आपद्गतोऽपि नो धीरः स्वप्रयोजनसिद्धये ।
अकाले प्रेरयेदीशमिति पार्थगिरेरितम् ॥ २० ॥
जानन्वदन्नपीशस्य प्रभावं कृष्णमायया ।
मोहितः शोचतीत्याह द्रौपद्याः कथने मुनिः ॥ २१ ॥
कृष्णस्मरणमेवास्ति कृष्णसान्निध्यकारणम् ।
इत्थं श्रीकृष्णवाक्येन दर्शितं मुनिना स्फुटम् ॥ २२ ॥
भवार्णवान्तर्यात् क्षेत्रं द्वारकाख्यं तनुद्वयम् ।
तस्मिन् विस्मरणादस्यासन्निधानाद्धरेः पुरे ॥ २३ ॥
महामोहेन साल्वेनागतेनारुह्य कामगम् ।
मनोरथाख्यं सौमं च शोकास्त्रैः सत्युपद्रुते ॥ २४ ॥
प्रद्युम्नादिसरूपा ये धर्मार्थं प्रापकास्तु ते ।
न तं वारयितुं शक्ता अभूवन् सर्वविक्रमैः ॥ २५ ॥
ततो हरिर्हृदम्भोजद्वारकामेत्य सत्त्वरम् ।
अधिक्षिपत्तं चिद्रूपं साल्वं मोहमहद्रिपुम् ॥ २६ ॥
ब्रह्मविद्या सुनाभेन पुरं सौमं मनोरथम् ।
पातयामास कंसारिरिति सौभकथाशयः ॥ २७ ॥
द्यूते हि द्रौपदी कृष्णं स्मृत्वैवावातरदापदम् ।
एवमेवापरोऽप्येनं स्मृत्वा तरति संसृतिम् ॥ २८ ॥
कृष्णविस्मरणादेव भवन्ति परमापदः ।
नैनं जातु पुमान् मोहाद्विस्मरेद्दुःखहारिणम् ॥ २९ ॥
सर्वे निसर्गाद्रज्यन्ते पाण्डवेष्वेव साधुषु ।
धार्तराष्ट्रे द्विषद्द्वेषवन्तोऽसाधुषु सज्जनाः ॥ ३० ॥

विप्रभक्तिः स्वधर्मश्च कर्तव्यत्वेन शास्त्रतः ।
मार्कण्डेयेन वृद्धेन दाल्भ्येनापि तथेर्यते ॥ ३१ ॥
प्रियस्यापि नयेनोक्तं वचो धर्मविरोधि यत् ।
न ग्राह्यं तदिति प्राह दम्पत्योर्वचसा मुनिः ॥ ३२ ॥
ईश्वराराधनार्थाय कर्तव्यो धर्म उत्तमैः ।
न कामाद्यर्थ इत्येवं द्रौपद्यै प्रोक्तवान्नृपः ॥ ३३ ॥
सत्यं रक्ष्यं सदा सद्भिर्घोरायामपि चापदि ।
न व्याजेन चरेद्धर्ममिति भीमाय सोऽब्रवीत् ॥ ३४ ॥
आपन्नोऽपि स्वधर्मस्थो न निन्देदीश्वरं बुधः ।
संस्मरंस्तद्गुणानेवेत्याह राजा प्रियां प्रति ॥ ३५ ॥
धर्मनिष्ठावतां पुंसां सहाया मुनयोऽखिलाः ।
ईशश्चेत्यनिशं ह्यासीत्पाण्डूनां मुनिसङ्गमः ॥ ३६ ॥
स्वत एवोदये हेतुभूतां विद्यां दिशन्त्यपि ।
सन्तश्च सद्भ्य इति स बृहदश्वोपदेशनात् ॥ ३७ ॥
न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
वनेऽपि पाण्डुपुत्राणां सतां सङ्गात् सदा सुखम् ॥ ३८ ॥
प्रतिबन्धो न कुत्रापि कृष्णपादानुरागिणाम् ।
इत्यर्जुनतपश्चर्यावर्णनेऽदर्शयन्मुनिः ॥ ३९ ॥
दुष्करं सुकरं तेषां स्याच्चेत् कृष्णकृपा भवेत् ।
आशुप्रदर्शनं शम्भोरर्जुनस्येत्यदर्शयत् ॥ ४० ॥
अवज्ञापि महत्पूजा भवेत् कृष्णानुयायिनाम् ।
युद्धेनापि तुतोषैव फाल्गुनस्य महेश्वरः ॥ ४१ ॥
केवलं धर्मदार्ढ्यं स्याद्भगवत्परितोषणम् ।
इति तुष्टो महेशानोऽप्यर्जुनाय वरानदात् ॥ ४२ ॥
यः कृष्णः स शिवो देवो यः शिवः कृष्ण एव सः ।
इत्यर्जुनोऽप्यभेदेन शिवं तुष्टाव संस्तवैः ॥ ४३ ॥
कृष्णावेशितचित्तानां सर्वे देवाः प्रदक्षिणाः ।
इत्यर्जुनाय देवेन्द्राः स्वयमेव वरान्ददुः ॥ ४४ ॥
मानुष्येऽपि सुरेन्द्रस्य स्थानं प्राप्य न विस्मिताः ।
कृष्णभक्ता इति स्वर्गारोहेऽर्जुनकथाशयः ॥ ४५ ॥
आनृशंस्यं परो धर्मः सम्मतः स्याच्छ्रुतेः स्मृतेः ।
इति स्वर्गे न बुभुजे विना भ्रातॄन् सुखं जयः ॥ ४६ ॥

न क्षोभयति गोविन्दभक्तान्भोगा अपि स्वयम् ।
प्राप्तापि नोर्वशी पार्थं चालयामास धर्मतः ॥ ४७ ॥
अकामे कामिनीशापो देहगुप्त्यै क्वचिद्भवेत् ।
पार्थस्येवोर्वशीशापः प्रच्छन्नं वा समीप्सतः ॥ ४८ ॥
कृष्णभक्तद्रुहां नास्ति शान्ती राज्येऽपि तिष्ठताम् ।
श्रुत्वा स्वर्गगतं पार्थं धृतराष्ट्रोऽन्वतप्यत ॥ ४९ ॥
दुःखे दुःखाधिकान्पश्येत्तेन शोकोऽपनीयते ।
इति विश्रावितो राजा नलोपाख्यानमद्भुतम् ॥ ५० ॥
भगवद्भक्तिनिष्ठानां धर्म एव विवर्धते ।
इति तीर्थेषु यात्रायां वनस्थानां प्रदर्शनम् ॥ ५१ ॥
राज्यदेहादिनाशेऽपि कीर्त्तिर्नैव प्रणश्यति ।
इति संदर्शयन्नाह गयादीनां यशो मुनिः ॥ ५२ ॥
न वित्तादिनिमित्तेऽपि सद्भिः कार्यस्तपो व्ययः ।
इत्यगस्त्येन वातापिभक्षणेऽदर्शयन्मुनिः ॥ ५३ ॥
तपोविद्यावयोऽवस्थादिकं सर्वं सतां भवेत् ।
परोपकृतये यद्वद्भगीरथमहाभुजः ॥ ५४ ॥
योगारूढांस्तपोनिष्ठान् भ्रंशयन्ति हि योषितः ।
ऋष्यशृङ्गचरित्रेण मुनिरेवं न्यदर्शयत् ॥ ५५ ॥
क्रोधी पुत्रान् कलत्रं च हन्ति लोकांश्च भूरिशः ।
जमदग्निः सपुत्रोऽत्र निदर्शनमुदीरितम् ॥ ५६ ॥
नोपेक्षते हरिर्भक्तानापन्नानपि दोषतः ।
इत्यभीक्ष्णं हरिः पाण्डून्वने दर्शितवान्वपुः ॥ ५७ ॥
तरन्त्येव महान्तो हि प्रतिज्ञामपि दुस्तराम् ।
पूर्वेषामपि तीर्णा स्याद्भगीरथनृपेण सा ॥ ५८ ॥
केचित् सन्तीदृशाः सन्तः परोपकरणे रतः ।
यथा गङ्गावताराय भगीरथनृपोऽभवत् ॥ ५९ ॥
देवत्वं देवतानां हि ब्राह्मणाच्च्यवनो मतः ।
शर्यातिर्यज्ञं नासत्यौ कृतवान् सोमपीथिनौ ॥ ६० ॥
अवश्यंभाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
युवनाश्वस्य पुंसोऽपि मान्धाता गर्भमाविशत् ॥ ६१ ॥
याजको नरकं याति न याज्यः पापमाचरन् ।
जन्तुं हत्वा सोमकाय शतं पुत्रान्ददद्यथा ॥ ६२ ॥

उत्कृत्यापि स्वमांसानि दत्वा वाप्यखिलं वपुः ।
शिविः कपोतमिव च त्रायेत शरणागतम् ॥ ६३ ॥
तार्किकं पक्षमाश्रित्य श्रौतं पक्षं विदूषयन् ।
स पराभवमाप्नोति यथा वन्दी मुनेः सुतात् ॥ ६४ ॥
बालोऽपि तत्त्वनिष्ठश्चेन्मान्यः सर्वविदामपि ।
अष्टावक्रो यथा राज्ञा जनकेनातिमानितः ॥ ६५ ॥
ब्रह्मतत्त्वं सुदुर्बोधं स्थूलसूक्ष्माभिमानिनाम् ।
कूटश्लोकैरिति व्यासोऽप्यष्टावक्राय आदिशत् ॥ ६६ ॥

राशिस्त्रिंशल्लवस्तान् द्विषडनुपतत्तार्केण सौरोऽब्दो दृष्टः
सोमेष्विष्टौ तु चान्द्री शरदपि च चतुर्विंशकात् पर्वणां स्यात् ।
गोसत्रे सावनोऽब्दो गगनरसगुणै रात्र्यहैराशियुग्माद्
ऋत्वाख्याश्च तुर्यानां स्वसमयविहिताः श्रेयसे स्युर्मखाग्र्याः ॥ ६७ ॥

हृन्मेघो दुःखमृत्यू तडिदशनिसमे श्येनवच्छीघ्रपाते
नित्यो बद्धे रथेऽश्वे इव करणसुराधीश्वरप्राज्ञखोत्थः।
स्वे गर्भे धत्त एनं सुषुवतुरितरे वासनातन्तुजन्यां
चेतः शाढीनिरुन्ध्यादसुपवनवशां विश्वचित्रां मुमुक्षुः ॥ ६८ ॥

पुंमीनो निर्निमेषः स्वपति भवनदी चारखिन्नः स्वरूपे
जातं ब्रह्माण्डपिण्डं जडमपि जवते येन लोहाश्मनीत्या ।
यस्याः कायस्य नास्ति क्वचिदपि हृदयं शोकनीडं समाधौ
यस्य मायानदीयं द्रुतमहमिदमाद्यात्मनोदेति सोऽस्मि ॥ ६९ ॥

धीर्देवेन्द्रोऽग्निकसा तदिदमहमिति व्यक्तनानास्वरूपा
स्वान्यं च स्वयं सा प्रथयति रविवत्सा रिपुः सा च मृत्युः ।
सा श्रोत्रादेः प्रयोक्त्री सकलमिदमिह स्वप्नवद्धीमयं स्याद्
इत्येवं तार्किकेण प्रथममुपगतो वन्दिनां बोद्धृपक्षः ॥ ७० ॥

स्वातन्त्र्यादिन्द्र आत्मा नलवदिह पराधीनसिद्धिश्च बुद्धिः
दृग्दृश्ये तेऽज्ञसत्त्वे इति खलु विवृते येङ्गिनाद्वेत्ति मन्त्रे ।
भिन्ने देवर्षिदत्तप्रभृतिवदपि ते सूर्यचित्रांशुकाभे
अन्योन्यापेक्षया च व्यवहृतिपथिगे चक्रवद्दम्पतीवत् ॥ ७१ ॥

देवः स्थाणुर्नरः स्यात्सुकृतकृदितरो नारकस्थाणुतिर्यग्
जन्मात्रैवर्णिकः स्याच्छ्रुतियुगधिकृतौ वाजपेयादि यज्ञे ।
काले काले यजन्ते फलमपि च तथा भुञ्जते यज्ञभाजः
सत्त्वाद्यैर्याति लोकान् स्वरवनिनरकान् स्वप्नजाग्रत्सुषुप्ती ॥ ७२ ॥

जिज्ञास्यं ब्रह्मसद्भिव्रतिवन्नियतिभिर्ज्ञानयज्ञेऽधिकारि
चातुर्वर्ण्यं चतुष्पात्तदुपदिशति वागण्डसूत्रेशशुद्धम् ।
चत्वारो वा विवर्णा अष्टमदलकलावैखरीमध्यमाख्यौ
पश्यन्त्याख्यः पराख्यः स चतुरवयवः प्रत्ययोऽस्याः प्रसिद्धः ॥ ७३ ॥
अग्निच्छन्दः क्रतूनामिव खलु मनसः खानि पञ्चैव भागाः
भ्रान्तिर्निद्राविकल्पः स्मृतिरसलमितिर्वृत्तयः पञ्च तस्य ।
ताभिः शाखावतीव स्वरिव जलपरिणामिकायानुकर्त्री
शुद्धा शुद्धप्रवाह्य भवति चितिनदी तज्जसौख्यादिभोक्त्री ॥ ७४ ॥
गोनक्षत्रर्तुयज्ञा इव समवपुषः षट्षडैवं सचित्ताः
श्रोत्राद्या दुःखशब्दाद्यनुभविन इतोऽन्यानुभूतिः ससाक्षी ।
धीयोगात् सप्तभिस्तैरनुभवकरणैरत्र सप्तर्षिसंज्ञै-
र्भुक्ते छन्दोऽभिधानानपरिमितवपुश्छादकानष्टमोऽर्थान् ॥ ७५ ॥
भौमेष्वर्थेषु दिव्येष्वपि नरपशवः सप्तसप्तैव बुद्धा
भोक्तारं प्रार्थयन्ति क्रतुपदविदितं सप्त तान् सप्त खानि ।
सप्तैवैषां सुखानि प्रतिविषयभावान्येकवीणेव देही
भोगं तन्त्रीन्द्रियाढ्यो रवमिव कुरुते योऽत्र कर्ता स भोक्ता ॥ ७६ ॥
शाणा गोण्योष्ट तेऽर्थाः शतमथशरभः प्रत्यगानन्दसंज्ञैः
पूर्वोक्तैः साह्मर्थैर्व्रजति स विषयात् स्वानितात्पद्यतोऽस्य ।
सिंहघ्नो हिंस्रभेदद्विडिति वसुपदं स्कारजातस्य लिङ्ग-
स्थे देवतौद्ये वसति स नृपशोर्बन्धने मोहयूपे ॥ ७७ ॥
त्रिःपाठेनानुपाठे त्रिसमिदिति यथा सामिधेत्यूहूणवत्त्वं
प्राप्नोत्येवं प्रधानं त्रिगुणमनुगुणं त्रिप्रवेशान्नवत्त्वम् ।
गत्वानन्तं नवाङ्की गणितमिव महन् मुख्यमेतत्प्रसूते
तस्मान्नैतत्प्रधानाधिकमिह बृहती वाक्षरेभ्यो नवभ्यः ॥७८॥
खोत्थप्रज्ञादिशोऽस्मिन् दशपुरि वसतः पूरविद्याष्टगात्मा
ताः पूर्णं वस्त्वनन्ता स्रगहिसमपुंसं व्यापनात् पूर्णतास्य ।
पुंपुर्योर्गर्भमात्रोरिव पृथक्त्वेन सत्यानृते च स्तः सरूपे
केऽप्यारूढाः पदं तत्कति च न विमुखाः केऽपि तत्प्राप्तियोग्याः ॥७९॥
रुद्रा एकादशोक्ताः स्वरपि सुरपशून् रोदयन्तीन्द्रियाणि
तेषामेकादशार्था नृपशुनिगडनेषु प्रभूता भवन्ति ।
रागद्वेषद्वयाविप्रतिविषयममी तद्युजां स्युर्विकारा-
स्तद्वन्तस्तेऽपि चैकादश यदि हि सिनोत्येक एकैकमेषाम् ॥८०॥

वन्द्यप्रत्यक्षमेतद् दृढमथ जगती वर्षवद्वर्णमासात्
संघातात्प्रत्यगात्मानधिक इति यदप्यस्ति लोके तथापि ।
वागारम्भो विकारः प्रकृतिरविकृतिर्द्वादशाहादिवत्का-
प्यस्त्येषां सा न आत्मा शमभिरधिगतो वैकृतानैनमीयुः ॥८१॥
न त्रेतादौ स धर्मः सकलुषसमये नापि भूरादिषट्के
नो पातालेषु सप्तस्वपि तु कृतयुगे सत्यलोके च सोऽस्ति ।
तस्माद्या सर्वसिद्धा तिथिरियमपि न स्वाप्तयेऽतीवशस्ता
नो वा लोकास्तयोऽन्ता इति मखतपसी श्रेयसे नात्मचर्चा ॥८२॥
एतर्ह्यत्रैव देवा इव मुनिमनुजा यान्ति सार्वात्म्यमित्या-
द्युक्तेः सोऽहं मनोधीदशकमपनयन्नग्निवाय्वर्कतुल्यः ।
सङ्गी वा सङ्ग्यपि स्यात्त्रिदशगणमदन्त्येव धर्मादयस्ते
येऽतिच्छन्दोऽभिधानास्तिमिरमतिगता एवमद्वैतसिद्धिः ॥८३॥
तदयं संग्रहो भावनिर्णये गूढवर्णने ।
अष्टावक्राय कूटोक्तौ यद्यनेकेन वर्ण्यते ॥८४॥
तत्त्वं धीः साक्षिसाक्षे श्रुतिषु कृतिपरोऽस्त्यस्य कर्तापि सोता
पञ्चानां षष्ठमेतत्खमयसमतिकैस्तैः करोत्यष्टमोऽन्यः ।
सोऽहं साक्षी ततोऽन्यो गुणमयमखिलं चिन्मयास्ते सदुःखा
चित्स्याद्दुःखीतरा सा शमयुगि हि चिदद्वैतभागष्टवक्रः ॥८५॥
न वेद्यं युक्तितो लभ्यं न च वेदो गुरुं विना ।
अष्टावक्रयवक्रीतकथाभ्यामेतदीरितम् ॥८६॥
क्षिप्रं गर्वेण नश्यन्ति विद्यायुर्वर्धिता अपि ।
यवक्रीतोऽथ मेधावी मुनिपुत्रौ यथा पुरा ॥८७॥
निर्गुणः परमात्मा हि देहं व्याप्यावतिष्ठते ।
इत्युक्त्वाह कपीन्द्राय नाहमन्येन लङ्घये ॥८८॥
केशवानुगृहीतानां दुर्लभं सुलभं भवेत् ।
अहो भीमस्य हनुमद्दर्शनं गन्धमादने ॥८९॥
भगवद्भक्तिपीयूषरसान्नैवापरो रसः ।
इति कापेयदेहेऽपि हनूमांस्तत्परोऽवसत् ॥९०॥
न स्वर्गो नापवर्गो वा भगवत्कथया समः ।
तौ त्यक्त्वा तत्परो ह्यासीद्धनुमानिति दर्शितम् ॥९१॥
सर्वत्र भगवद्भक्ता जयन्त्यतिबलानपि ।
इति भीमोऽपि रक्षांसि पराजित्येष्टमाहरत् ॥९२॥

तीर्थयात्राखलवधौ समानाविति दर्शयन् ।
पपाठ तीर्थयात्रान्ते जटासुरवधादिकम् ॥९३॥
कृष्णादृतानां सर्वत्र भवेत्सत्कार एव हि ।
वृषपर्वाष्टिषेणाभ्यां सत्कृताः पाण्डवा इति ॥९४॥
येषामस्ति कृपाकाङ्क्षी तेषां नास्ति पराभवः ।
इति पक्षमृधे भीमजयं दर्शितवान्मुनिः ॥९५॥
केशवानुगृहीतान्हि कृतेऽत्यन्ते हि साहसे ।
क्षमन्ते देवता एवं दर्शितं धनदेक्षणे ॥९६॥
देवतासु प्रसन्नासु देवशत्रून्विनाशयेत् ।
इति देवेन्द्रदत्तास्त्रो निजघानाऽर्जुनोऽसुरान् ॥९७॥
स्वविद्यां न विना लक्ष्यं दर्शयेत्सुकृती वृथा ।
इति दर्शितवान्व्यासः फाल्गुनास्त्रनिवारणे ॥९८॥
शरीराद्बलतो ब्रह्मबलं वेद्यं महत्तरम् ।
भीमं ह्याजगराग्नेस्तं धर्मराजो ह्यमोचयत् ॥९९॥
वेद्यं ब्रह्माद्वयं स्तुत्यं वेत्ता ब्राह्मणः स्मृतः ।
न वेद्यं ब्रह्मणो भिन्नं न तज्ज्ञाद्ब्रह्मणः परः ॥१००॥
शीलवृत्तगुणा मुख्या ब्रह्मबोधो सुखाप्तये ।
गुणहीना वृथा जातिर्दुःपरीक्ष्या च सङ्करात् ॥१०१॥
पिशुनायाभयं दातुं न सत्यं मतिमांस्त्यजेत् ।
साधूनामभयायेह त्यजेत् सत्यमपि ध्रुवम् ॥१०२॥
स्तेनेषु च प्रियाख्यानादहिंसा श्रेयसी मता ।
अहिंसातः परात्माख्यप्रियाख्यानं विशिष्यते ॥१०३॥
फलार्थिनः प्रवृत्तिः स्यात् ततः कर्म ततो जनिः ।
फलभौमस्ततो रागो नाभुक्ते तस्य संभवः ॥१०४॥
ततः फलार्थित्येवं संसारस्त्रिगुणात्मकः ।
अविच्छेदं प्रयातीतो मोक्षायैव प्रयत्यताम् ॥१०५॥
अखण्डैक्यावबोधेन मोक्षप्राप्तिर्न चान्यथा ।
तत्त्वं पदार्थयोः सम्यग्विवेकेनावबोधनम् ॥१०६॥
भवे तत्रेष्यते प्रत्यक् तत्पदार्थविवेचनम् ।
स चावस्थात्रयाद्भिन्नः प्रत्यगात्मा निरामयः ॥१०७॥
सर्ववृत्तिकृताभासः साक्षी सर्वत्रगः परः ।
मनोबुद्धीन्द्रियातीतो मनोबुद्ध्यादिभासकः ॥१०८॥

पृथक् कृत्य मनोबुद्धीन्द्रियादिकमशेषतः ।
पश्येत् साक्षिणमात्मानमसङ्गं पुरुषं परम् ॥१०९॥
तथा सर्वत्रगं तेजो नामरूपे विविच्य च ।
ब्रह्माद्वयं विनिश्चित्य पश्येदैक्यं परात्मनोः ॥११०॥
अद्वयानन्द आत्मा यः प्रत्यगात्मा स एव हि ।
प्रत्यक् चिदात्मा यश्चायं सोऽद्वयानन्द एव हि ॥१११॥
सर्वधीवृत्त्यधिष्ठानं प्रत्यगात्मा य आन्तरः ।
स च व्योमाद्यधिष्ठानमद्वयानन्द एव हि ॥११२॥
यत्र चित्साक्षिणि स्वान्तवृत्तयः कल्पिता मृषाः ।
तस्मिन्नेवाद्वये ब्रह्मण्यध्यस्तं सकलं जगत् ॥११३॥
सर्वज्ञानाद्भवेन् मुक्तिर्नान्यथा साधनायुतैः ।
तद् ज्ञानं भगवद्भक्तिलभ्यं गर्वनिवारणात् ॥११४॥
गर्वः सर्वात्मना हेयः सम्पत्स्वपि सतीषु च ।
नो चेद्भ्रंशो भवेत् पुंसो नहुषस्येव सम्पदः ॥११५॥
सन्त एव गतिर्लोके भ्रष्टानामपि योगिनाम् ।
दर्शनाद्भाषणाद्यद्वन्नहुषस्य युधिष्ठिरः ॥११६॥
ब्रह्मज्ञानाद् ब्रह्मविदामवज्ञानात् पतन्त्यधः ।
तज्ज्ञानात्तज्जभक्त्या च दिवं यान्ति तथैव हि ॥११७॥
एवमाजगरेऽदर्शि तात्पर्यं सदिगरां मुनेः ।
मया कृष्णप्रसादेन तत्रैवेदं समर्पितम् ॥११८॥
एवं ज्ञानवतां नित्यं हरिः संनिहितो भवेत् ।
इति पाण्डून् स्वयं कृष्णः स्वमात्मानं न्यदर्शयत् ॥११९॥
सर्वसिद्धिर्भवेत् पुंसां सद्यः कृष्णनिरीक्षणे ।
मार्कण्डेयसमाजेन पाण्डवानां यथा भवेत् ॥१२०॥
शास्त्रतत्त्वपरिज्ञानं श्रुतेन महतां मुखात् ।
सर्वसिद्धिर्भवेन्नातः सिद्धिरन्यावशिष्यते ॥१२१॥
निजभक्तान्स्वयं स्तौति भगवान् भक्तवत्सलः ।
इत्यस्तौषीत्स्वयं कृष्णो युधिष्ठिरनृपं वने ॥१२२॥
सर्वज्ञेनापि प्रष्टव्याः सन्तः सर्वार्थदर्शिना ।
इत्यपृच्छन्मुनिं राजा मार्कण्डेयं युधिष्ठिरः ॥१२३॥
धर्माधर्मफलं पुंसां भवेदव्यभिचारतः ।
अतो धर्मं चरेत् प्राज्ञो नाधर्मं हीत्युपक्रमे ॥१२४॥

स्वधर्मोऽकाम्य एवेष्टः सत्त्वशुद्ध्यात्मबोधदः ।
बोधवन्तः सदानन्दपदे तिष्ठन्ति सज्जनाः ॥१२५॥
चतुर्विधां सकामानां बुध्वा धर्मादिगोचरे ।
अकामः सन्हरे राज्ञाऽनुष्ठानतत्परो भवेत् ॥१२६॥
इहैव भोगिनां सौख्यं परत्रैव तपस्विनाम् ।
इहामुत्रातिपुण्यानां नामुत्रेहाघकारिणाम् ॥१२७॥
ब्राह्मणानां महाभाग्यं श्रुत्वा तद्भावसिद्धये ।
यतेत धीर इत्याह पूर्वेषां चरणं सताम् ॥१२८॥
आर्जवादनृतत्यागात् स्वधर्मानुष्ठितेः सताम् ।
स्तुतेरनिन्दनादन्नदानेनातिथिपूजनात् ॥१२९॥
आनृशंस्यान्निवासाच्च तीर्थे तेजस्विसन्निधौ ।
सद्वस्तुवीक्षणात् सन्तो मृत्युं साक्षाज्जयन्ति हि ॥१३०॥
स्वाराध्यो धर्म एकान्ते दुराराध्यः परिग्रहे ।
अत्रिगौतमवृतान्तात्त्याज्यः सर्वपरिग्रहः ॥१३१॥
स्वाध्यायादग्निहोत्राच्च दानादाचाररक्षणात् ।
ध्यानाद्भगवतो ज्ञानात् संसृतिं निस्तरेत्पुमान् ॥१३२॥
राज्यं स्वर्गो धियः शुद्धिर्भक्तिर्ज्ञानं हरेर्नृणाम् ।
धर्मादिवेति सम्प्राह तार्क्ष्यं प्रति सरस्वती ॥१३३॥
येन केनापि रूपेण भक्तान् रक्षति केशवः ।
स सदाराध्य इत्याह मुनिर्मात्स्यनिदर्शनात् ॥१३४॥
अत्यलौकिकलीलानामाधारोऽखिलशक्तिमान् ।
सर्वाकारो निराकारो हरिरेवेत्यदर्शयत् ॥१३५॥
कृष्णतत्त्वपरिज्ञानं कृष्णभक्तिमतां भवेत् ।
वक्तृश्रोत्रादिभावेन सर्वभूतोपकारकृत् ॥१३६॥
सगुणं निर्गुणं तत्त्वमेकमेव हरिः स्वयम् ।
मायातीतः स मायावी सर्वाकारोप्यनाकृतिः ॥१३७॥
अतर्क्याचिन्त्यशक्तित्वादप्रमेयतया स्वयम् ।
को वेद भगवत्तत्त्वं भगवत्करुणां विना ॥१३८॥
अनन्तकोटिब्रह्माण्डाऽधारोऽसङ्गोऽद्वयत्वतः ।
सर्वात्मकतया व्याप्तं सर्वं येन चराचरम् ॥१३९॥
यस्य ब्रह्मादयो देवा वशे तिष्ठन्ति मायिनः ।
यो विराट् सूत्रभावेन सर्वमाविश्य भासते ॥१४०॥

यं यजन्त्यध्वरे श्रौता यं च ध्यायन्ति योगिनः ।
विदुर्वेदान्तितो यं तत्त्वं पदार्थविवेचनात् ॥१४१॥
यस्यावतारा भूतानां क्षेमायाविर्भवन्त्यपि ।
यस्य तेजः कणांशांशे ब्रह्माण्डं त्रसरेणवः ॥१४२॥
यं न भक्तिमृते कश्चिद्वेत्ति यज्ञादिसाधनैः ।
यं दुष्प्रापमपि प्रापुर्भक्तास्तत् पादतत्पराः ॥१४३॥
यः सृजत्यत्ति पातीदं जगत् कर्तृत्ववर्जितः ।
यो शिशुः शिशुरूपेण भाति भक्तकृते हरिः ॥१४४॥
स पीतवासः श्रीकान्तो नितान्तरससागरः ।
अभिरामो घनश्यामो वामदेवादिवन्दितः ॥१४५॥
नन्दनन्दन आनन्दो मुकुन्दो मोक्षगोचरः ।
इति धर्मसुतं प्राह मृकण्डतनयो मुनिः ॥१४६॥
मारणस्तम्भनादीनि कर्माण्युग्राण्यपि ध्रुवम् ।
स्थाने सिध्यन्ति सर्वेषां मुनीनामपि माधवात् ॥१४७॥
मुनयो वामदेवाद्याः कोपिताः क्षत्रियैर्यथा ।
कृतवन्त इति प्राह मुनिर्माण्डूकवार्तया ॥१४८॥
चिरजीवित्वमप्यात्मविद्यालब्धमपि श्रमम् ।
ज्ञात्वा विदेहकैवल्यं श्रेष्ठमित्यब्रवीद्बकः ॥१४९॥
कृष्णभक्तिरतान् पुंसो न कलिर्बाधते कदा ।
बोधते त्वपरानेवं भविष्ये मुनिरब्रवीत् ॥१५०॥
युद्धप्रजावनादीनि कुर्वाणेष्वपि राजसु ।
ब्रह्मविद्याबलं दृष्टमित्याह शिविशंसने ॥१५१॥
शरणागतसन्त्राणं सर्वधर्मेभ्य उत्तमम् ।
इति स्वमांसदानेन शिविना रक्षितोऽण्डजः ॥१५२॥
यो दत्वा श्लाघते यश्चासूययद्यश्चार्थिवाञ्छितम् ।
ज्ञात्वेङ्गितैश्च तं स्तौति न ददाति स्वमर्थिने ॥१५३॥
यश्चार्थितस्तु सत्पात्रे श्रद्धाक्षान्तिपुरःसरम् ।
ददात्यदेयमप्येते श्रेष्ठाः स्युरुत्तरोत्तरम् ॥१५४॥
चतुर्णामष्टकादीनां नृपाणां चरितैर्मुनिः ।
जगादेति सतां धर्मप्रवृत्तेरुपपत्तये ॥१५५॥
सत्पात्रे श्रद्धया दानं प्रशस्तं विधिनार्पितम् ।
अन्यथा तद्वृथेत्याह दानप्रस्तावने मुनिः ॥१५६॥

भावशुद्धिमृते दानं तपोयज्ञादि यत्कृतम् ।
सर्वं वृथा तदित्याह सत्त्वशुद्धिप्रशंसने ॥१५७॥
सत्यं ब्रह्म जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव केवलम् ।
इति ज्ञानेन मोक्षः स्यादित्याहात्मावबोधने ॥१५८॥
अहं ममेत्यविद्याया बोधतत्त्वधिया कृते ।
स्वप्रकाशतया प्रोक्तं तत्त्वं भाति चितिं विना ॥१५९॥
चक्षुः सन्निहितं कुम्भं यथा सूर्योऽवभासयेत् ।
चित्तवृत्त्या तथा व्याप्तं चिदात्मेव प्रकाशयेत् ॥१६०॥
स्वप्रकाशं चिदात्मानं वृत्तिरात्मान्तरं विना ।
भासयेद्भास्करमिव चक्षुः सूर्यान्तरं विना ॥१६१॥
वृत्तिव्याप्तिमपेक्ष्यैव वेद्यत्वं प्राहुरात्मजः ।
चिदेतरानपेक्षत्वादवेद्यत्वं तथागमात् ॥१६२॥
एवं बोधे कृतार्थः स्यात्तत्सिध्यै श्रवणादिकम् ।
श्रुतिमौलिगिरां कार्यं शान्तिदान्त्यादिपूर्वकम् ॥१६३॥
तपसा स्वर्गगमनं भोगो दानेन जायते ।
ज्ञानेन मोक्षो विज्ञेयस्तीर्थस्नानादघक्षयः ॥१६४॥
सत्त्वशुद्ध्या भवेज्ज्ञानं तपोदानादिभिश्च सा ।
इति ज्ञानं प्रशंस्यापि पुनर्दानादिकीर्त्तनम् ॥१६५॥
भगवत्तेजसाक्रान्ता असुरानपि दुःसहान् ।
घ्नन्ति सन्त इति प्राह धुन्धमारकथाशयम् ॥१६६॥
न तपोऽध्ययनादीनि तत्त्वज्ञानं विना नृणाम् ।
फलन्त्यभयदानेन कौशिकोऽत्र निदर्शनम् ॥१६७॥
कलामात्रावतारो हि हरेरद्भुतकर्मकृत् ।
इति वान्यदुपाख्याने तात्पर्यं मुनिरब्रवीत् ॥१६८॥
यावत्कीर्तिर्वार्त्ता वाप्यभवत्स्वर्नरकेऽथवा ।
पुमानस्तीति जानीयादिन्द्रद्युम्ननिदर्शनात् ॥१६९॥
बलाका पक्षिणी येन दृष्टिपातेन पातिता ।
धर्मव्याधोपदेशेन सन्मार्गं प्राप यो मुनिः ॥१७०॥
पतिशुश्रूषणं स्त्रीणां सर्वेज्यादिसमर्पकम् ।
पतिव्रतानामित्याह पातिव्रत्यप्रशंसने ॥१७१॥
पित्रोः शुश्रूषया व्याधः सिद्धः पत्युः पतिव्रता ।
सिद्ध्यन्ति ब्राह्मणा वह्नेर्योगिनस्त्वात्मसेवया ॥१७२॥

न जातिः कारणं धर्मे किं त्वार्जवमुख्यगुणाः ।
सेश्वरानुग्रहादत्र धर्मव्याधो निदर्शनम् ॥१७३॥
आर्जवाद्धर्मचरणात् सत्त्वशुद्धिस्ततो नृणाम् ।
वैराग्यं सद्विवेकात्स्यान् मुमुक्षुत्वं शमादिभिः ॥१७४॥
गुरूपदेशनाद् वेदमौलिवाक्यविचारणात् ।
श्रवणान् मननाद् ध्यानात् तत्त्वज्ञानोदयो भवेत् ॥१७५॥
ज्ञानेनानन्दरूपे स्वेऽवस्थानं मोक्ष इष्यते ।
कृतकृत्यतया तृप्तो जीवन्मुक्तो भवेत्ततः ॥१७६॥
इत्युक्तं मुनिना धर्मव्याधोक्त्या सारनिर्णये ।
ब्राह्मणानां प्रशंसायां पित्रोः शुश्रूषणस्य च ॥१७७॥
योगवैराग्यबोधानां हेतवोऽनेकधोदिताः ।
जीवानां पारतन्त्र्यं च स्वातन्त्र्यं कथितं हरेः ॥१७८॥
देवानामपि दुःखं स्यात् पराभवस्य चिन्तकम् ।
स्पर्धादिनेति सम्प्राह मुनिराङ्गिरसे स्फुटम् ॥१७९॥
कामाग्नेरुद्भवोऽसह्योऽप्यग्नेः स्त्रीसन्निकर्षतः ।
न वै स्त्रीसन्निधौ स्थेयमित्याहाग्निनिदर्शनात् ॥१८०॥
न धर्ममन्तरा स्नेहः सतां कुत्रापि दृश्यते ।
इत्यग्निप्रार्थिता भार्या अत्यजन्मुनयोऽपि षट् ॥१८१॥
अहो लोकापवादोऽयमसह्यः स्यात्सतामपि ।
अदुष्टा अपि भार्याः स्वास्तत्यजुर्मुनयोऽपि ते ॥१८२॥
जन्मनैव जयन्त्येतां लोकास्तेजस्विनोऽखिलान् ।
इति स्कन्दः सुरान्दैत्यानजयत्स्वेन तेजसा ॥१८३॥
आधिपत्यं प्रियत्वं च स्वत्त्वं पूज्यत्वमद्भुतम् ।
लभन्ते जन्मनैवार्याः सर्वस्यापि कुमारवत् ॥१८४॥
साधूनभिबुभूषुर्हि स्वयमेवाभिभूयते ।
इति सन्दर्शयन्नाह घोषयात्रां महामुनिः ॥१८५॥
सर्वथोपकृतः सद्भिर्न खलः खलतां त्यजेत् ।
मोचितोऽपि मृतेर्बन्धाद्धार्तराष्ट्र इवाधमः ॥१८६॥
न त्यजन्त्यार्यतामार्याः पीडिता अपि दुर्जनैः ।
इति पार्थाः खलान् शत्रूनपि मोक्तुं समुद्यताः ॥१८७॥
खलसंसर्गतः सन्तोऽपि तत्तत्त्वं भजन्त्यमी ।
इति दुर्योधनोक्त्यापि दुर्वासाः पाण्डवान् गतः ॥१८८॥

दौर्वाससे तु सार्वात्म्यं कारुण्यं चेरितं हरेः ।
तत् तृप्त्या हि जगत् तृप्तमत्यल्पेनापि तृप्यतः ॥१८९॥
न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित् ।
इत्युक्तिः सफला दृष्टा मुनिपाण्डवसङ्गमे ॥१९०॥
सुहृत्स्वामी सखा येषां हरिस्तेषां सतां सदा ।
सर्वत्र चिन्तितोऽभ्येति सर्वदुःखापहः स्वयम् ॥१९१॥
तस्मात् सर्वं परित्यज्य मुकुन्दशरणं व्रजेत् ।
इदं शास्त्ररहस्यं तत्सेव्यं सद्भिः सदादरात् ॥१९२॥
पतिव्रतानां धर्माश्च द्रौपदीसत्यभामयोः ।
संवादादधिगन्तव्याः सेव्यास्तासां सुखावहाः ॥१९३॥
न वेदब्राह्मणार्थेऽपि हिंसावद्धी प्रशस्यते ।
इति संदर्शयन्नाह मृगस्वप्ननिदर्शनम् ॥१९४॥
व्रीहिद्रौणिकदृष्टान्ताद्वृत्तिशुद्धोऽतिथिप्रियः ।
अत्यल्पेनापि दानेन सिद्ध्यतीत्येतदीरितम् ॥१९५॥
परस्त्रीस्पर्शमात्रेण जयद्रथदशास्ययोः ।
आद्यः पञ्चसटो जातः सकुटुम्बो हतः परः ॥१९६॥
कार्यार्थी मित्रमन्विच्छन् नृशंसः स्यान्महानपि ।
जघान बालिनं रामो निर्दोषमपि साहसात् ॥१९७॥
ईशोऽप्युपेक्षते तावद्यावदारब्धसंक्षयः ।
रावणोपेक्षणादेव राघवेणोपदर्शितम् ॥१९८॥
पतिव्रताया माहात्म्यं कुलद्वयसुखावहम् ।
भर्तृमृत्युहरं चैव सावित्रीहरिदर्शनम् ॥१९९॥
कर्णो दाता पात्रमिन्द्रो देयं स्वात्मसमं धनम् ।
शक्त्या विनिमयातज्जो धर्मो नाभिभवेद्रिपुम् ॥२००॥
सर्वत्र चोदितार्थानामुपसंहारवर्णनम् ।
आरणेये धर्मपार्थसंवादव्याजतः कृतम् ॥२०१॥
येषां धर्मे परा भक्तिस्ततोऽपि परमा हरौ ।
न तेषां स्यात् क्वचिद्धानिरिति तत्र न्यदर्शयत् ॥२०२॥
आपत्कालेऽपि सद्धैर्यं धर्मं सत्यं च रक्षताम् ।
न त्यजन्ति महात्मानो युधिष्ठिरनिदर्शनात् ॥२०३॥
दुर्ज्ञेयं तत्त्वमद्वैतं प्रत्यगात्मनि आन्तरम् ।
तज्ज्ञानादेव सार्वज्ञ्यमवाप्नोति कृती नरः ॥२०४॥

धर्माच्छमादिसम्पत्तेर्दृग्दृश्यसुविवेचनात् ।
ब्रह्मात्मैक्यावबोधेन कैवल्यं दृश्यबाधनात् ॥२०५॥
गुरोर्वेदान्तसिद्धान्तश्रवणं तस्य चिन्तनम् ।
ध्यानं तैर्दोषहानेन प्रतिबन्धपरिक्षयात् ॥२०६॥
तत्त्वज्ञानोदयान्मोक्षः स्वस्वरूपात्मना स्थितिः ।
स्वतःसिद्धा भवेत्तस्मात्साधनेषु परोऽभवत् ॥२०७॥
स्वध्यायतप आदानान्निन्दाहङ्कारवर्जनात् ।
स्वधर्मयज्ञानुष्ठानादभयादार्त्तरक्षणात् ॥२०८॥
मनःप्राणनिरोधात् तत्त्वपदार्थविचारणात् ।
पुत्रवित्तैषणात्यागान्मातापित्रोर्निषेवणात् ॥२०९॥
नित्यलुप्तदृशो ध्यानाद् दृश्यमिथ्यात्वचिन्तनात् ।
वासनात्यागतो मायाबाधाद्बोधेन मुक्तता ॥२१०॥
सार्थभार्याभिषक्तुल्यं दानं चाग्निहुतं शुभम् ।
धर्मोपास्तीहिते साक्षिमनस्तत्त्वेक्षणं हितम् ॥२११॥
दाक्ष्यशीलयशःसत्यैः पुत्रभार्यादिवद्धितैः ।
सच्छ्रुतेः सद्धिया दृश्यत्यागादानन्त्यमश्नुते ॥२१२॥
आनृशंस्यात्परोपास्तेः सत्सङ्गात्संयमाद्धि यः ।
कामलोभस्मयक्रोधत्यागात्तत्त्वधिया सुखम् ॥२१३॥
पात्रे दानादसत्सक्तित्यागात्तृष्णाक्षयाज्जडे ।
अज्ञानबाधनाद् ब्रह्माद्वैतबोधेन मुच्यते ॥२१४॥
पुंदेशश्राद्धयज्ञानां निःस्वत्वाद्यैर्मृतिर्यथा ।
ज्ञानवैराग्यसत्संगहीनस्तद्वत्पुमान्मृतः ॥२१५॥
स्वधर्मानुष्ठितेरात्मनियमाद्द्वन्द्वसाम्यतः ।
दयार्जवशमैस्तत्त्वावबोधान्मुक्तिमृच्छति ॥२१६॥
लोभमोहाभिमानेर्ष्यालस्यशोकांस्त्यजेद्बुधः ।
धर्मे स्थैर्यं मनःशुद्धिं दमं भूतदयां चरेत् ॥२१७॥
कामं मौर्ख्यं च मात्सर्यं दम्भं पैशुन्यमाग्रहम् ।
त्यक्त्वा कामार्थप्राधान्यं धर्मं कुर्यात्प्रतिश्रुतम् ॥२१८॥
धर्मप्रतिश्रुतेर्हीनान्मृषोक्तेर्धर्मनिर्णये ।
वित्ते सत्यपि कार्पण्यादक्षयं नरकं व्रजेत् ॥२१९॥
शीलवृत्तस्वधर्माप्त्या प्रियवादाद्विचारणात् ।
सर्वमैत्र्या हरौ रागाद्धीरो याति परं पदम् ॥२२०॥

ऋणप्रवासराहित्यात्सन्तोषान्मृत्युवीक्षणात् ।
सन्मार्गसेवनात्सर्ववैराग्यात्सुखभाङ्नरः ॥२२१॥
ज्ञानी सर्वसमः पुण्यपुञ्जभाक्कीर्तिभाङ्महान् ।
दृश्यक्षयात्सुखावाप्त्या प्रोक्तः सर्वधनी नरः ॥२२२॥
आनृशंस्यं परीक्ष्यैव धार्मिकस्य परीक्षणम् ।
दर्शितं धर्मपुत्रेण नाकुले जीवितेऽर्थिना ॥२२३॥
आनृशंस्यपराधीराः षडूर्मिरहिताः स्वयम् ।
सर्वासां सम्पदां स्थानं भवन्तीत्यपि दर्शितम् ॥२२४॥
अरणीहरणे भावो यथामति मुनेरयम् ।
दर्शितो हरिपादाब्जमकरन्दाशिषा मया ॥२२५॥
आंदिरेकोनविंशत्या पर्वभिर्नवभिः सभा ।
आरण्यकं षोडशभिर्धर्ममेवान्वरूपयत् ॥ २२६ ॥
तत्रापि भगवत्पादाम्भोजभक्तिरनावृता ।
कर्मादिभिः फलत्वेन कर्त्तव्येति निरूपितम् ॥ २२७ ॥
तत्साधनतया धर्माः सर्वे निष्कामभावतः ।
वर्णिताः पाण्डवाचारदर्शनेनामुनादरात् ॥ २२८ ॥
शरण्यत्वकृतज्ञत्वकारुण्यप्रमुखैर्गुणैः ।
वर्णितोऽलङ्कृतः कृष्णसात्तदाख्यायिकेरणात् ॥ २२९ ॥
अर्चनीयस्तथा ध्येयो ज्ञेयः सर्वत्रगो हरिः ।
यज्ञादिभिस्तथा ध्यानज्ञानाभ्यां स्वाधिकारतः ॥ २३० ॥
निष्कामधर्मानुष्ठाने धर्मसूनुर्निदर्शनम् ।
शरण्यत्वानुसन्धाने द्रौपद्याचारदर्शनम् ॥ २३१ ॥
कृष्णतत्त्वपरिज्ञाने सव्यसाची निदर्शनम् ।
येन युद्धोद्यतः कृष्णस्तत्त्वोक्त्या विनिवारितः ॥ २३२ ॥
प्रामाण्ये कृष्णवचसां भीमसेनो निदर्शनम् ।
जरासन्धवधादौ हि येनाज्ञानुष्ठिता हरेः ॥ २३३ ॥
समभ्यर्च्यत्वविज्ञाने सहदेवो निदर्शनम् ।
अर्घाभिहरणे येन कृष्णपूजा दृढीकृता ॥ २३४ ॥
धर्मवैराग्यसद्भक्तितत्त्वज्ञानमुखा गुणाः ।
तत्तदाख्यायिकोक्त्या श्रीव्यासेनात्र प्रदर्शिताः ॥ २३५ ॥
महाभागकथाव्याजाद्भगवद्भक्तिसाधनम् ।
यावदस्ति समग्रं तद्वर्णितं सर्वसिद्धये ॥ २३६ ॥

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सर्वे धर्मा यथायथम् ।
यज्ञदानादयो कामा वर्णिताः सत्त्वशुद्धये ॥ २३७ ॥
कृष्णतत्त्वं परं वेद्यं ध्येयं पूज्यं विभागशः ।
मार्कण्डेयमुखेनासौ दर्शयामास भक्तितः ॥ २३८ ॥
आरणेये पुनर्धर्मं धर्मसूनुसमागमे ।
रहस्यं सर्वधर्माणां दर्शयामास सादरम् ॥ २३९ ॥
एवं संक्षेपतो भावा वनपर्वणि वर्णिताः ।
अपि ताः कृष्णपादाब्जे सन्तु तत्रैव भक्तिदाः ॥ २४० ॥

ॐ यं सत्यमेकमिति वेदगिरो वदन्ति
ध्यायन्ति यं शिवविरञ्चिमुखाः सुरेन्द्राः ।
यज्ञैर्यजन्ति सुधियो यमघापहं श्री-
कृष्णं तमेव करुणं शरणं व्रजामि ॥

पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
अर्जुनः समयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ १ ॥
संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फाल्गुनः ।
कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ २ ॥
पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—

दशवर्षसहस्राणि यत्र सायङ्गृहो मुनिः ।
व्यचरंस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ ४ ॥
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ ५ ॥
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां मधुसूदन ।
अतिष्ठस्त्वेकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ ६ ॥

एवं संक्षेपेण वनपर्वतात्पर्यमुपवर्ण्येदानीं तस्य संक्षेपतः सारोद्धारेणोपक्रमोऽप्येवं वर्ण्यते । आदिपर्वसभापर्वसारोद्धाररीत्या पूज्यत्वज्ञेयत्वध्येयत्वशरण्यत्वादिगुणैरलङ्कृतं भगवन्तं समाश्रयणीयत्वेन सम्यगुपवर्ण्येदानीं भगवत्तत्त्वं भगवद्भक्तैरेवावबुध्यते नेतरैरिति दर्शयितुं वनस्थानां पाण्डवानां समाश्वासनायागतं भगवन्तं भक्तवात्सल्या-वेशेन स्वकीयामवश्यम्भाविनीं नियतिं समतिक्रम्य भाषमाणनिजभक्तमुकुटशिरोमणि-

नरावतारोऽर्जुनो भगवत्तत्त्ववर्णनमुखेन स्वाभिमुखीकुर्वन् क्रोधोपशमनं प्रार्थयेत् । तत्र तावद्भगवान् व्यास एवमधर्मरुचीनां दुर्योधनादीनां व्यासादिभिराप्तैरुपदेशेऽपि मैत्रेयशापेऽपि किमीरवधेन महाभयेऽपि प्रत्युपस्थिते सति न धर्मे रुचिरुत्पद्यते इत्युक्त्वा सम्प्रति धर्मरुचीनां पाण्डवानामुपरि परमेश्वरस्य तद्भक्तानां चानुग्रहे पाण्डवानां कृष्णतत्त्वविज्ञानं च वर्णयति जनमेजयं प्रति वैशम्पायनमुखेन वैशम्पायन उवाच—पार्थानामित्यादिना । अभिषङ्गेण दुःखेन पराभवेन वा ॥ १-२ ॥

पुरुषस्य पुरिशयानस्यान्तर्यामिणः परिपूर्णस्य वा अप्रमेयस्याहङ्कारादिवत् प्रमातुमयोग्यस्य विषयित्वात् । अत एव सत्यस्य कालत्रयेऽपि बाधशून्यस्य विषयस्य हि बाधः स्वापादौ दृष्टस्तद् अयन्तु विषयित्वादबाध्यबाधसाक्षित्वात् । अतितेजसः त्रिविधपरिच्छेदशून्यचिन्मात्रस्य प्रजापतेः सूत्रविराजोरपि स्वामिनः विष्णोर्व्यापनशीलस्य लोकनाथस्यान्तर्यामिणः धीमतः सर्वज्ञस्य भगवतः कर्माणि कीर्तयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥

तत्र तपस्विनां क्षमैवोचितेति दर्शयितुं भगवतः क्रोधोपशमनाय तदीयं जन्मान्तरीयं तप एव तावदुदाहरति—दशेत्यादिना । यत्र सायङ्कालस्तत्रैव गृहं यस्य स सायङ्गृह इत्येकं पदम् ॥ ४-६ ॥

अवकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनि सन्ततः ।
तथा कृष्ण महातेजो दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ ७ ॥
अतिष्ठस्त्वमथैकेन पादेन नियमास्थितः ।
लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ॥ ८ ॥
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ ९ ॥

अवकृष्टोत्तरासङ्गः त्यक्तोत्तरीयवस्त्रः ॥ ७ ॥
तपसः प्रयोजनमाह—लोक इति ॥ ८ ॥

क्षेत्रज्ञो महाभूतादिधृत्यन्तं क्षेत्रं पञ्चक्रोशात्मकं तज्ज्ञः तत्प्रकाशकः अन्तरात्मेत्यर्थः सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां वियदादीनां जरायुजादीनां वा जीवानामादिः परमकारणमतः लयस्थानमवान्तरकारणानामविद्याकामकर्मादीनां क्षेत्रमध्ये अव्यक्तेच्छादिपदैरुपात्तत्वात् । एतेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाज्जीवपरयोरैक्याच्चाद्वैतं कृष्णतत्त्वमुक्तं तपसा आलोचनात्मकानां सर्वेषां त्वमेव निधानं निवासभूमिः सनातनो यज्ञस्त्वमेवासि अनादिवेदप्रतिपाद्यस्य भगवद्रूपस्य यज्ञस्य सनातनत्वं युक्तमेव ॥९॥

निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।
प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १० ॥

कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।
अवधीस्त्वं रणे सर्वान् समेतान्दैत्यदानवान् ॥ ११ ॥
ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।
मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १२ ॥
स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परन्तप ।
ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ १३ ॥

भौमं भूमिपुत्रं प्रथमोत्पादितं सर्वभूतानां प्रथमेनाहङ्कारेण उत्पादितं भूतादिरहङ्कार इति पुराणप्रसिद्धं मेध्यं यज्ञियम् ॥ १० ॥

स त्वं क्षेत्रज्ञः शुद्धचिन्मात्रः भूस्थानीयः सन्नारायणो नरेण परमात्मना सृष्टं नारं स्थूलसूक्ष्मकारणरूपमुपाधित्रयं तदेवायनं निवासस्थानं यस्य स तथा वृक्षाङ्कुरबीजस्थानीयविराट्सूत्रान्तर्यामिरूपो भूत्वा हरिः परिणतबीजसहस्रगर्भफलस्थानीयः श्रीकान्तो भगवान्मुकुन्द आसीः, ईषत्पक्वफलोपमाश्च ब्रह्मसोमशिवादयस्त्वमेव ॥ ११-१३ ॥

वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।
अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ १४ ॥
परायणं देवमूर्धा क्रतुभिर्मधुसूदनः ।
अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ १५ ॥
शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ १६ ॥
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो विभुः ॥ १७ ॥
शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परन्तप ।
त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा ॥ १८ ॥

हे पुरुषोत्तम ! उक्तेभ्यो बीजादिस्थानीयेभ्य उत्तमभूस्थानीयनिर्विशेषचिन्मात्ररूपक्षराक्षरातीत कृष्ण ! त्वमेव अजो विष्णुर्गरुडध्वजः सर्वविश्वपालकः चराचरगुरुः रुद्रः स्रष्टा प्रजापतिर्दक्षादिरूपः ॥ १४ ॥

परायणं सर्वोत्कृष्टं देवमूर्धा देवश्रेष्ठः, त्वमेव सर्वात्मा सर्ववेदरहस्यः सर्ववेदमयः सर्वगतिरपि स्वात्मानं स्वयमेव क्रतुभिरयज इत्यन्वयः । अधृष्य इति पाठे त्वयज इत्यध्याहारः ॥ १५-१६ ॥

सर्वेषामवताराणां त्वमेव परमं निधानमिति दर्शयति—अदितेरपीति ॥१७-१८॥

सम्प्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः।
अत्यरोचश्च भूतात्मन् भास्करं स्वेन तेजसा ॥ १९ ॥
प्रादुर्भूय स्वहस्तेषु तेषु तेषु त्वया विभो।
अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ॥ २० ॥
सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ।
कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्यौतिषं प्रति ॥ २१ ॥
जारूथ्यामाहृतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह।
जरासन्धश्च शैव्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २२ ॥
तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा।
अवाप्सीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ २३ ॥
इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कसेरुमान्।
हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ॥ २४ ॥
एवमेते युधि हता भूयश्चान्याञ्छृणुष्व ह।
इरावत्यां हतो भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ॥ २५ ॥
गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ।
तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ॥ २६ ॥
द्वारकामात्मसात् कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि।
न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ॥ २७ ॥

सम्प्राप्य सम्यग्व्याप्य आदित्यसदने सूर्यदेहे भास्करमण्डलाभिमानिनं जीवम् ॥ १९-२० ॥

सादिताः छिन्नाः, मौरवाः आयन्त्रिताः, मुर वेष्टने अस्मादौणादिके उक्प्रत्यये तद्धितः। मौर्वीशब्दोऽप्यत एव मध्यमस्वरलोपेन निष्पन्नः ॥ २१ ॥

जारूथ्यां नगर्याम् ॥ २२ ॥ अवाप्सीः अवाप्तवानसि भोजवंशजाम् ॥ २३ ॥ सौभं खेचरं पुरम् ॥ २४-२७ ॥

आसीनं चैत्यमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा।
त्वयि तिष्ठति दाशार्हे नानृशंस्यं कुतोऽनृजुः।
आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचताभयमच्युत ॥ २८ ॥

युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
आत्मनैवात्मसात्कृत्वा जगदासीः परन्तप ॥ २९ ॥
युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत ।
ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ॥ ३० ॥
तं हन्तुमुद्यतौ घोरौ दानवौ मधुकैटभौ ।
तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ॥ ३१ ॥
ललाटाज्जातवाञ्छम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ॥ ३२ ॥
त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।
तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ३३ ॥
इष्टवांस्त्वं महत्सत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने ।
नैव पूर्वे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि वा ॥ ३४ ॥

नृशंस्यं निर्दय्यत्वं दीर्घपाठे त्वाङ्पूर्वोऽयं शब्दो ज्ञेयः । आसीनं चैत्यमध्ये त्वां चैत्यमायतनम् । आध्यात्मिकं हृदयपुण्डरीकं बाह्यं देवालयो दिवि तन्मध्यस्थमित्यपि पाठः, नित्यमध्यस्थमिति पाठेऽपि मध्यं हृदयाब्जमेव ॥ २८ ॥

आत्मनैव निमित्तान्तरं विना आत्मसाद् आत्ममात्रम् ॥ २९ ॥

यस्य कृतिरिदं सकलमसौ देवोऽपि त्वन्नियोगकर इति विपरिणामेन योज्यम् ॥ ३०-३४ ॥

सातिकर्माणि देव त्वं बाल एव महाबल ।
कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ॥ ३५ ॥
कैलासभवने चापि ब्राह्मण्या न्यवसः सह ॥ ३६ ॥

कर्माणि पूतनावधादीनि ॥ ३५-३६ ॥

वैशम्पायन उवाच–

एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ३७ ॥
ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।
यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ३८ ॥

एवं तत्पदार्थस्वरूपं प्रपञ्च्य तस्य त्वंपदार्थाभेदमाह–एवमिति ॥ ३७ ॥

ममैव त्वं ब्रह्मण एव स्वरूपं जीवः, तवैवाहं जीवस्यैव शुद्धं रूपं ब्रह्म न ततोऽन्यत् । ये मदीयास्तवैव ते ब्रह्मगता औपाधिकाः सर्वेश्वरत्वादयस्तेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारवतो जीवस्यैव तस्माद्यो जीवं भगवद्भक्तं द्वेष्टि, स ब्रह्म द्वेष्टि, यो भगवद्भक्तमनुसरति स भगवन्तमेवानुसरति, अद्रोही सन्सर्वभूतेषु भगवद्भावं पश्येद्विशेषतस्तद्भक्तेष्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणोऽप्यहम् ।
काले लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ३९ ॥
अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं त्वत्तश्चाहं तथैव च ।
नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४० ॥

एवं भगवतोऽभिन्नत्वं भगवद्भक्तानामित्युक्तम् । इदानीं स्वस्य चार्जुनस्य चैकावतारत्वमाह—नर इति । स्वस्यैव सर्वावतारनिधानत्वं सूचयन् स्वरूपे विशेषमाह—हरिरिति । हरिः भूस्थानीयं शुद्धं ब्रह्म नारायणोऽन्तर्यामी मायानियन्ता नारायणो भगवदवतारश्च एतत्त्रयम् । अहं हीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धः काले ममावतारिणः प्रादुर्भावसमये नरनारायणावृषी इमं मां भगवन्तं प्राप्तौ मय्येव पर्यवसन्नौ सर्वेषामवताराणां भगवत्स्वरूपाणां च कृष्ण एव परमनिधिः नातः परं भगवत्स्वरूपमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

नन्वनयोर्मम त्वं तवात्माहमित्यभेदोपचारो दृष्टो न त्वभेद इत्याशङ्क्याह—अनन्य इति । द्वयोर्हि अन्यत्वं प्रत्यक्षदृष्टं तदिह निरस्यते अपूर्वार्थज्ञापकत्वाद्वाक्यस्य। अनन्यत्वमपि औपचारिकमस्त्वित्याशङ्क्याह—नावयोरिति । अन्तरं भेदं वेदितुं विचारयितुं जीवेशयोर्भेदो दुर्निरूप्य इत्यर्थः । तथा हि किं देहभेदादात्मभेदः, उत आत्मभेदात् । नाद्यः, कायव्यूहकृत्रिमोऽन्यव्याप्तेः । नान्त्यः, उपाधिपरामर्शमन्तरेण भेदस्याविभाव्यमानत्वात् । मुक्तामुक्तात्मानौ जीवेशौ वा न स्वभावभिन्न उक्तहेतोः घटमठाकाशवदिति ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच—

एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।
तस्मिन् वीरसमावाये संरब्धेष्वथ माधवम् ॥ ४१ ॥
अभिगम्याब्रवीत् क्रुद्धा शरण्यं शरणैषिणाम् ॥ ४२ ॥
पूर्वे प्रजाभिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४३ ॥

समावाये समूहे, संरब्धेषु कुपितेषु ॥ ४१-४२ ॥

भगवत्यत्यन्तप्रणया क्रुद्धा भगवतोऽतर्क्यमाहात्म्यं जानन्ती । एवंविधस्यात्मतत्त्वस्याधिगमाय ध्यानस्तव न सेवादिना श्रीमन्मुकुन्द एव शरणीकरणीय इत्याह द्रौपदीवाक्येन पूर्वे इत्यादिना । पूर्वे सृष्टेः प्राक्काले त्वामेकमाहुः सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्याद्याः श्रुतयः प्रजाभिसर्गे च प्रजापतिं त्वामाहुः सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्याद्याः श्रुतयः । ईशत्वमपि न राजवत् किन्तूपादानत्वेनेत्याह—स्रष्टारमिति ॥ ४३ ॥

विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्नो यथाऽब्रवीत् ॥ ४४ ॥
ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
सत्याद्यज्ञोऽहि सम्भूतः काश्यपस्त्वां यथाऽब्रवीत् ॥ ४५ ॥
साध्यानामपि देवानां शिवादीनां त्वमीश्वरः ।
लोकभावन भूतेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ४६ ॥
ब्रह्मशङ्करशक्राद्यैर्देववृन्दैः पुनः पुनः ।
क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ॥ ४७ ॥
द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्यां च पृथिवी प्रभो ।
जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातन ॥ ४८ ॥

विष्णुः विशतीति विष्णुः, अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानामिति श्रुतेः । कारयिता क्रिया कर्त्ता कर्म च त्वमेवासीति पादचतुष्टयार्थः ॥ ४४ ॥

क्षमा दुःखसहिष्णुता सत्यं सत्पृथिव्यप्तेजांसि यद् वाय्वाकाशौ तदात्मकं तस्माच्च सम्भूतो यज्ञोऽपि त्वमसि ॥ ४५ ॥

भूतभावन ! वियदादिस्रष्टः लोकभावनेति पाठः । भूतेश भूतनियन्तः । य आकाशमन्तरो यमयतीत्यादिश्रुतेराकाशादेरपि नियम्यत्वादस्मदादिवच्चेतनत्वं द्रष्टव्यं तत्र चेतनानुपलम्भस्त्वरणिस्थाग्नेरिवानभिव्यक्तत्वान्न त्वभावादिति भावः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मादिनियन्तृत्वं वैश्वरूप्यं चाह द्वाभ्यां ब्रह्मेति ॥ ४७-४८ ॥

विद्यातपोऽभितप्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणामसि सत्तमः ॥ ४९ ॥
राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५० ॥
त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ।
लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।

नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५१ ॥

विद्या वेदाधिगमो ब्रह्मचारिधर्मस्तदर्थानुष्ठानं गृहस्थधर्मः। तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना वानप्रस्थधर्मेण च भावितात्मनां शोधितचित्तानाम्। अत एवात्मदर्शनतृप्तानां यतीनां सत्तमः सत्यं स्वप्नेन्द्रजालादि प्रातिभासिकं सत्यतरो व्यवहारः सत्यतमं ब्रह्म इतरयोर्बाधावधिभूतत्वात् ॥ ४९ ॥

सर्वे धर्माः पापपुण्यादयस्तैरुपपन्नानामपि त्वमेव गतिः दीनदयालुत्वात्पापिष्ठानामपि समुद्धर्तेति भावः ॥ ५० ॥

प्रभुर्नियन्ता सत्पदार्थ ईश्वरः, विभुर्व्यापकोऽनात्मत्वेन मन्यमानः अस्ति खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽयं सितासितः कर्मफलैरभिभूयमानः सदसद्योनिमापद्यत इति मैत्रायणीये भूतात्मपदस्य जीवे रूढिदर्शनात्। तथा च त्वमेव सर्वात्मना विचेष्टसे कर्माणि कुरुषे, त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं लोकपालादिपदस्य त्वमेव प्रापक इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम्।
त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५२ ॥
साहं ते दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन।
ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५३ ॥
पुण्या द्वारवती तत्र यत्रासौ मधुसूदनः।
साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ ५४ ॥
ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः।
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ ५५ ॥
पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते।
पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ ५६ ॥
त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो विष्णुर्देवः सनातनः।
अव्ययात्मा महात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ ५७ ॥

अस्यैव व्याख्या मर्त्यता चेति। मर्त्यता संसारः, भूतानां साधारणजीवानाममृतत्वं मुक्तिः, दिवौकसां दिव्यदृष्टिमतां सात्त्विकानाम् ॥ ५२ ॥

एवं स्वर्गापवर्गार्थिभिः कृष्ण एव शरणीकरणीय इति कृष्णस्तुतिप्रसङ्गादुक्तं सम्प्रति दृष्टफलार्थमपि स एवानुसर्त्तव्य इत्याह—सेति। अत्रात्मनि कृष्णस्य

करुणोत्पादनार्थं दुःखनिवेदनं तत्प्रसङ्गेन महात्महिम्नामपि संसारिणां दुर्गतिः प्रदर्शिता वैराग्योत्पादनाय प्रणयाद्विश्रम्भादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवं प्रपन्नां द्रुपदात्मजां हरिः
स्वयं समाश्वास्य विचित्रभाषणैः ।
कालः प्रतीक्ष्यस्त्विति पार्थभाषितं
सत्यं चिकीर्षुः प्रययौ कुशस्थलीम् ॥ १ ॥
तीर्थयात्राप्रसङ्गेन धीरो ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
वर्णयामास वेदोक्तं कृष्णतत्त्वं नृपं प्रति ॥ २ ॥

सनातनो धर्मो योगः—
इज्याचारदमो हिंसा दानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ इति ॥

याज्ञवल्क्योक्तः तत्रात्मदर्शनाख्यधर्मस्यात्मनोऽन्यत्वात् स हि धर्म इति समानाधिकरणस्तदेव स्पष्टयति—ये चेत्यादिना ।

एवं हरेर्धाम कुशस्थली पुरी
सर्वोत्तरा सर्वफलाश्रयाश्रया ।
यत्रास्ति नित्यं भगवानधोक्षजः
क्रीडन् श्रिया ध्येयपदो विचक्षणैः ॥ ३ ॥ ॥५४-५७॥

यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।
अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं विभुम् ॥ ५८ ॥
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवापि यं न पश्यन्ति सर्वतेजोमयं शुभम् ॥ ५९ ॥
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रवेश्यं च दानवैः ॥ ६० ॥
प्राच्यां नारायणस्थानमिरावती विराजते ।
यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ॥ ६१ ॥
भासयन् सर्वभूतानि सुश्रियाभिविराजते ।
नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ॥ ६२ ॥

इदानीं हरेर्धामप्रसङ्गेन युधिष्ठिरं प्रति गन्धमादने धौम्येन प्रदर्शितं लोकान्तरमुपवर्ण्य वैकुण्ठं श्रीपतेर्धामोपवर्णयति यमिति प्रकृतेः प्रपञ्चभूतात्मिकायाः प्रकृतिमुपादानम् ॥ ५८ ॥

ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य ॥ ५९-६२ ॥

प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम ।
न तं ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति पाण्डव ॥ ६३ ॥
स्वयं प्रभुरचिन्त्यात्मा तत्र ह्यति विराजते ।
यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ॥ ६४ ॥
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ।
योगसिद्धा महात्मानो लोभमोहविवर्जिताः ॥ ६५ ॥
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ।
स्वयम्भुवं महात्मानं देवं धर्मं सनातनम् ॥ ६६ ॥
स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।
ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ ६७ ॥

स्वप्रकाशत्वं धाम्नो निरूपितं स्पष्टयति—न तमिति ॥ ६३ ॥

तस्य भगवद्भक्त्यैकगम्यत्वमाह—स्वयमिति ॥ ६४ ॥

भगवद्भक्तान् तत्त्वज्ञानतिवर्त्याज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिर्भगवत्प्रसादात्स्वत एव सिद्धेत्याह—परेणेति ॥ ६५ ॥

तद्धामप्राप्तानामनावृत्तिमाह—तत्रेति ॥ ६६ ॥

ध्रुवमक्षयमव्ययमिति उत्पत्तिह्रासनाशशून्यमित्यर्थः । एतच्च भगवतो वैकुण्ठाख्यं धाम नित्यं ब्रह्माण्डान्तर्वर्तित्वेऽपि तदधिष्ठानभूतभगवल्लीलाविग्रहवदविनाशित्वादिति स्पष्टमेवात्राभिहितमिति द्रष्टव्यं प्रणम नमस्कुरु ॥ ६७ ॥

हन्त ते वर्णयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ ६८ ॥
अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ।
स एष पुरुषव्याघ्र पीतवासा जनार्दनः ॥ ६९ ॥
एकः कर्ता विकर्ता च भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः ।
अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमिति चोच्यते ॥ ७० ॥

हरेर्धामाखण्डं प्रकृतिविधुरं कारणमपि
ध्रुवं भक्त्या विष्णोर्व्रजति पुरुषः शान्तकलनः ।
इति स्वाप्तं व्याप्तो द्रढयति विविच्यार्थमधुना
लयेऽपि श्रीकान्तं मुनिरपि यथापश्यदतुलम् ॥ १ ॥

पृष्टो मृकण्डुतनयो विपिने मुकुन्द-
पादाम्बुजान्तिक इदं रविजात्मजेन ।
प्रोवाच कृष्णचरणाम्बुजसक्तचेता
अत्यादराद्धरिजनेषु रतिप्रवृद्ध्यै ॥ २ ॥
तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्ने महोरगे ॥ ३ ॥
शयानममितात्मानं फुल्लोत्पलनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ४ ॥
तस्मादिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ।

इति पृष्टो युधिष्ठिरेण मार्कण्डेय उवाच—हन्तेत्यादि । स्वयम्भुवे अजन्मने पुरुषाय पूर्णाय नित्यैकरूपाय शाश्वतायानादयेऽव्ययाय नित्याय ॥ ६८ ॥

अव्यक्ताय प्राकृतरूपादिरहिताय सुसूक्ष्माय दुर्लक्ष्याय गुणात्मने मायोपाधये वस्तुतो निर्गुणाय स एष इत्यङ्गुल्या निर्दिशति ॥ ६९ ॥

एकोऽद्वितीयोऽसाधारणगुणाश्रयः कर्त्ता निमित्तं विकर्त्ता विविधरूपकर्त्ता महद्ब्रह्मोपादानभूतः, भूतात्मा प्रत्यगात्मा भूतकृत्परमेश्वरः प्रभुः सर्वशक्तिः अचिन्त्य-मवाङ्मनसगोचरत्वात् महदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यनिधिमायाधिष्ठानभूतत्वात् पवित्रं स्मृतो ध्यातः पूजितः कीर्तितः श्रुतः स्मत्रदिरत्यन्तशोधकः ॥ ७० ॥

अनादिनिधनं भूतं विश्वमव्ययमक्षयम् ।
एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ॥ ७१ ॥
यद्येषु पुरुषो वेद वेदा अपि न तं विदुः ।
सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ॥ ७२ ॥

विश्वं विश्वात्मकमपि अपरिणामि अत एवाक्षयम् अविनाशि एष पीतवासा कर्तैव न क्रियते । एतेन भगवतो वासुदेवस्य योऽयं लीलाविग्रहस्तस्य नित्यत्वमना-दित्वं च दर्शितं तच्च व्युत्पादितं प्रारम्भसमये पौरुषे कारणं चायमेव तस्मात् प्रार्थनीयः, शरण्यत्वादिति भावः । य एनमिति वक्तव्ये यद्येषु इत्युक्तिः । वेद्यवेदित्रो-रत्यन्ताभेदप्रदर्शनार्था वेदा अपि न तं विदुरवाङ्मनसगोचरत्वात् । अतः परमात्मनो निवृत्तं निष्पन्नमेतत्प्रत्यक्षादिगम्यं सर्वं जगदाश्चर्यमेव स्वस्येन्द्रजालवदसम्भावनी-योत्पत्तिस्थितिकमेव । एवमुपक्रम्य प्रलये कृपयैव भगवता प्रदर्शितं स्वीयं शैशवं रूपं भगवज्जठरे सकलं जगच्चेति भगवत्सन्निधौ राजानं प्रत्युवाच ।

यश्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वं पश्याम्यहं राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ १ ॥

चरमाणः फलाहारः कृत्स्नं जगदिदं विभो ।
अन्तःशरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ॥ २ ॥
न च पश्यामि तस्याहं देहस्यान्तं कदाचन ।
सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशाम्पते ॥ ३ ॥
आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ।
ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ॥ ४ ॥
वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ।
ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ॥ ५ ॥
महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात् पुरुषोत्तम ।
ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशाम्पते ॥ ६ ॥
आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ।
तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ॥ ७ ॥
आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ।
ततो मामब्रवीद् बालः सुप्रीतः प्रहसन्निव ॥ ८ ॥
श्रीवत्सधारी द्युतिमान् पीतवासा महाद्युतिः ।
अपीदानीं शरीरेऽस्मिन् मामके मुनिसत्तम ॥ ९ ॥
उषितस्त्वं परिश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीमि ते ।
मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नता ।
ययातिमुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ १० ॥
तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिर्विराजितौ ॥ ११ ॥
प्रयत्नेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १२ ॥
विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य ह ।
दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १३ ।
तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चैतां तवोत्तमाम् ॥ १४ ॥
आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरे भगवंस्तव ।
दृष्टवानखिलान् सर्वान् समस्तान् जठरे हि ते ॥ १५ ॥
तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥ १६ ॥

त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
भ्रामयन्तः शरीरे ते सततं परिवर्तिनः ॥ १७ ॥
निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।
इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वामनिन्दितम् ॥ १८ ॥
इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
पीत्वा जगदिदं सर्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १९ ॥
किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिन्दम ॥ २० ॥
एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मण्यकाम्यया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथा तथा ॥ २१ ॥
महद्ध्येतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ।
इत्युक्तः स मया श्रीमान् देवदेवो महाद्युतिः ॥ २२ ॥
सान्त्वयन् मामिदं वाक्यमुवाच वदतांवरः ।

देव उवाच—

कामं देवापि मां विप्र नहि जानन्ति तत्त्वतः ॥ २३ ॥
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ।
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ॥ २४ ॥
ततो दृष्टोऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ।
अपां नारा इति पुरा संज्ञाकर्म कृतं मया ।
तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम च त्वयनं सदा ॥ २५ ॥
अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ २६ ॥
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ २७ ॥
अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
द्यौर्मूर्धा खं दिशः श्रोत्रे तथापस्तनुसंभवाः ॥ २८ ॥
सदिशश्च नभः कालो वायुर्मनसि मे स्थितः ।
मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ २९ ॥
यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थिताः ।
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ॥ ३० ॥
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषया ।
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ॥ ३१ ॥

शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुन्धराम् ।
वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ॥ ३२ ॥
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ।
अग्निश्च वडवावक्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ॥ ३३ ॥
पिबाम्यपः सदा विद्वंस्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ।
ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संस्थितौ विशः ॥ ३४ ॥
पादौ शूद्रा भवन्तीमे विक्रमेण क्रमेण च ।
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ॥ ३५ ॥
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ।
यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो बुभुत्सवः ॥ ३६ ॥
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसंज्ञा वीतकल्मषाः ।
सत्त्वस्था निरहङ्कारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ॥ ३७ ॥
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ।
अहं संवर्तको ज्योतिरहं संवर्तकोऽनिलः ॥ ३८ ॥
अहं संवर्तकः सूर्यस्त्वहं संवर्तकोऽनलः ।
ताराूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ॥ ३९ ॥
ममैव रोमकूपाणि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ।
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् ॥ ४० ॥
वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ।
मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ४१ ॥
कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहस्तथैव च ।
ममैव विद्धि रोमाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ ४२ ॥
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ ४३ ॥
मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ ४४ ॥
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्ते विविधैर्मखैः ।
शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ ४५ ॥
प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नरैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
लोभाभिभूतैः कृपणैरनार्यैरकृतात्मभिः ॥ ४६ ॥
तस्मान्महाफलं विद्धि नराणां भावितात्मनाम् ।
सुदुष्प्रापं विमूढानां मार्गं योगैर्निषेवितम् ॥ ४७ ॥

यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति सत्तम ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ४८ ॥
दैत्या हि सानुरक्ताश्च अबध्याः सुरसत्तमैः ।
राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन्यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ ४९ ॥
तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रशमयाम्यहम् ॥ ५० ॥
सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
स्थावराणि च भूतानि संहराम्यात्ममायया ॥ ५० ॥—॥ ७१-७२ ॥

कर्मकाले पुनर्देहमविचिन्त्यं सृजाम्यहम् ।
आविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥ ७३ ॥
श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतस्त्रेतायुगे मम ।
रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ७४ ॥
त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन् काले भवन्ति च ।
अतः काले च संप्राप्ते कालो भूत्वाऽतिदारुणः ॥ ७५ ॥
त्रैलोक्यं नाशयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ।
अहं त्रिवर्त्मा विश्वात्मा सर्वलोकसुखावहः ॥ ७६ ॥
अभिभूः सर्वतोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ।
कालचक्रं तपाम्येको ब्रह्मन्नहमरूपकम् ॥ ७७ ॥
शमं च सर्व भूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ।
एवं प्रणिहितः सम्यक् ममात्मा मुनिसत्तम ।
सर्वभूतेषु विप्रेन्द्र न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ७८ ॥
सर्वलोके च मां भक्ताः पूजयन्ति च सर्वशः ।
यच्च किञ्चित्त्वया प्राप्तमपि क्लेशात्मकं द्विज ।
सुखोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ७९ ॥
यच्च किञ्चित् त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विहितः सर्वदेवोऽसौ ममात्मा भूतभावनः ॥ ८० ॥

सृजाम्यहमिति नित्यमेव सन्तं सूर्यवदाविर्भावयामि यथा सूर्य आविर्भवंस्तिरोभवंश्च अस्तोदयाभ्यां न स्पृश्यते; किं तु अस्माभिरेव तत्र तौ कल्पितौ, एवं नन्दनन्दनेऽपि जननिधनौ मूढदृष्ट्यैव कल्पितावित्यर्थः ॥ ७३-८० ॥

अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
अहं नारायणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥८१॥
यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।
तावत्स्वपिमि विश्वात्मा सर्वभूतानि मोहयन् ॥८२॥
एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
अशिशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥८३॥
मया च दत्तो विप्रप्रवरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
असकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजितः ॥८४॥
सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
विप्लवोऽसि शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ॥८५॥
दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ।
ततोऽसि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ॥८६॥
आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्ज्ञेयो हि सुरासुरैः ॥८७॥
यावत्स भगवान् ब्रह्मा न बुद्ध्येत महातपाः ।
तावत्त्वमिह विप्रर्षे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ॥८८॥
एकीभूतो हि तक्ष्यामि शरीराणि द्विजोत्तम ॥८९॥
आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥९०॥

अर्धं ममेति पितामहो ब्रह्माण्डात्मा अर्धं ममेति स्वरूपं विकारान्तर्वर्ति तदन्तर्वर्ति चेति दर्शितं यथा मृदु घटादिकार्यमध्यवर्तिनी तद्बहिर्भूता च तद्वत् अत एव सूत्रं विकारावर्त्ति तथाहि स्थितिमाहेति जगद्व्यापारवर्ज प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति सूत्राभ्यां नित्यसिद्धेश्वरस्य उपासनासिद्धानामीश्वराणां चाद्यस्य जगस्त्रष्टुः स्वातन्त्र्यम्, इतरेषां भूतसृष्टिकाले सन्निधानासामर्थ्यं च उभयेषां गीतवादित्रादिभिस्तयोः साम्यञ्चास्तीति प्रदर्श्य आद्यस्य स्वरूपं महदादिविकाराद्बहिर्भूतं चकारात्तदन्तर्वर्त्ति स च भूमिं सर्वतो वृत्त्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमिति वेद एवाविकारस्य रूपस्य स्थितिमाह तस्मात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमिति वेद एवाविकारस्य रूपस्य स्थितिमाह तस्मात्कृष्णमूर्त्तिव्यवहारतो वियदादिवन्नित्येति युक्तमुत्पश्यामः श्रुतिविरोधस्त्वत्र प्रागेव निरस्तः ॥८९-९०॥

मार्कण्डेय उवाच—

इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विविधाकृतयः कृताः ॥९१॥
एवं दृष्टं मया राजंस्तस्मिन् प्राप्ते युगक्षये ।
आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतांवर ॥९२॥
यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ।
स एष पुरुषव्याघ्र सम्बन्धी ते जनार्दनः ॥९३॥
अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं मम ॥९४॥
स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥९५॥
एष धाता विधा च संहर्ता चैव शाश्वतः ।
श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥९६॥
दृष्ट्वेमं वृष्णिप्रवरं स्मृतिर्मामियमागता ।
आदिदेवमयं जिष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥९७॥
सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥९८॥

निराधारे लोके हरिपदमृते नास्ति शरणं
शरण्योऽसौ तस्माद्धरिरखिलदुःखान्धतमसि ।
भवाब्धौ नान्योऽस्मादिति मुनिरसौ धर्मतनयं
निमित्तीकृत्याह व्रजजनशरण्यं हरिमतः ॥१॥

यदद्वैतं ब्रह्म श्रुतिशतशिरोभिरभिहितं
पुरा सृष्टेरेकं प्रकृतिविकृतिभ्यां विरहितम् ।
तदेव श्रीवृन्दावनविधुरसौ कृष्ण इति तं
मुनिः प्राहाङ्गुल्या रविजतनयं प्रत्यखिलवत् ॥२॥

य एको मायावी प्रकृतिरखिलस्यापि जगतो
य आदौ सृष्ट्वेदं प्रविशति हरिर्जीवकलया ।
य एवान्ते स्थायी सकलनिजलीलैकचतुरः
स एवायं कृष्णो वदति मुनिरित्थं निजदृशा ॥३॥

अतः सर्वात्मायं हरिरमृतसाम्राज्यंफलदः
शरण्यः संसारे जनिमृतिभयत्राणचरणः ।
सदा पूज्यो ध्येयः श्रुतिशिखरवाक्यैरविरतं
धिया ज्ञेयो भक्त्या सततमभिधेयः स्वहृदये ॥४॥ ॥९१-९८॥

वैशम्पायन उवाच–

एवमुक्ताश्च ते पार्था यमौ च भरतर्षभौ ।
द्रौपद्या सहिता सर्वे नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥९९॥
स चैतान्पुरुषव्याघ्रः साम्ना परमवल्गुना ।
सान्त्वयामास मानार्हो मन्यमानो यथाविधि ॥१००॥
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितांवरा ।
चिन्तामवाप महतीमन्नहेतोः पतिव्रता ।
सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ॥१०१॥
मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिषूदनम् ।
कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ॥१०२॥
वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन् विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय ॥१०३॥

एवं मार्कण्डेयमुखेन कृष्ण एव शरण्यत्वात्पूज्यो ध्ययो ज्ञेयश्चेत्युक्तम् । इदानीं पुनरपि हरिरेवात्यन्तसङ्कटेषु सहायो भक्तानां नान्य इति शरण्यत्वदृढीकर्ता दुर्वासा नाम मुनिर्वरदानसमये प्रार्थितस्त्वया सशिष्येणास्मत्कुलश्रेष्ठो युधिष्ठिरो वने तस्य द्रौपदीभोजनानन्तरमतिथिना भवितव्यमिति तथस्त्वित्युक्त्वा मुनिर्दुर्वासाः पाण्डवेषु भुक्तवत्सु तथैव द्रौपद्यामपि भुक्त्वावस्थितायां पाण्डवानभ्याजगाम। तं धर्मराजो विधिवत्पूजयित्वातिथ्येन न्यमन्त्रयदाह्निकं कृत्वा भगवन् शीघ्रमेहीत्युक्तो मुनिः शिष्यैः सह स्नातुं जगामाथ चाचिन्तयत् कथमयं मां दशसहस्रशिष्यैः सह वर्तमानं भोजयेदिति न्यमज्जत्सलिले सशिष्यो मुनिः । एतस्मिन्नेव समये द्रौपदी परमां चिन्तामवापान्नहेतोः । सा यदा चिन्तयन्ती कथञ्चिदप्यन्नहेतुं नाविन्दत, तदैवानेक-जन्माराधितमशरणशरणं दीनबन्धुं कृपासिन्धुमनुग्रहवात्सल्यपारावारीणं भगवन्तं श्रीमन्मुकुन्दं मनसा चिन्तयामासेत्याह भगवान् बादरायणो मुनिः कृष्णं पापकर्न-कंसस्य कामादेर्दुष्टराज्ञो वा निषूदनं हे कृष्ण कृष्णेति अत्यादरसूचनार्थं द्विर्वचनं कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचकस्तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते इति श्रुतिप्रणीतः कृष्णपदस्यार्थः । महान्तौ ब्रह्माण्डपिण्डावष्टम्भक्षमौ बाहू यस्य स

बाहूभ्यां धमति, संपतत्रिणं द्यावाभूमीं जनयन्देव एक इति श्रुतेः । अव्यय अविनाशिन् । अत्र देवकीनन्दनस्याव्ययत्वं वदन्त्या कृष्णमूर्तेरभौतिकत्वं सच्चिदानन्दात्मत्वमुक्तम् । एवमादिर्नाम्नामर्थः शङ्करभगवत्पादीये विष्णुसहस्रनामव्याख्यान एव द्रष्टव्यः ॥१-२॥

तत्त्वं हरिः श्रुतिगिरां न परं गतिर्वो
नान्यः शरण्य इति वेदविदां मनीषा ।
सर्वात्मना हरिरतोऽर्च्य उदारशीलो
ध्येयोऽवबोध्य इति भारतभाव इष्टः ॥१॥
वेदाः सभारताः पञ्च पाण्डवा हरिनिर्मिताः ।
तन्मतिर्द्रौपदी बोध्या तया कृष्णोऽत्र वर्ण्यते ॥२॥
सा चावपीडिता दुष्टैः क्रोधहिंसादिरूपिभिः ।
दुर्योधनादिभिः कृष्णं शरण्यं शरणं गता ॥३॥ ॥९९-१०३॥

प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकूतीनां चितीनां च प्रवर्तक नतास्मि ते ॥१०४॥
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष प्राण मनोवृत्त्याद्यगोचर ॥१०५॥
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता ।
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥१०६॥
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधानलसत्कौस्तुभभूषण ॥१०७॥
त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः ॥१०८॥
त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं नहि ॥१०९॥
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव सङ्कटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ॥११०॥

आकूतीनां चितीनां चेति । धर्माधर्मादिगोचराणां चेतोवृत्तिविशेषाणामनन्तकल्याणगुणनिलयं भगवन्तं कृष्णं वर्णयन्ती सभारतवेदमतिर्द्रौपदी सर्वेश्वरत्वादिगुणको निर्विशेषश्च भगवान् कृष्ण एव पुरुषधौरेयाणां शरण्यत्वेनाभिमतो धर्मादिपुरुषार्थेप्सुभिः केवलभगवदनुरागात्मभक्तीप्सुभिश्च पूज्यो ध्येयो ज्ञेयश्चेति सकल-

वेदेतिहासस्मृतिपुराणपौरुषेयप्रबन्धानां च तात्पर्यमिति वर्णयति वरेण्येत्यादिना ग्रन्थेन । एवं कृष्णतत्त्वं सर्वाराध्यत्वेनोपवर्ण्यत्वेन प्रागेव निश्चितं भगवन्तं प्रार्थयति—दुःशासनादिति ॥१०४-११०॥

वैशम्पायन उवाच—

एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः ।
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ॥१११॥
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ॥११२॥
ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।
अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् ॥११३॥
ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशातुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ॥११४॥
निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ॥११५॥
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते ।
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ॥११६॥
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ॥११७॥
इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यदूद्वहः ।
स्थालीकण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः ॥११८॥
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ॥११९॥
आकारय मुनीन् शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशाः ॥१२०॥

एवंविधद्रौपदीप्रार्थनासमय एव शरणागतार्त्तिहरो हरिरखण्डैश्वर्यादिगुणो भक्तवात्सल्यं प्रकटीकुर्वन् तत्समीपे आविर्बभूवेत्याह—एवमित्यादिना ॥१११-१२०॥

स्नातुं गतान् देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन् मुनीन् ।
ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ॥१२१॥

दृष्टाहारान्सान्नरसान् तृप्त्या परमया युताः ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ॥१२२॥
दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
राज्ञो हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः ॥१२३॥
आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे किंस्विद्भुञ्जामहे वयम् ।
वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किङ्करवामहे ॥१२४॥

दुर्वासा उवाच—

वृथा पाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
मास्मानधाक्षुर्दृष्ट्वैव पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ॥१२५॥
स्मृत्वानुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः ।
बिभेमि सुतरां विप्रा हरिदत्ताश्रयाज्जनात् ॥१२६॥
पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ॥१२७॥
सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः ॥१२८॥
तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ।
इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ॥१२९॥
पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ।
सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थेष्वितस्ततश्चैव विचचार गवेषयन् ॥१३०॥
तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान् ।
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य वृत्तान्तं च न्यवेदयत् ॥१३१॥
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानो बत स्थिराः ॥१३२॥
निशीथेऽभ्येत्य चास्मान्स छलयिष्यत्यसंशयम् ।
कथं च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्राद्दैवोपसादितात् ॥१३३॥

इति चिन्तापरान् दृष्ट्वा निश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ॥१३४॥

श्रीभगवानुवाच–

भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः ॥१३५॥
न भयं विद्यते तस्मादृषेदुर्वाससोऽल्पकम् ।
तेजसा भवता भीतः पूर्वमेव पलायितः ॥१३६॥
धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ॥१३७॥

वैशम्पायन उवाच–

श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः ।
द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ॥१३८॥

देवनद्यां तत्रस्थ एव तीर्थविशेषे ॥१२१-१३८॥

त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ॥१३९॥
स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभागा द्रौपद्या सहिताः प्रभो ।
ऊचुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वने ॥१४०॥
एवं विधान्यलीकानि धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ॥१४१॥

कृपापारावारं सकलरससारं हरिपदं
निराकाराकारं निखिलजगदाधारमचलम् ।
धराभारोद्धारं व्रजजनवधूहारमतुलं
प्रपद्ये श्रीसारं यदुपतिमुदारं हरिमहम् ॥१॥
नैतादृशं धनमनन्तमुदारभोग्यं
प्रेमास्पदं निगमतज्ज्ञमतं सुखाढ्यम् ।
दुःखापहं सुविमलं भ्रमबीजदाहं
श्रीमाधवे रतिरखण्डगतिर्हि यादृक् ॥२॥

एकः शरण्यचरणो हरिरस्ति नान्य-
स्तस्माद्विहाय सकलं हरिमाश्रयेत ।
संसारतापविनिवृत्तिफलास्य भक्तिः
स्वाराज्यहेतुरिति वेदविदां प्रसिद्धिः ॥३॥
धन्यः स एव पुरुषार्थविदां वरिष्ठो
यः संश्रयेद्धरिपदाम्बुजमादरेण ।
नास्यापदो न च तमो न च विभ्रमो वा
सर्वात्मना व्रजति यः शरणं मुकुन्दम् ॥४॥
सा यद्भवेत्सकलतापहरी नराणां
या कृष्णपादकमलं रतिमुद्वहन्ती ।
नान्यं विकल्पमपि जातु नयेज्जनान्तः
सा सम्पदस्ति न ततो विपरीतभाग्वा ॥५॥
कृत्वाप्यनेकमघजातमहर्निशं वा
सर्वात्मना व्रजति यः शरणं हरेर्हि ।
त्यक्त्वान्यधर्ममखिलानि फलानि सोऽसौ
साम्यं प्रयाति हरिणाखिलविश्वपूज्यः ॥ ६ ॥ ॥१३९-१४१॥

स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥१४२॥
बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
वरं चास्मै ददौ देवः स जग्राह च तच्छृणु ॥१४३॥
समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
इति राजाब्रवीद्देवं सोऽपि देवस्तमब्रवीत् ॥१४४॥
अजय्यांश्चाप्यबध्यांश्च वारयिष्यसि तान् युधि ।
ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं नरं नाम सुरेश्वरम् ॥१४५॥

एवं शरण्यत्वमुदारपुंसो हरेः सदा ध्येयतयोक्तमत्र ।
दृढीकृतं संप्रति कृष्णभक्तानेकोऽपि जेतुं क्षम इत्यमाह ॥१॥
कृष्णाप्रमाथे विजितो जयद्रथस्तपश्चचारेश्वरतोषणोद्यतः ।
वरप्रदानावसरे स पाण्डवान्संप्रार्थयामास विजेतुमाहवे ॥२॥
तमब्रवीन्नेति वचो महेश्वरो
मुकुन्दभक्तान्न विजेतुमीश्वरः ।
कोऽप्यस्ति लोके यत एष केशवः
स्वयं सदा रक्षति तान्नतिप्रियः ॥३॥

अहो मुकुन्दानुसृतिप्रभावो
यदीश एवाह नृपं प्रतीत्थम् ।
वरं प्रतिज्ञातमपीहतेऽति
स्वयं वचः कृष्णरसानुरागः ॥४॥
अहो जनानां जडता यदीश्वरं
मुकुन्दमारादपहाय चेतसा ।
भजन्ति देवान्तरमल्पबुद्धय-
स्तुच्छाप्तये क्षुद्रभगं भगोज्झिताः ॥५॥
हरिं शरण्यं शरणं गता जनाः
शरण्यभूता जगतां स्वयं यतः ।
यतः पुनः संसृतिभागिनो हरेः
पदाम्बुजं प्राप्य सुखैकमूर्त्तये ॥६॥
गङ्गाद्वारेऽप्यतिदृढतपः सञ्चरन् सिन्धुराजः
शम्भुं भक्त्याखिलसुरगुरुं तोषयामास भूयः ।
दृष्ट्वापीशं वरदमपि तन्नैव लेभे यदैच्छद्
विष्णोर्भक्तं द्विषत उचितं सर्ववैय्यर्थ्यमेव ॥७॥
तस्माद्धरौ तत्पुरुषे कदाचन
द्वेषं न कुर्यात् कुपितो मनागपि ।
कुर्वन्न कुत्रापि फलं मनागपि
लभेत कश्चिन्मतिरैश्वरीत्यपि ॥८॥
इति मनसि निधाय स्वाशयं भारतस्य
मुनिरपि वदतीह श्रौतसिद्धान्तमेवम् ।
सकलजगदधीशस्येशितुर्हार्दमेवं
तत इमममृतेप्सुः कृष्णमीयाच्छरण्यम् ॥९॥

भीमेन पञ्चसटः कृतो जयद्रथो दुःखार्तो गङ्गाद्वारे महादेवाराधनार्थं गतवा-नित्याह—स देवमिति । बलिमुपहारम् ॥१४२-१४५॥

बदर्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् ।
अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् ॥१४६॥
मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ॥१४७॥

देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।
प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्त्तिमान् ॥१४८॥

नारायणः सहायो यस्य तं नारायणसहायकम् ॥१४६॥
शरमिति श्रृणाति हिनस्तीति शरोऽस्त्रम् ॥१४७॥

नारायणसहायस्याजेयत्वं वक्तुं नारायणमाहात्म्यमाह—देवदेव इति । देवानां द्योतकानां सूर्यचन्द्राग्निचक्षुर्मनोवाचां ज्योतिषां देवः प्रकाशकः । येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः, येन चक्षूंषि पश्यन्तीत्यादिश्रुतिभ्य अनन्तः त्रिविधपरिच्छेदशून्यः आत्मा स्वरूपं यस्य प्रधानं त्रिगुणात्मिका माया पुरुषश्चिद्रूपः तदुभयात्मा अव्यक्तो जगत्कारणरूपो बीजेऽन्तर्गतवटतुल्यः ॥१४८॥

युगान्तकाले सम्प्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् ।
सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ॥१४९॥
निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ।
ततोऽन्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ॥१५०॥
घोरस्वरा विनिक्षिप्तास्तडिन्मालाः कलम्बिनः ।
समुत्पतन्तो वितता इतश्चेतो विधाविनः ॥१५१॥

एवं नारायणस्य जगद्धेतुत्वमुक्त्वा तस्य जगत्संहर्तृत्वमाह—युगान्तेति ॥१४९॥
कालाग्निरूपो नारायणो निर्दहन् ॥१५०॥
विनिक्षिप्ताः प्रेरिताः समुत्पतन्तः समुत्तिष्ठन्त इत्यर्थः ॥१५१॥

ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः ।
अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ॥१५२॥
एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ॥१५३॥
चतुर्युगसहस्रान्ते सलिलेनाप्लुता मही ।
ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥१५४॥
सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वप्तुकामस्त्वतीन्द्रियः ।
फणासहस्रं विकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनाम् ॥१५५॥
सहस्रमिव तिग्मांशुं सन्धातममितद्युतिम् ।
कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् ॥१५६॥

नाशयामासुः पयोधरा इति पूर्वेणान्वयः। अक्षमात्राभिः स्थूलानि धाराभिरिति धाराशब्दः आकारान्तः सोमपाशब्दवत् पुंल्लिङ्गः धारया ता एव रान्ति आदधते क्लेदनीयं वस्त्विति धाराः, रा आदानेऽस्मात् क्विप् ॥१५२॥

एकार्णव इति। अवान्तरप्रलयेऽस्मिन्पवननाशोक्तिः निदाघ इव तदनुपलम्भपरा ॥१५३॥

चतुर्युगसहस्रप्रमाणं ब्रह्मणो दिनं तदन्ते आप्लुता सलिलेऽन्तर्हितेत्यर्थः। नारायण आख्या नाम यस्य यद्वा नारायणादेव आख्या प्रथा यस्य च हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा विश्वाभिमानी, अत एव सहस्रपादादिमान्।

स्वप्तुकामः स्वदिनान्ते फणासहस्रम् ॥१५४-१५५॥
अमितद्युतिमत्यन्तं द्योतमानम् ॥१५६॥

तत्रासौ भगवान् देवः स्वपन् जलनिधौ तदा।
नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ॥१५७॥
सत्त्वोद्रेकात्प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत्।
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥१५८॥
आपो नारास्तु तनव इत्येतन्नाम शुश्रुम।
अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ॥१५९॥
प्रध्यानसमकाले तु प्रजाहेतोः सनातनः।
ध्यानमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥१६०॥

सत्त्वोद्रेकात्तमसोऽभिभवे सति सत्त्वस्याविर्भावात् शून्यं प्राणिसञ्चारहीनम् ॥१५७-१५८॥

नारायणपदं निर्वक्ति—आप इति। नराज्जाता नाराः, नृनरयोर्वृद्धिश्चेति गौरादि-गणपाठात् प्राप्तो ङीष् गणकार्यस्यानित्यत्वान्न। तनवो यथा सुवर्णं कुण्डलं सुवर्णमेव एवं नरजा आपो नर एवेत्यर्थः। नारा आपो देहाद्याकारपरिणता अयनं निवासस्थानं यस्य अथवा ताभिः सह तत्तादात्म्यं प्राप्य आस्ते इति वा नारायण इति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति च श्रुतिः परमात्मन एव सृष्टे देहे प्रवेशं देहसम्बन्धेन भोक्तृत्वं च दर्शयति, तेन चेतनाचेतनं सर्वं जगन्नारायणात्मकमित्युक्तं भवति ॥१५९॥

प्रध्यानेति। ध्यानसमकाले प्रजाहेतोः प्रजानामुत्पत्त्यर्थं सनातनश्चिरन्तनो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः, तादृशेन रूपेण ध्यातुं दृष्टौ प्रत्यगादित्यर्थः। ततो ध्यानमात्रं ध्यानानन्तरं विष्णोर्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ॥१६०॥

ततश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ।
तत्रोपविष्टः सहसा सर्वलोकपितामहः ॥१६१॥
शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीनसृजन्नव ॥१६२॥
ते दृष्ट्वा सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ॥१६३॥
सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः ।
रौद्रीभावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥१६४॥
न श्रुतं ते सिन्धुपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥१६५॥

तस्मिंश्च पद्मे पितामह उपविष्ट इति क्रमभङ्गेन योज्यम् ॥१६१॥

त्रसानि जङ्गमानि ॥१६२॥

प्रजापतेरीश्वरस्य मायाशबलस्य तिस्रोऽवस्था ऐकैकगुणोत्कर्षनिमित्ताः रजस उत्कर्षे ब्रह्मा सन् सृजते, सत्त्वोत्कर्षे पौरुषीं वैष्णवीं तनुं प्रविश्य रक्षति, तमस उत्कर्षे रौद्रीभावेन शमयेदिति ॥१६३-१६४॥

हे सिन्धुपते ! तव श्रुतं श्रवणं नास्ति यतः विष्णोः अद्भुतकर्मणः कथ्यमानानि कथनीयानि कर्माणि न वेत्सीति शेषः ॥१६५॥

जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् ॥१६६॥
निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले समन्ततः ।
प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ॥१६७॥
जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ।
किं नु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ॥१६८॥
एवं सञ्चिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।
जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ॥१६९॥
कृत्वा वराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितम् ।
दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ॥१७०॥

महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् ।
महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसन्निभम् ॥१७१॥
भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्प्रभुः ।
द्रंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ॥१७२॥

तान्येव कर्माण्याह–एकार्णवे सति एकाकाशे आकाशमात्रे वायुस्तेन पृथ्व्यां हिते जलमात्रे सति ॥ १६६ ॥

खद्योत इति प्रकाशमात्रत्वमुच्यते, प्रतिष्ठानाय लोकप्रतिष्ठार्थम् ॥ १६७ ॥

जलक्रीडायामभिरुचितं प्रीतिर्यस्य ॥ १६८-१६९ ॥

वराहवपुषमात्मानमिति शेषः, वाङ्मयं संमितं वेदप्रमितं यज्ञरूपम् ॥ १७० ॥

वर्ष्म शरीरं दंष्ट्रेण दंष्ट्रया न्यविशत् न्यवेशयत् ॥ १७१-१७२ ॥

पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः ।
नरस्य कृत्वार्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ॥ १७३ ॥
दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ।
दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ॥ १७४ ॥
दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ॥ १७५ ॥
मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसन्निभः ।
देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् ॥ १७६ ॥
समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा ।
नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ॥ १७७ ॥
एवं निहत्य भगवान् दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् ।
भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ॥ १७८ ॥
कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसृता गर्भमुत्तमम् ॥ १७९ ॥

एवं वराहावतारमुक्त्वा नरसिंहावतारमाह–पुनरित्यादिना । अपूर्वां लोके पूर्वं न दृष्टाम् ॥ १७३ ॥

मृगेन्द्रेणापि समुपेत्य दैत्यसमीपे गत्वा समुपाद्रवद् हिरण्यकशिपुः करजैर्नखैर्विदारितः ॥ १७४-१७६ ॥

नृसिंहावतारकथामुपसंहृत्य वामनावतारकथां प्रस्तौति–एवमिति ॥ १७७ ॥

गर्भे धारितः गर्भधारितः । सप्तमीयोगविभागात्समासः ॥ १७८-१७९ ॥

दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीप्ताक्षो वामनाकृतिः ।
दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ॥ १८० ॥
जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ।
यज्ञवाटं गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा ॥ १८१ ॥
प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददामि ते ।
एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ॥ १८२ ॥
स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ॥ १८३ ॥
बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ॥ १८४ ॥
विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः ॥ १८५ ॥
एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्त्तितः ।
तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णवं चोच्यते जगत् ॥ १८६ ॥

दुर्दिनं प्रावृड्दिनं तत्र भवोऽम्भोदः कृष्णमेघस्तत्सदृशः मेघच्छन्नेऽहनि दुर्दिनमित्यमरः । श्रीवत्सेन उरसि भूषित इत्यलुप्तविभक्तिकं पदम् ॥ १८० ॥

बालो वामनः, वाटं स्थानम् ॥ १८१ ॥

बलिनः बलेः, अयमिकारान्त इन्नन्तश्च शब्दो दृश्यते । ददामि त्वदीप्सितमिति शेषः ॥ १८२ ॥

दिव्यं च तदद्भुततमं च रूपं बभूवेति शेषः ॥ १८३-१८६ ॥

असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ॥ १८७ ॥
स एव भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते ।
अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ १८८ ॥
य एवं वेद गोपालं तस्य कर्माणि सिद्धये ।
यमाहुरजितं कृष्णं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ १८९ ॥

श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् ।
प्रधानं शस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ १९० ॥
सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः ।
समानं स्यन्दते पार्थमास्थाय परवीरहा ॥ १९१ ॥
न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ।
कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यते ॥ १९२ ॥
तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् ।
चतुरः पाण्डवान् राजन् दिनैकं जेष्यसे रिपून् ॥ १९३ ॥

अवतीर्णोऽवतरणं कुर्वन्नजायत आविर्भूतः, यदुक्षये यदूनां गृहे ॥ १८७ ॥

स अर्जुनः अस्त्रविदुषां प्रधानः श्रेष्ठः । यमजितमाहुस्तेन कृष्णेन रक्ष्यते तेन कृष्णसहायत्वेन हेतुना ॥ १८८–१९३ ॥

वैशम्पायन उवाच–

इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ॥ १९४ ॥
वामनैर्विकटैः कुब्जै रूपश्रवणदर्शनैः ।
वृतः परिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ १९५ ॥
त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रविपातनः ।
उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९६ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाशिषा
श्रीसदानन्दविदुषा कृते भारतसारोद्धारे
वनपर्वप्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥

यस्य प्रभावमतुलं न विदुः शिवाद्या
यस्यावतारचरितानि समर्चितानि ।
वेदान्तवेद्यमखिलज्ञमुदारकीर्तिं
श्रीकृष्णमेव सततं शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥
अहो कार्ष्णी भक्तिर्निगमगणनीयाद्भुतरसा
वरीवर्त्यानन्दामृतपदविधात्री स्वरसतः ।
प्रवेशे यस्यां स्यान्निखिलसुरवन्द्यत्वमभितो
नृणामप्येनां यः श्रयति स भवेत्सर्वसुखभाक् ॥ २ ॥

वदन्त्येके कर्म श्रुतिविहितमेवास्ति सुखदं
तथा योगं केचिद्यमनियममुख्यं सुगतिदम् ।
परं ब्रह्मज्ञानं परमपददं तत्र तु वयं
हरौ भक्तिं विद्मः सकलपुरुषार्थैकधरणीम् ॥ ३ ॥

शरण्यं भीतानां जनिमृतिमयाद्दारुणभवात्
निदानं मोक्षादेर्निखिलपुरुषार्थस्य परमम् ।
विधानं भाग्यानां श्रुतिमतिदमीशानममृतम्
मुकुन्दं वन्देऽहं हरिपदसरोजैकरतये ॥ ४ ॥

भाग्यं मदीयमिदमेव विनिश्चितं मे
राध्यं विचार्यमिदमेव ममास्ति लोके ।
यच्छ्रीमुकुन्दपदपङ्कजरेणुरागि
स्यान्मे मनोऽनवरतं सकलं विहाय ॥ ५ ॥

यावन्न कृष्णकरुणावरुणालयोऽयं
संसार एव न तु मोक्षपुमर्थलेशः ।
तावत्ततो हरिकृपोदयसिद्धिहेतोः
श्रीकृष्णमेव सततं शरणं प्रपद्ये ॥ ६ ॥

याचेऽहमीश्वर हरे तव पादपद्मे
नित्यानुरागमखिलस्य सुखस्य भूमिम् ।
नान्यत्कृपां कुरु मयीह भवे यथास्यां
त्वत्पादपद्ममधुलिट् त्वियतास्मि धन्यः ॥ ७ ॥ ॥१९४-१९६॥

अथ विराट्पर्वतात्पर्यप्रकाशः ॥

नत्वा कृष्णपदाम्भोजं तत्परांश्च महात्मनः ।
विराट्पर्वतात्पर्यं दर्शयामि यथामति ॥ १ ॥
तत्र प्राक्पर्वणि प्रोक्तं धर्मेणात्मसुतं प्रति ।
दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ॥ २ ॥
द्वे पूर्वमधमे द्वे च द्वे चान्त्ये साम्परायके ।
तदर्थस्तु श्रुतिप्रोक्तं रहस्यत्वादिहोच्यते ॥ ३ ॥
शान्तो दान्त इति श्रुत्या साधनान्यात्मदर्शने ।
शमो दमस्तितिक्षा च सामाद्युपरती इति ॥ ४ ॥
पञ्च प्रोक्तानि जिज्ञासोरुपादेयानि यत्नतः ।
यैर्विना ब्रह्मतत्त्वस्य नैव साक्षात्कृतिर्यतः ॥ ५ ॥
तत्र रक्तो हरेस्तत्त्वं प्रत्यगद्वयमीक्षते ।
षडूर्मिलक्षणां तज्ज्ञः षट्पदीं जयति ध्रुवम् ॥ ६ ॥
तत्राशनापिपासे द्वे जातमात्रस्य देहिनः ।
शोकमोहौ प्ररूढस्य वृद्धस्याथ जरामृती ॥ ७ ॥
स्थेयमव्यक्तलिङ्गेन येनेयं षट्पदी जिता ।
आत्यन्तिकप्रबोधे तु भाव्यं सुव्यक्तलिङ्गिना ॥ ८ ॥
इत्येतत्पाण्डवाचारप्रदर्शनमुखेन च ।
स्पष्टं दर्शयितुं पर्वतुर्यमारभते मुनिः ॥ ९ ॥
आपदुत्तरणोपायो विचार्यः पूर्वमेव हि ।
स्वाधिकारानुसारेण दृष्टान्ताः पाण्डवा इह ॥ १० ॥
विद्वांसोऽपि सुहृद्भिः स्वैर्बोधनीया हितेप्सया ।
पाण्डवान्सर्वधर्मज्ञानिति धौम्योऽप्यबोधयत् ॥ ११ ॥
स्वेष्टदैवतसंबन्धात्स्तोतव्या अन्यदेवताः ।
नन्दनन्दनसंबन्धात्पाण्डवैरम्बिका स्तुता ॥ १२ ॥
येन केनाप्युपायेन विद्वानापदमुत्तरेत् ।
निवसन्गूढभावेनेत्युक्तं पाण्डवगोपने ॥ १३ ॥
पारतन्त्र्यं महद्दुःखं तथापि महताम्परम् ।
सेवायामिति वैराटे द्रौपद्याः कीचकार्दने ॥ १४ ॥

परदारा न गन्तव्या मनसापि कदाचन ।
अन्यथा कीचकस्येव गतिः स्यादिति दर्शितम् ॥ १५ ॥
केशवो रक्षको येषां तेषां रक्षा परस्परम् ।
इति पाण्डवरक्षायां वैराग्यं समदर्शयत् ॥ १६ ॥
न त्यजन्ति धृतिं प्राज्ञाः पीडिता आपदीतरैः ।
दृष्ट्वापि पीडितां कृष्णां न चेलुः पाण्डवा धृतेः ॥ १७ ॥
धर्मे भक्तिमतां पुंसां सोढुं शक्या महापदः ।
शूरैरुपेक्षितः शत्रुरपि पाण्डुसुतैर्महान् ॥ १८ ॥
निवेदनीयं स्वं दुःखं शक्ते स्वात्महितैषिणि ।
इति भीमान्तिके कृष्णा स्वीयं दुःखं न्यवर्णयत् ॥ १९ ॥
हन्तव्यं स्वाश्रितस्याशु सामर्थ्ये सति सङ्कटम् ।
मूढेनापीति भीमेन कीचकस्य वधे जगौ ॥ २० ॥
बाह्यमाभ्यन्तरं शत्रुं सद्यः प्राज्ञो वधं नयेत् ।
नोपेक्ष्यो रिपुरिति प्राह कीचकस्य वधं मुनिः ॥ २१ ॥
कामुको नश्यति क्षिप्रं सकुटुम्बो महानपि ।
कीचकोऽतिबली शूरः सद्यो नष्ट इतीरितम् ॥ २२ ॥
धर्मात्मनो न कुत्रापि हानिर्धर्मैकपालनात् ।
कृतेऽपि साहसे भीमो न च केनापि लक्षितः ॥ २३ ॥
सतां द्वेष्टुर्न धर्मे स्यान्मतिः सत्सन्निधावपि ।
धार्तराष्ट्रस्य भीष्मादेः सन्निधावपि दुर्मतिः ॥ २४ ॥
सतां पदमसन्तो हि न विदन्ति गवेषणैः ।
धार्तराष्ट्रा विदुर्नैव पाण्डवानतियत्नतः ॥ २५ ॥
पौरुषं दर्शयित्वैव स्वामिनि गोत्रनामनी ।
प्रवर्तयेदिति प्रोचे मुनिर्गोग्रहपर्वणि ॥ २६ ॥
सामर्थ्ये सति नोपेक्ष्यः स्यात्स्वामी विपदं गतः ।
इत्यरेर्मोचयामासुर्विराटं पाण्डवा बलात् ॥ २७ ॥
लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ।
येषां हृदि मुकुन्दोऽस्तीत्येवमुक्तं गवां जये ॥ २८ ॥
स्वयमेव हरेर्भक्तान्यशोजयमुखा गुणाः ।
वृणुते नेतरान्यत्नैरिति तत्रैव दर्शितम् ॥ २९ ॥
महतां शोभते सर्वं लोके निन्द्यमपि ध्रुवम् ।
वरीवर्त्यर्जुने क्लीबवेषोऽपि रणभूमिगे ॥ ३० ॥

एकोऽपि भगवद्भक्तो बली शूरान्बहूनपि ।
पराजित्य नयेद्वित्तमित्याहोत्तरगोग्रहे ॥ ३१ ॥
हृष्टो दृप्यति दृप्तश्च धर्ममुल्लङ्घ्य वर्तते ।
पुमानिति जगौ द्यूते धर्मराजविराटगैः ॥ ३२ ॥
अवश्यंभाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
धर्मसूनुर्महातेजाः प्रहारं प्रापयन्मुखे ॥ ३३ ॥
न त्यजन्ति क्षमां धीरा अपि शक्ता जये धृताः ।
उभयत्र जयं प्राप्य न चेलुः पाण्डवाः पदात् ॥ ३४ ॥
धर्मेणैवापदं तीर्त्वा परं सौभाग्यमश्नुते ।
अभिमन्युविवाहाख्यपर्वण्येतत्प्रदर्शितम् ॥ ३५ ॥
इति संक्षेपतो भावा विराटे दर्शिता मया ।
नन्दनन्दनपदद्वन्द्वभक्तिलाभाय सन्तु ते ॥ ३६ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाशिषा श्रीसदानन्दविदुषा कृते भारतसारोद्धारे विराट्पर्वतात्पर्यप्रकाशः चतुर्थः समाप्तिमगमत् ॥

अथोद्योगपर्वतात्पर्यप्रकाशः॥

श्रीमाधवपदं द्वन्द्वं नत्वा तद्भक्तिसिद्धये ।
उद्योगपर्वतात्पर्यं दर्शयामि समासतः ॥ १ ॥
उद्योगे सर्ववित्कृष्णतत्त्वं तज्ज्ञानसाधनम् ।
वर्णितं भगवद्भक्तिसिद्धये गुह्यमद्भुतम् ॥ २ ॥
आर्यत्वमार्जवं शीलं धर्मः शान्तिः क्षमा दमः ।
तत्त्वबोधो हरौ भक्तिर्गुणा उद्योगवर्णिताः ॥ ३ ॥
ये गुणाः पाण्डवाचारप्रदर्शनमुखेन हि ।
दर्शिता भगवद्वक्त्राम्भोजनिर्गतया गिरा ॥ ४ ॥
तत्रादौ सर्ववित्कृष्णं समासाद्यैव पाण्डवाः ।
घोरामापदमुत्तीर्य बभुर्लोक इतीरितम् ॥ ५ ॥
असहिष्णुः स्वभक्तस्य दोषलेशे समीरितम् ॥ ६ ॥
एक एव सहायोऽयमीशः किं सैन्यकोटिभिः ।
इति बव्रेऽर्जुनः कृष्णं न सैन्यं धार्तराष्ट्रवत् ॥ ७ ॥
गुरुब्रह्मसुरद्रोही सुखं क्वापि न विन्दति ।
महानपीति देवेन्द्रनहुषभ्रंशमादिशत् ॥ ८ ॥
लोभी नैवास्ति कस्यापि मित्रमिन्द्रपदेऽपि सन् ।
इति शक्रेण वृत्रस्य वधे दर्शितवान्मुनिः ॥ ९ ॥
ब्रह्महत्यादिपापानि तरत्येव समर्चयन् ।
हरिं यज्ञैरितीन्द्रस्य पदारोहे न्यदर्शयत् ॥ १० ॥
न ब्रह्मब्राह्मणावज्ञा महेन्द्रेणापि कर्हिचित् ।
कार्या तत्कुर्वतो भ्रंशो नहुषस्येव तत्पदात् ॥ ११ ॥
भवेत्सहायवान्पूर्वं साम्ना शत्रुमथार्थयेत् ।
उद्योगसञ्जयप्रेष्यपर्वभ्यामेतदीरितम् ॥ १२ ॥
केशवेनैकतां प्राप्तास्तद्भक्तास्तत्परायणाः ।
न तद्विपक्षतां कुर्यादिति तत्रैव दर्शितम् ॥ १३ ॥
यथावच्छास्त्रतात्पर्यं कृष्णो वा कृष्णतत्परः ।
वेत्ति नान्योऽखिलज्ञोऽपीत्युक्तं सञ्जययानतः ॥ १४ ॥

न निद्राति परार्थार्थी न च बुध्यति बोधितः ।
न शान्तिं लभते मूढ इति वैदुरिके जगौ ॥ १५ ॥
न शास्त्रीयं हितं लोभी लौकिकं वा समीक्षते ।
सुहृद्भिर्बोधितोऽप्यद्धा युक्त्यापीति तथेरितम् ॥ १६ ॥
हितं पथ्यमृतं युक्तं वाक्यं सद्भिरुदीरितम् ।
ग्राह्यं नोचेद्भवेद्दुःखी धृतराष्ट्रो यथाभवत् ॥ १७ ॥
पुत्रादिसर्ववित्तार्थं न चान्याय्यं वदेद्बुधः ।
यथा सुधन्वना पृष्टः प्रह्लादो नावदन्मृषा ॥ १८ ॥
अतिलोभोऽतिमानश्च शिश्नोदररतिस्तथा ।
अनाचाराश्च सन्त्येते यस्य तस्यायुषः क्षयः ॥ १९ ॥
नाधिकारं विना शिष्टोपदेशः फलति ध्रुवम् ।
इति वैदुरिके मन्त्रे तात्पर्यं मुनिसद्गिराम् ॥ २० ॥
सर्ववित्सर्वमान्योऽपि वेदान्तान्नावरो वदेत् ।
इति धर्मावतारोऽपि विदुरो न विवक्षति ॥ २१ ॥
सन्मर्यादावतां वश्याः सिद्धाः सर्वे तथामराः ।
इत्याहूतो वृटित्यागात्कुमारो विदुरान्तिके ॥ २२ ॥
सतां सन्तुष्टये सन्तो दिशन्त्यात्मपदं रसः ।
अनर्हा वापि चेत्युक्तं धृतराष्ट्रोपदेशने ॥ २३ ॥
सतां वागपि साफल्यं भजते सद्गुणे जने ।
सनत्सुजातसद्वाचां यथाद्यापि सतां मतौ ॥ २४ ॥
भावः सनत्सुजातीये संक्षेपेण विभागशः ।
प्रश्नोत्तरक्रमेणैव यथामति प्रदर्श्यते ॥ २५ ॥
अहङ्कारादिरूपेण मृत्युः स्वाज्ञानमेव हि ।
पुंसां नान्यन्मृते रूपमिति प्राहादिमे मुनिः ॥ २६ ॥
कर्मणा मृत्युमाप्नोति ज्ञानेनामृतमश्नुते ।
यौगपद्ये तयोर्नास्तीत्येवमाह द्वितीयके ॥ २७ ॥
ऐक्यं परात्मनोस्तत्त्वं भेदस्त्वौपाधिकस्तयोः ।
ज्ञानेनोपशमं यातीत्युत्तरं स्यात्तृतीयके ॥ २८ ॥
संन्यासपूर्वकं ज्ञानं केवलं मुक्तिकारणम् ।
न कर्मोपासनाभ्यासान्मुक्तिरित्याह तुर्यके ॥ २९ ॥
सगुणोपासकानां स्यात् क्रममुक्तिरितीरितम् ।
निष्कामकर्मणां सत्त्वशुद्धिः स्वर्गस्त्ववान्तरः ॥ ३० ॥

इति नोऽपि सुखावाप्तिर्गूढचर्यारतस्य सा ।
जीवतः स्यादिति प्राह पञ्चमस्योत्तरे मुनिः ॥ ३१ ॥
अध्याये प्रथमं प्रश्नपञ्चकस्य समासतः ।
उत्तराणि क्रमोक्तानि भावमात्रनिदर्शनात् ॥ ३२ ॥
मौनं प्रत्यक् चिदद्वैतमवाङ्मनसगोचरम् ।
तत्प्राप्तिसाधनं मौनमित्युत्तरमिहादिमे ॥ ३३ ॥
अधीता अपि नो वेदाः पापाचारं पुनन्त्यमी ।
अन्ते वेदास्त्यजन्त्येनमित्याहासौ द्वितीयके ॥ ३४ ॥
निष्कामश्रद्धयोपेतं तपः कृतमकल्मषम् ।
तत्त्वं ज्ञानैकहेतुत्वात्स्यादित्याह चतुर्थके ॥ ३५ ॥
आसुर्या सम्पदा युक्तं तपोयुक्तं सकल्मषम् ।
निष्कल्मषं तया हीनमित्युक्तं पञ्चमोत्तरे ॥ ३६ ॥
वेद्यमेकं परं ब्रह्म तदज्ञानाद्भिदा त्विह ।
तत्रैव वेदतात्पर्यमिति षष्ठोत्तराशयः ॥ ३७ ॥
एवं सनत्सुजातेन द्वितीयेऽध्याय ईरितम् ।
ततः प्रश्नानुसारेण धृतराष्ट्रनृपं प्रति ॥ ३८ ॥
वैराग्याभ्यासयोगेन ब्रह्मचर्येण तत्त्वधीः ।
लभ्या स्यान्नान्यथेत्येवं तृतीये प्रथमोत्तरम् ॥ ३९ ॥
ब्रह्म नित्यं परोक्षं स्याल्लभ्यतेऽथापि यत्नतः ।
साधनैर्ब्रह्मचर्याद्यैरेवमुक्तं द्वितीयके ॥ ४० ॥
स्वाध्यायेन गुरोर्भक्त्या स्वचित्तेन्द्रियनिग्रहात् ।
विमुक्तिर्ब्रह्मचर्यं स्यादेवमाह तृतीयके ॥ ४१ ॥
आत्मत्वेनैव तज्ज्ञेयं ब्रह्मतत्त्वं महद्धिया ।
तृतीयेऽध्याय इत्येवं चतुर्थस्य विनिर्णयः ॥ ४२ ॥
विनिश्चित्यापरोक्षेण चित्तवृत्तिनिरोधतः ।
ब्रह्माप्तिरन्यथा नेति तुर्येऽध्याय इतीरितम् ॥ ४३ ॥
योगिनोऽनुभवेनैव पश्यन्त्यागमनिश्चितम् ।
ब्रह्मतत्त्वमिति प्राह पञ्चमेऽध्याय आदरात् ॥ ४४ ॥
इत्थं सनत्सुजातेन बोधितोऽप्यन्यवस्तुधीः ।
नापवोधं तथा नैव भाव्यमित्याह सन्मुनिः ॥ ४५ ॥
देहेन्द्रियेषु धीर्यावत्तावन्न प्राप्यते पदम् ।
तद्विवेकेन प्रत्यक्त्वं निश्चित्याप्नोति तत्पदम् ॥ ४६ ॥

यावदन्यत्र संसक्तिस्तावन्नास्त्यधिकार्यसौ ।
ब्रह्मबोध इति प्राह मुनिः सानत्सुजातके ॥ ४७ ॥
उपदेष्टा कुमारो हि प्रमाणं श्रुतिमौलयः ।
विना सत्त्वस्थया बुध्या बोधं नावाप बोधदृक् ॥ ४८ ॥
परोत्कर्षासहिष्णुत्वं शोकित्वमतिदीनता ।
तापयन्त्यकृतात्मानमज्ञमन्धदृशं यथा ॥ ४९ ॥
सुखं प्रशान्तः स्वयं विहित्वा जयपराजयौ ।
जातवैरस्तु दुःखी स्याद्धृतराष्ट्रनृपो यथा ॥ ५० ॥
श्रुत्वापि भगवत्तत्त्वं मूढः शान्तिं न गच्छति ।
अन्यत्रासक्तचित्तत्वाद्धृतराष्ट्र इव भ्रमी ॥ ५१ ॥
न वेत्ति भगवत्तत्त्वं भक्तद्रोही महानपि ।
श्रुत्वापि पाण्डवद्वेषी धृतराष्ट्रनृपो यथा ॥ ५२ ॥
राज्यं सन्ततिरैश्वर्यं साहाय्यगुरवश्चमूः ।
निष्फलं सर्वमेतत्स्यादृते भक्तिमितीरितम् ॥ ५३ ॥
वशी सर्वेश्वरोऽनन्तः स्वतन्त्रः स्वरतिर्हरिः ।
भक्तवश्य इति ख्यातिं दर्शयन्दूततां गतः ॥ ५४ ॥
विना भक्तिं न गृह्णाति कृष्णो वैभवमर्पितम् ।
दुर्योधनकृतां पूजां न च स्वीकृतवान्हरिः ॥ ५५ ॥
अभोज्यान्नः कुलीनोऽपि कृष्णभक्तिपराङ्मुखः ।
जात्यावरोऽपि भोज्यान्नो मुकुन्दरसिकप्रियः ॥ ५६ ॥
भक्त्या समर्पितं स्वीयैः स्वल्पमप्यश्नुते हरिः ।
विदुरेणार्पितं स्वन्नं जलं स्वीकृतवान्हरिः ॥ ५७ ॥
भक्त्या निवेदितं दुःखमपि गृह्णाति केशवः ।
कृष्णाकृतं हि तद्दुःखं हृदि स्वीकृतवान्हरिः ॥ ५८ ॥
ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
यद्गोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ ५९ ॥
भक्तैस्तादात्म्यमापन्नो हरिरित्यपि दर्शितम् ।
यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ॥ ६० ॥
ऐकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैरिति तद्धिया ।
अतो भक्तेषु न द्वेषः कार्यः कार्या रतिः परा ॥ ६१ ॥
मूढैर्दुराग्रहोऽत्यन्तदुःखायैवावलम्ब्यते ।
इति दर्भोद्भवाख्याने गालवीये च दर्शितम् ॥ ६२ ॥

बलं बलवतां कृष्णो न स्वातन्त्र्येण कस्यचित् ।
बलमस्तीति नो मानं मातुलीये प्रदर्शितम् ॥ ६३ ॥
ब्रह्माण्डं वहते शक्तोऽप्यशक्तो गरुडोऽभवत् ।
भुजस्योद्वहने विष्णोरिति तत्रैव दर्शितम् ॥ ६४ ॥
ऐश्वर्यं वैश्वरूप्यं च हरेः श्रुत्वावलोक्य च ।
दुर्योधनो न मेनेऽस्य वाक्यं म्लेच्छः श्रुतेरिव ॥ ६५ ॥
सतां ग्राह्या गुणाः सर्वे दोषास्त्याज्या दुरात्मनाम् ।
इति पाण्डवसाद्गुण्यं जगौ दुर्योधने त्वघान् ॥ ६६ ॥
जीवो मशकतुल्योऽपि प्रलयाग्निमिवेश्वरम् ।
धार्तराष्ट्र इवाल्पज्ञो निग्रहीतुं प्रवर्त्तते ॥ ६७ ॥
ईश्वरस्तु कृपासिन्धुरवज्ञातोऽपि दुर्जनैः ।
सर्वमप्यनुगृह्णाति वैश्वरूप्याद्यथा कुरून् ॥ ६८ ॥
समोऽप्यकर्तोदासीनोऽसङ्गः सर्वेश्वरोऽपि सन् ।
स्वभक्तपक्षपातीव बभावित्यप्यदर्शयत् ॥ ६९ ॥
पौरुषं न परित्याज्यं नरैरापद्गतैरपि ।
पुमर्थार्थिभिरित्येवं विदुरोत्साहने जगौ ॥ ७० ॥
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोर्विश्वस्तमाश्रितम् ।
न त्यजेद्देहनाशेऽपीत्युक्तं कणोपयातने ॥ ७१ ॥
न परार्थेऽपि सम्पाद्या विषयाः सद्भिराग्रहात् ।
साधिता मृत्युदास्ते स्युर्भीष्मेणाम्बा यथार्जिता ॥ ७२ ॥
अस्थाने हि कृतः स्नेहः केवलं दुःखदो भवेत् ।
श्यालराजकृतस्नेहस्यातङ्कोऽत्र निदर्शनम् ॥ ७३ ॥
ज्ञातिर्देवो मुनिर्वापि नान्यथाकर्तुमीश्वरः ।
अवश्यंभाविनो भावान् कृष्णैवात्र निदर्शनम् ॥ ७४ ॥
यावद्बलमुदाराणां शरणागतपालनम् ।
धर्मो मुख्य इति प्राह रामगाङ्गेययोर्मृधे ॥ ७५ ॥
न किञ्चित्तपसोऽसाध्यं सर्वं सर्वस्य सिद्ध्यति ।
इत्यम्बा तपसा जन्म लेभे द्रुपदमन्दिरे ॥ ७६ ॥
ईश्वरोक्तिरवश्यं स्याद्यतो जन्मान्तरं विना ।
पुंस्त्वं शिखण्डिनी प्रापेत्येवोपाख्यानकाशयः ॥ ७७ ॥
यद्बलाज्जयमाशास्ते धार्तराष्ट्रस्तमर्कजम् ।
प्राहार्धरथ इत्युच्चैर्भीष्मस्तेजोवधेप्सया ॥ ७८ ॥

सतो निन्दन्त्यसन्तोऽपि वैडालव्रतिका इति ।
युधिष्ठिरमिवालूक इत्यूचे बादरायणः ॥ ७९ ॥
पुण्यक्षेत्रे मृतिः श्रेष्ठा कुरुक्षेत्रमितो गताः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्चेत्युद्योगे मुनिरब्रवीत् ॥ ८० ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिसदानन्दविद्वत्कृते भारततात्पर्यप्रकाशे उद्योगपर्वप्रकाशः पञ्चमः समाप्तिमगमत् ॥

अथ भीष्मपर्वप्रकाशः ॥

तत्त्वं हरेर्मुनिरुदारगुणैकधामव्यासः प्रकाशयितुमीरितवान्स्वशिष्यम् ।
वैचित्रवीर्यनृपतेस्तिमिरापनुत्यै गावलाणे वद हरेर्महिमानमस्मै ॥ १ ॥
स प्रेरितो हरेरसंङ्ग उवाच तत्त्वं व्यासैकदत्तवयुनेन विभातदृष्टिः ।
गावलाणिर्भगवतः किल यानसन्धावुद्योगपर्वणि यथामति लोकसिध्यै ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच—

अर्जुनो वासुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
कामादन्यत्र संभूतौ सर्वभावाय संमितौ ॥ १ ॥
व्यामान्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभोः ॥ २ ॥

कामादिति कामपूर्वकं कर्मोच्यते । अकर्मजं तयोर्जन्म लोकानुग्रहार्थं सूर्यवदाविर्भावमात्रमित्यर्थः । सर्वभावाय ब्रह्मभावाय संमितौ तुल्यौ उभावपि साक्षाद्ब्रह्मरूपावित्यर्थः ॥ १ ॥

व्यामान्तरम् । प्रसारितयोर्हस्तयोर्यावान्विस्तारः पञ्चहस्तमितस्तावदन्तरं मध्यप्रमाणं यस्य तद्व्यामान्तरं यथायुक्तं यथारूपं यावत्प्रमाणं चिन्तितं तावत्प्रमाणं भूत्वा यत्नमुक्तं भवति । मायया दुर्लक्ष्यरूपेणेत्यर्थः ॥ २ ॥

सायह्नवं कौरवेषु पाण्डवानां सुसम्मतम् ।
सारासारं बलं ज्ञातुं तेजःपुञ्जावभासितम् ॥ ३ ॥
नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
जितवान्घोरसङ्काशान् क्रीडन्निव महाबलः ॥ ४ ॥
पृथिवीञ्चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५ ॥
भूयो भूयो हि यद्राजन् पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
सारासारं बलं ज्ञातुं तत्समासेन मे शृणु ॥ ६ ॥
एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७ ॥

न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ।
भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ॥ ८ ॥
यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९ ॥
पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १० ॥

सायह्नवं ससंह्रारम्, अत एव पाण्डवानां सुसम्मतम् ॥ ३–४ ॥

मनसैव सङ्कल्पमात्रेण विशिष्टात्मा श्रेष्ठरूपः, वशी ऐश्वर्यवान् ॥ ५–९ ॥

भस्म कर्तुं किमपि कर्तुं न शक्तमित्यर्थः । विचेष्टयति चालयति यतो भूतात्मा सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा ॥ १० ॥

स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं सम्मोहयन्निव ।
अधर्मनिरतान्मूढान् दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११ ॥
कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
आत्मयोगेन भगवान् परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२ ॥
कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।
ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १३ ॥
ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ १४ ॥

सत्रं मिषं 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः । संमोहयन् आत्मनो जगत्कर्त्तृत्वेऽपि अकर्तृत्वं दर्शयन् ॥ ११ ॥

कालचक्रं संवत्सरात्मकं जगच्चकं जगतो जन्मस्थितिलयप्रवाहं युगचक्रं कर्मकृतं यत्तत्र धर्मश्चतुष्पात् त्रेतायां त्रिपाद्धर्मः एकपादधर्मः द्वापरेऽर्धं धर्मोऽधर्ममर्धः कलिस्त्रिपात्पापम् एकपाद्धर्म इति । तदिदं कर्मचक्रं पुनः पुनर्जन्ममरणयोर्हेतुभूतं पुनः कृते पुनः संस्कारः पुनः कर्मेत्येवं रूपमात्मयोगेन निजसामर्थ्येन नहि भगवत्सामर्थ्यं विना किमपि चेष्टते सर्वस्य भगवदायतत्वात् ॥ १२ ॥

कालः आयुःपरिच्छेदकर्त्री देवता मृत्युर्देहप्राणयोर्वियोगकर्त्री, ईशते इष्टे ॥ १३ ॥

ईशन्नपि ईशानोऽपि शपोऽलुक् परस्मैपदमार्षम् । कीनाशः कर्षकः वर्धनः धान्यादिवृद्धिकृत् कीनाशो यमः वर्धनः देहादेश्छेत्ता ॥ १४ ॥

तेन वञ्चयते लोकान् मायायोगेन केशवः ।
ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच–

कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ १६ ॥

सञ्जय उवाच–

शृणु राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनस्तमोध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥ १७ ॥
विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १८ ॥

ते न मुह्यन्ति ॥ १५ ॥

अध्यायः कथं केन प्रकारेण कानि ज्ञानसाधनानि कानि वा ज्ञानप्रतिबन्धकानीति प्रश्नार्थः ॥ १६ ॥

विद्या तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानं भगवद्विषयिणी उपासना च तया हीनो यः स तमोध्वस्तस्तमसा स्वरूपान्निर्विषयानन्दमात्रात् च्युतः भगवद्भक्तिरसात् पराङ्मुखश्च ॥ १७ ॥

विद्यया तमोविरोधिन्या त्रियुगं त्रीणि युगलानि धर्मादिषडैश्वर्याणि भगशब्दवाच्यानि यस्मिन्, यद्वा त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भवतीति त्रियुगो भगवान्मुकुन्दः कर्तारं विश्वस्य निमित्तकारणम् । अकृतं कर्मभिरसाध्यं नित्यसिद्धत्वाद् भूतानां वियदादीनां प्रभवमुत्पत्तिस्थानमप्ययो लयस्थानं सर्वस्योपादानभूतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच–

गावलाणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
मायां त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ १९ ॥

सञ्जय उवाच–

मायां न सेवे भद्रं ते नाधर्मपथमाचरे ।
शुद्धं भावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् ॥ २० ॥

धृतराष्ट्र उवाच–

दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।
आसीनः सञ्जयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ २१ ॥

दुर्योधन उवाच–

भगवान्देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निहनिष्यति ।
प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ २२ ॥

भक्तिः आराध्यत्वेन ज्ञानं तच्च कीदृशम् ॥ १९ ॥

मायां परवञ्चनरूपां यद्वा पुत्रकलत्राद्याकारेण परिणतामविद्यां न सेवे पुत्रादिषु ममत्वमेव भगवदर्पणं विना न चरामि शुद्धभावमनसः कामक्रोधादिराहित्येन नैर्मल्यं गतः प्राप्तो भक्त्या भगवदेकाराधनेन शास्त्राद् वेदात्त्रिकाण्डलक्षणादागमादर्च्यत्वेन ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन च जगल्लयाधिष्ठानं सर्वोत्तमब्रह्मादिजनप्रार्थनायोग्यं भगवन्तं वेद्मि तत्प्रसादलब्धज्ञानेन जानामि ।

मायासेवी वृथाधर्मा कामक्रोधादिभाङ्नरः ।
भगवन्तं न जानातीत्यब्रवीत्सञ्जयः स्फुटम् ॥ १ ॥
पुत्रादिममताशून्यो भगवद्धर्मतत्परः ।
कामादिवर्जितो धीरो वेत्ति कृष्णमधोक्षजम् ॥ २ ॥
भगवद्भक्तिहीनानां तज्ज्ञानोज्झितचेतसाम् ।
न शान्तिर्न सुखं न स्यात्कीर्तिः पुंसां गतिः कुतः ॥ ३ ॥
अतः सर्वं परित्यज्य जगज्जालं विनश्वरम् ।
कृष्णमेवाश्रयेद्धीमान् पुमर्थार्थी निरन्तरम् ॥ ४ ॥
येषां स्यादासुरो भावो न तेषामुपदेशतः ।
कृष्णे भक्तिसमुत्पत्तिरित्याह भगवान्मुनिः ॥ ५ ॥ २०–२१ ॥

अर्जुने विशुद्धे कामक्रोधादिमलशून्ये सख्यं वदन् भगवानस्ति । अद्य कामाद्याक्रान्तादिदशायां नाहं गच्छे नाप्नुयाम् आसुरो भावो न मया त्यक्तुं शक्योऽतो न मे तत्प्राप्तिसम्भावनापीत्यर्थः ॥ २२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच–

अवाग् गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।
ईषुर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ २३ ॥

गान्धार्युवाच–

ऐश्वर्यकामदुष्टात्मन् वृद्धानां शासनातिग ।
ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च वालिशः ॥ २४ ॥
वर्धयन् दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।
निहतो भीमसेनेन स्मर्तासि वचनं पितुः ॥ २५ ॥

व्यास उवाच–

प्रियोऽसि राजन्कृष्णस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।
यस्य ते सञ्जयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ २६ ॥
जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नरम् ।
शुश्रूषमाणमैकाग्र्यं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ २७ ॥

अवाक् अधो नरकमित्यर्थः । श्रेयसां साधूनां वचनातिग उपदेशावमानी ॥ २३ ॥
ऐकाग्र्यं शुश्रूषमाणं सेवमानं त्वां मोक्ष्यते मोचयिष्यति ॥ २४–२७ ॥

वैचित्रवीर्यपुरुषाः क्रोधहर्षसमावृताः ।
सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ २८ ॥
यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।
अन्धनेत्रा यथैवान्धैर्नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ २९ ॥
एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।
तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जति ॥ ३० ॥

धृतराष्ट्र उवाच–

अङ्ग सञ्जय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।
येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ३१ ॥

सञ्जय उवाच–

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ।
आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ ३२ ॥

सिता बद्धाः पाशैः कामादिभिः ॥ २८ ॥

अन्धो नेता येषां ते अन्धनेत्राः ॥ २९ ॥

एष ज्ञानमार्गः, एकायनः एकस्य ब्रह्मणः प्रापकः, तं दृष्ट्वा तं मार्गं ज्ञात्वा मृत्युं संसारमत्येति अतिक्रम्य गच्छति, अभ्येतीति पाठे आत्मत्वेन मृत्युरप्येनं प्रविशतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः–तस्य ह न देवाश्च न भूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवतीति। देवाश्च न वा अपि तत्र संसारे महान् न शक्तो भवति ॥ ३० ॥

सिद्धिं मोक्षम् ॥ ३१ ॥

अकृतात्मा अजितमनाः कृतात्मानमित्यसिद्धं प्रत्यगात्मानमात्मनः स्वस्य इन्द्रियनिग्रहादन्यत्र इन्द्रियनिग्रहं विना क्रियादिरूप उपायः प्राप्त्युपायो नास्ति ॥ ३२॥

इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।
अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ ३३ ॥
इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
बुद्धिश्च ते मा च्यवतु नियच्छैनां यतस्ततः ॥ ३४ ॥
एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ ३५ ॥
अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
आगमाधिगमाद् योगाद्वशी तत्त्वे प्रसीदति ॥ ३६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच–

भूयो मे पुण्डरीकाक्षं सञ्जयाचक्ष्व पृच्छतः ।
नामकर्मार्थवित् तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ ३७ ॥

इन्द्रियाणामप्रमादतः अवहिततया कामत्यागः अप्रमादः अविहिंसा च विच्छेदतः ज्ञानस्य योनिः कारणम् ॥ ३३ ॥

मा च्यवतु तत्त्वात् प्रच्युता मा भूत् यतस्ततः सर्वेभ्य आन्तरेभ्यो बाह्येभ्यश्च विषयेभ्यो नियच्छ निगृह्णीष्व ॥ ३४ ॥

इन्द्रियाणां समनस्कानां धारणं निग्रहेण ॥ ३५ ॥

आगमाधिगमात् शास्त्रयुक्तेर्लाभाद् योगात् चित्तवृत्तिनिरोधाद् वशी ईश्वरः तत्त्वे आत्मतत्त्वविषये प्रसीदति ज्ञानदानेनानुगृह्णाति ॥ ३६–३७ ॥

सञ्जय उवाच–

श्रुतं मे वासुदेवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ ३८ ॥
वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो बृहत्वाद्विष्णुरुच्यते ॥ ३९ ॥
मौनाद् ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वमयत्वाच्च मधुहा मधुसूदनः ॥ ४० ॥

नाम्नां कर्मणां च अर्थविद् भूत्वा यावदभिजाने तावद्वदामीति शेषः । वस्तुतस्तु स अप्रमेयो वाचामगोचरः ॥ ३८ ॥

वस्ते आच्छादयति मायया आवृणोतीति वासयति स्तभ्नाति भुवनमिति वा वासुः, स चासौ देवो द्योतमानश्च वासुदेवः । वसन्ति देवा अस्मिन्निति वा करण-

ग्रामस्योद्भवप्रलयस्थानमित्यर्थः । बृहत्वाद् व्यापकत्वात् वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वमिति विष्णुः ॥ ३९ ॥

मौनाद् ध्यानाच्च योगाच्चेति मा धीवृत्तिः, तां स्वस्य उपाधिभूतां मौनादिभिर्धवयति दूरीकरोतीति माधवः । मौनं मुनेः कर्म मननं शास्त्रतो युक्तितश्च तत्त्वालोचनं ध्यानं निश्चिते तत्त्वे चेतसा प्रणिधानं योगः, तस्यैव चेतसो निरोधः मधुसूदनः मधोर्दैत्यस्य नाशकः श्रीकृष्णः सर्वाणि चतुर्विंशतिसंख्यानि तत्त्वानि तन्मयत्वात् तत्प्रधानत्वात् । मधु मधूनि पृथिव्यादीनि हन्ति संहरति गच्छन्ति वा एनमिति मधुहा, इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मध्विति श्रुत्या पृथिव्यादितत्त्वजातस्य मधुशब्देनैव निर्देशात् ॥ ४० ॥

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचकः ।
विष्णुस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ४१ ॥
पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमव्ययम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ४२ ॥
यतः सत्त्वान्न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।
सत्त्वतः सात्त्वतस्तस्मादार्षभाद् वृषभेक्षणः ॥ ४३ ॥

कृषिः कर्षत्यात्मनि सर्वं संहरतीति कृषिः सर्वप्रपञ्चबाधावधिभूतं सत्तामात्रं भूवाचको भवतीति भूः सत्ता तद्वाचकः कृषिरिति शब्दः, णश्च निर्वृत्तिः सुखं विष्णुस्तद्भावयोर्धात्वर्थयोर्योगात् कृष्णः सन्मात्रानन्दरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

पुण्डरीकं श्वेतपद्मं तत्सदृशं पुण्डरीकमिव पुण्डरीकं हृदयकमलं धाम वासस्थानं तत्र सन्नपि अक्षो न क्षीयते न क्षरति वेति पुण्डरीकाक्षः । तथा च श्रुतिः—"नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्यते" इति । हृत्पद्मदोषैर्जरानाशादिभिः परमात्मनोऽस्पृष्टत्वमाह दस्युत्रासात् जनं दस्युजनं अर्दयति पीडयति जनार्दन इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सत्त्वं समाधितत्त्वमस्यास्तीति सत्त्वतस्तत्पर्वमरुद्भ्यामिति स्मृतो मत्वर्थीयः, तत्प्रत्ययो बाहुलकात्सत्त्वशब्दादपि बोध्यः । अत्र सत्त्वतः अत्याज्यः, सत्त्वं च यस्य अत्याज्यं स सत्त्वतः, सत्त्व एव सात्त्वतः, राक्षसवायसादिवत् स्वार्थे तद्धितः, आर्षं वेदस्तेन भातीत्यार्षभ औपनिषदः पुरुष उपनिषद्वेद्यत्वाद्योगाद् वृषभेक्षणः । तथा चायं योगो वृषं धर्मं भासयतीति वृषभो वेदस्तदेव ईक्षणं चक्षुरिव ज्ञापकं यस्य स वृषभेक्षण इति ॥ ४३ ॥

न जायते जनित्र्यायमजस्तस्मादनीकजित् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्विभुर्दामोदरः स्मृतः ॥ ४४ ॥

हर्षात्सुखैश्वर्ययोगात् हृषीकेशत्वमश्नुते ।
बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रत् महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ४५ ॥
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः ॥ ४६ ॥

न जायत इत्यजः, अनीकजित् कृष्णः, देवानामिन्द्रियाणां मध्ये स्वप्रकाशत्वात् । ऋ गतावित्यस्मादुत्पूर्वात् उत्कर्षेण ऋच्छति प्रकाशत इत्युदरः, दमोऽस्यास्तीति दामः, दामश्चासौ उदरश्चेति दामोदरः, दामादिति पाठे दम एव दामस्तस्मात् ॥ ४४ ॥

हर्षादिति । हृष्यत्यनेनेति हृषीकं वृत्तिसुखं स्वरूपानन्दः, ईश ईशनावान्, अतो हृषीकेशः ॥ ४५ ॥

अधो न क्षीयते जातु इति विग्रहवाक्ये उत्तरपदावयवलोपेन अधोक्षजः सततोर्ध्वरूपः संसारधर्मेणास्पृष्ट इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

पूरणात्सदनाच्चापि ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ।
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ॥ ४७ ॥
सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेतं प्रचक्षते ।
सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ ४८ ॥
सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः ।
विष्णुर्विक्रमणाद् देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते ॥ ४९ ॥
शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद् गवाम् ।
अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ॥ ५० ॥
एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदनः ।
आगन्ता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ ५१ ॥

पुरयतीति पुरुः, सीदत्यस्मिन्निति सः, तस्मात्पुरुषः, स चासावुत्तमश्च, पुरुषोत्तमः, असतः कारणस्य सतः कार्यस्य प्रभवाप्ययात्, उत्पत्तिप्रलयस्थानत्व.त् ॥ ४७ ॥

सत्ये धर्मे ॥ ४८ ॥

सत्याद्धर्मात्तत्फलाद् ब्रह्मलोकावधेरपि सत्यमबाधितमतः सत्योऽपि नामतः, विशेषेण स्तूयते गच्छतीति वा विष्णुरित्यर्थः । एवं जयतीति जिष्णुः ॥ ४९ ॥

शाश्वतत्वात् शश्वद्भवत्वाद् गवामिन्द्रियाणां वेदनाल्लाभात् प्रकाशाद्वा गोविन्दः । अतत्त्वं मिथ्याभूतं जगत्तत्त्वं सत्यमिव स्वीयसत्तास्फूर्त्तिप्रदानेन करोति तेन हेतुना लोकान्मोहयति ॥ ५० ॥

धर्मनिधानाद् धर्मनित्यः, आगन्ता आगमिष्यति आनृशंस्यार्थं कुरूणां क्षयो मा भूदिति कृपां कर्तुम् ॥ ५१ ॥

धृतराष्ट्र उवाच –

चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि सञ्जय
द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
विभ्राजमानं वपुषा परेण
प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ ५२ ॥
ईरयन्तं भारतीं भारताना-
मभ्यर्चनीयां शङ्करीं सृजमानाम् ।
बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्द्यां
परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ ५३ ॥

चक्षुष्मतां भाग्याय स्पृहयामि धन्याश्चक्षुष्मन्त इत्यर्थः । चक्षुष्मतां ज्ञानवतां परेण चिदानन्दमात्रेण वपुषा स्वरूपेण ॥ ५२ ॥

भारतानां पाण्डवानां भारतीं वाचम् ईरयन्तमस्मत्सभायां कथयन्तं शङ्करीं कल्याणकरीं बुभूषद्भिः ऐश्वर्यमिच्छद्भिः परासूनां मृतानाम् ॥ ५३ ॥

समुद्यन्तं शाश्वतमेकवीरं
प्रणेतारमृषभां यादवानाम् ।
निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां
मुष्णन्तं च द्विषतां वै यशांसि ॥ ५४ ॥
द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां
वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ५५ ॥

उद्यन्तं प्रकटीभवन्तं चिदानन्दविग्रहेणेत्यर्थात् शाश्वतं नित्यम् ॥ ५४ ॥
वरेण्यं वरणीयम् ॥ ५५ ॥

ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।

अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं
हरिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५६ ॥
सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-
मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं च नित्यं
परं परेषां शरणं प्रपद्ये ॥ ५७ ॥
त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं
देवासुराणामथ नागरक्षणम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधान-
मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ५८ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाशिषा श्रीसदानन्दविदुषा कृते भारतसारोद्धारे भीष्मपर्वसारोद्धारः समाप्तिमगमत् ॥

ऋषिमुख्यं नारायणं विपश्चितमात्मज्ञं यतीनां संन्यासिनां कलशमिव करग्राह्यं समुद्रं योगमुद्रयोपेतमरिष्टः अहिंसितः नेमिः पादो यस्य स अरिष्टनेमिः, अहिंसित-मर्यादः नेमिरिव नेमिर्मर्यादा गरुडं जातितः सुपर्णं शोभनपक्षं हरिं हर्तारम् ॥ ५६ ॥

आदिः कारणं शुक्रस्य कर्मजन्यस्य बीजभूतस्य पुण्यादेः धातारं प्रति भूरूपं परेषां विराडादीनां परं श्रेष्ठम् ॥ ५७ ॥

निर्माणं रचना जनित्रं जनयितारम् ॥ ५८ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाशिषा श्रीसदानन्दविदुषा कृते भारतसारोद्धारे भीष्मपर्वप्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥

अथ भीष्मपर्वतात्पर्यप्रकाशः ॥

ॐ सर्वारिष्टहरं सुखैकरमणं शान्त्यास्पदं भक्तिदं
स्मृत्या ब्रह्मपदप्रदं स्वरसदः प्रेमास्पदं शाश्वतम् ।
मेघश्यामशरीरमच्युतपदं पीताम्बरं सुन्दरं
श्रीकृष्णं सततं व्रजामि शरणं कायेन वाचा धिया ॥ १ ॥

नन्दनन्दनपादाब्जे रतिलाभाय वर्ण्यते ।
भीष्मपर्वणि तात्पर्यं सदानन्देन धीमता ॥ २ ॥
पूर्वस्मिन्पर्वणि व्यासो दर्शयामास सद्‌गुणान् ।
सामर्थ्ये सति यः सत्यं पालयत्यात्मवत्तया ॥ ३ ॥
कृष्णभक्तो न चैश्वर्यं प्रकाशयति किञ्चन ।
काले प्राप्ते स्वतोऽन्यस्मै धर्मेणोपकरोत्यपि ॥ ४ ॥
इत्येवं पाण्डवाचारप्रदर्शनमिषेण हि ।
तमेवं भूतमीशानो भक्तं सदुपदेशतः ॥ ५ ॥
अनुगृह्णाति भक्तस्य प्रतिज्ञामपि दुष्कराम् ।
सत्यां करोति च स्वीयप्रतिज्ञाबाधनादपि ॥ ६ ॥
इत्यर्जुनोपदेशेन हरेर्भीष्मवधाय च ।
शस्त्रधारणतो वृत्तं दर्शयन्नेव भक्तितः ॥ ७ ॥
मुनिरारभते भीष्मपर्व सद्‌बोधसिद्धये ।
तेनात्र सर्ववेदान्तसिद्धान्तो व्यज्यते परः ॥ ८ ॥
उत्पातानवधार्यापि तथाभिज्ञोपदेशतः ।
मूढो न बुध्यते स्वार्थं धृतराष्ट्रवदेव हि ॥ ९ ॥
स्वशास्त्रातिक्रमेणापि वर्त्तमानमजावृतम् ।
सज्जनो हितमाचष्टे यथा व्यासोऽन्धचक्षुषम् ॥ १० ॥
वैराजाद्दर्शनादूर्ध्वं परब्रह्मान्ववेक्षणम् ।
जम्बूखण्डादि गीतायाः प्रागुदीरितमित्यतः ॥ ११ ॥
उत्पन्नात्मबुभुत्सानामग्रहात्सूक्ष्मवस्तुतः ।
योग्यतासिद्धये तत्र प्राक् स्यात्स्थूलानुवर्णनम् ॥ १२ ॥
सर्वं ब्रह्मविवर्तत्वात्पञ्चभूतात्मकं जगत् ।
ततश्चाभिन्नमित्याह व्यासो भूगोलवर्णने ॥ १३ ॥

तत्राधिष्ठानभावेन प्रत्यक्त्वेन च चिद्घनम् ।
लक्ष्यं ब्रह्मात्मनोस्तत्त्वं मोक्षायेति न्यदर्शयत् ॥ १४ ॥
येषां पक्षे हरिस्तेषामनुकूलमिहाखिलम् ।
नेतरेषामिति प्राह धृतराष्ट्राय सञ्जयः ॥ १५ ॥
विदन्ति भगवद्भक्ताः कृष्णमाहात्म्यमद्भुतम् ।
इति शोकापनोदाय नृपं प्रत्याह सञ्जयः ॥ १६ ॥
सर्वे देवाः सहायाः स्युरनुकूले हरौ स्वयम् ।
तत्क्षणे प्रादुरभवद्दुर्गा पार्थस्य सङ्गरे ॥ १७ ॥
नीतिलाभो जयस्तेषां येषां कृष्णो व्यपाश्रयः ।
इत्यभीक्ष्णं मुनिः प्राह कृष्णमाहात्म्यवर्णने ॥ १८ ॥
शोकादिसंसृतिः पुंसो विना ज्ञानं न नश्यति ।
तद्भक्तानां च सद्धर्मादिति गीतासु दर्शितम् ॥ १९ ॥
तत्रापि प्रथमेऽध्याये शोकमोहादिकारणम् ।
अहं ममेत्यविद्याख्यं मिथ्याध्यानमितीरितम् ॥ २० ॥
तदुच्छेद्यात्मब्रह्मैक्यज्ञानं धीसत्त्वशुद्धिजम् ।
श्रौतं स्वानुभवारूढं द्वितीये मुनिनेरितम् ॥ २१ ॥
अतुष्टानां स्वधर्मस्य सत्त्वशुद्धिकरं मतम् ।
सत्त्वशुद्ध्या भवेज्ज्ञानं सति ज्ञाने कृतार्थता ॥ २२ ॥
स्वानन्दप्रतिबन्धस्य कामादेर्विनिवर्तनात् ।
जीवन्मुक्तिसुखं सिध्येदित्यदर्शि तृतीयके ॥ २३ ॥
साम्प्रदायिकसद्वस्तु कृष्णतत्त्वावबोधनात् ।
अकर्तृत्वधिया नित्यं ब्रह्मात्मैक्यात्त्ववेक्षणात् ॥ २४ ॥
चिज्जडग्रन्थिबाधेन कर्मदाहादसंशयात् ।
कृतार्थः स्यादिदं सर्वं कृष्णभक्त्येति तर्क्यते ॥ २५ ॥
प्रत्यक्त्वस्य परिज्ञानाद् ध्वान्तनाशात्कृतिक्षयात् ।
समदृष्टेर्मनोदोषक्षयात्तत्त्वसमाधितः ॥ २६ ॥
बहिः क्रीडादिसन्त्यागादात्मतत्त्वरतेर्मतिः ।
जीवन्मुक्तः सुखी नित्यं स्यात्पञ्चम इति स्थितम् ॥ २७ ॥
धीशुद्धेरिन्द्रियादीनां निग्रहाद्भगवद्व्रतेः ।
चित्तवृत्तिनिरोधेन नित्यं तत्त्वैकचिन्तनात् ॥ २८ ॥
तत्त्वं पदार्थशुद्धैक्यज्ञानाद्धीवासनाक्षयात् ।
योगिनः संसृतेर्मुक्तिरिति षष्ठे न्यदर्शयत् ॥ २९ ॥

भजनीयपरिज्ञानाद्भक्तिस्तज्ज्ञानमीक्षणात् ।
कार्यकारणतत्त्वस्य वस्तुनो व्यापितेक्षणात् ॥ ३० ॥
सर्वत्रैकरसज्ञानाद्भेदबुद्धेर्निवर्तनात् ।
भक्तितत्त्वपरिज्ञानादत्यनिष्टनिवारणात् ॥ ३१ ॥
कृष्णतत्त्वैकतां गत्वा तत्रैवाभिरतेः सदा ।
विमुक्तिः संसृतेः पुंसः सिध्येदित्याह सप्तमे ॥ ३२ ॥
ब्रह्मात्मादितत्त्वज्ञः स्मरन्नन्ते हरिं धिया ।
याति दिव्यं परं ज्योतिर्योगी भूमिजयक्रमात् ॥ ३३ ॥
ध्यायन्कृष्णमनन्यः सन्नित्यं भक्त्या जितेन्द्रियः ।
याति धामाक्षयं विष्णोः पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ३४ ॥
तत्त्वोपास्त्या क्रमान्मुक्तिरर्चिरादिपथेन तु ।
कर्मणावृत्तिरत्रास्ति सद्यो मुक्तिर्हरीक्षणात् ॥ ३५ ॥
सर्वोपरि वरीवर्ति प्रेम्णानन्या रतिर्हरौ ।
कर्त्तव्या सैव पुंसेति दर्शितं मुनिनाष्टमे ॥ ३६ ॥
चिद्विवर्तप्रपञ्चोऽयं चिदात्मा हरिरेव हि ।
व्यापको माययेशानोऽसङ्गोदासीनभावतः ॥ ३७ ॥
कर्ताप्यकर्ता मायाया अधिष्ठानतया हरिः ।
निर्लेपोऽसौ महिम्नि स्वे स्थितो भूमा सुखार्णवः ॥ ३८ ॥
नाधिष्ठानात्पृथक् तत्त्वमध्यस्तस्य च वस्तुनः ।
अधिष्ठानं पृथक् तस्मादध्यस्तादक्षयत्त्वतः ॥ ३९ ॥
पदद्वयमधिष्ठानं ब्रह्म कृष्णाख्यमव्ययम् ।
तत्त्वं तदेव सर्वस्यावधिभूतं निरामयम् ॥ ४० ॥
एवं भगवतो ज्ञानात्सद्यो मुक्तिरितीरितम् ।
एकत्वोपासनेनापि हरेः सर्वात्मभावनात् ॥ ४१ ॥
प्रेमभक्त्या तु सर्वस्वं दिशत्यात्मतया सताम् ।
अतः प्रेम्णा भजेत्प्राज्ञो हरिं सर्वात्मनादरात् ॥ ४२ ॥
त्यक्त्वान्यं चिन्तनं नित्यं तत्परस्तन्मना इति ।
सर्ववेदान्तसिद्धान्तं नवमेऽसौ न्यदर्शयत् ॥ ४३ ॥
सर्वस्यादिः पिताचार्यः सर्वेशानोऽखिलात्मकः ।
मायाध्यक्षोऽप्यसङ्गोऽजो हरिरित्यात्मदृङ्मतम् ॥ ४४ ॥
तद्रतेस्तन्मनस्कस्य स्वज्ञानेन तमोऽखिलम् ।
नाशयत्यात्मभावस्थो हरिरज्ञानजं स्वयम् ॥ ४५ ॥

सर्वत्रात्मतया विष्णोरीक्षणात्सर्वरूपतः ।
सर्वत्रोत्कर्षहेतुत्वाद् ध्येयरूपैकचिन्तनात् ॥ ४६ ॥
सर्वसारनिदानत्वात्सर्वोपादानभावतः ।
हरेर्ध्यानाद्धरेः साम्यं यातीति दशमे स्थितम् ॥ ४७ ॥
सर्वाकारो निराकारो नराकारः सुराकृतिः ।
एक एव हरिस्तत्त्वं सर्वदैकरसोऽच्युतः ॥ ४८ ॥
दिव्यदृष्ट्या प्रमादृष्ट्या चर्मदृष्ट्या सतां दृशा ।
भाति कृष्णो महिम्नि स्वे स्थितः सर्वत्र सर्वदा ॥ ४९ ॥
यथाभक्ति यथाज्ञानं यथाकर्म यथाश्रुतम् ।
पुंसां भाति हरेस्तत्त्वं सर्वदैकरसं परम् ॥ ५० ॥
नन्दाङ्गणे यशोदाङ्के पार्थयाने सतां हृदि ।
सर्वाकारतया भक्त्या भाति भावानुरूपतः ॥ ५१ ॥
स्वाधिकारानुरूपेण प्रेम्णाराध्योऽच्युतो हरिः ।
इति विष्णोः परं तत्त्वं प्रोक्तमेकादशेऽमुना ॥ ५२ ॥
मुमुक्षूणां क्रमान्मुक्त्यै सद्यो मुक्त्यै तथेरिते ।
विश्वरूपाक्षरोपास्तौ न्यूनाधिकक्लेशभेदतः ॥ ५३ ॥
प्रेमभक्तिरसज्ञाना नन्दनन्दनविग्रहे ।
सुकरोपासना प्रोक्ता सुपुमर्थैककामधुक् ॥ ५४ ॥
तल्लक्षणकथाव्याजाद्भक्तेरुत्कर्ष एव हि ।
दर्शितो हरिणा स्पष्टमिति द्वादश आशयः ॥ ५५ ॥
त्वंपदार्थपरिज्ञानात्तत्पदार्थे रतिर्भवेत् ।
यतो देहाद्यहङ्कारः प्रतिबन्धो हरे रतौ ॥ ५६ ॥
महाभूतादिधृत्यन्तं क्षेत्रमाहुर्मनीषिणः ।
क्षेत्रज्ञो हरिरेवैकः पूर्णः शुद्धश्चिदद्वयः ॥ ५७ ॥
तदज्ञानान्महानर्थः संसारस्त्रिविधो नृणाम् ।
तन्निवृत्त्यै तु विंशत्या ह्यमायित्वादिसाधनैः ॥ ५८ ॥
ज्ञेयं यथोक्तमात्मानं विद्यात्तत्त्वं परात्मनः ।
तदैक्यबोधविध्वस्ताज्ञानो मोक्षमियात्पुमान् ॥ ५९ ॥
सत्त्वशुद्ध्या हरेर्भक्त्या वेदान्तश्रवणादिना ।
पश्यन्त्यात्मतया विष्णुं ततोऽनर्थपरिक्षयः ॥ ६० ॥
समत्वमक्रियत्वं च निर्लेपत्वमनन्यताम् ।
स्वप्रकाशत्वमाज्ञाय हरेर्मुक्तिमियाद्बुधः ॥ ६१ ॥

अखण्डानन्दमात्मानं कृष्णं वेदान्तमानतः ।
वेत्ति तत्प्रेमभक्तोऽतिभावोऽदर्शि त्रयोदशे ॥ ६२ ॥
शुद्धं प्रत्यञ्चमज्ञानाद् गुणा बध्नन्ति संसृतौ ।
अज्ञाने ज्ञानतो नष्टे मुक्तिमीयाद् गुणत्रयात् ॥ ६३ ॥
गुणातीततत्वविज्ञानं प्रेमभक्त्यास्य जायते ।
तस्मादनन्यभावेन हरिं प्रेम्णा भजेत्पुमान् ॥ ६४ ॥
हरेर्वैमुख्यमेवास्ति संसारानर्थकारणम् ।
मुक्तिस्तदाभिमुख्येन स्यादित्याह चतुर्दशे ॥ ६५ ॥
अनवच्छिन्नसंसारप्रवाहस्य विवेचनात् ।
वैराग्यं शुद्धचित्तस्य जायते हर्यनुग्रहात् ॥ ६६ ॥
ततः कृष्णैकशरणः शान्तदान्त्यादिसंयुतः ।
तत्प्रसादाप्ततत्त्वैक्यज्ञानात्तद्धाम गच्छति ॥ ६७ ॥
तत्ततः पुनरावृत्तिरावृत्तिस्तदबोधतः ।
अबोधेनात्मताभ्रान्तिः स्थूलसूक्ष्मतनुद्वये ॥ ६८ ॥
तद्विवेकेन चिद्रूपं साक्षिणं त्वंपदार्थकम् ।
बुध्वाथ तत्पदार्थस्यानुस्यूतत्वं समीक्षते ॥ ६९ ॥
त्यक्त्वा क्षराक्षरोपाधी विज्ञायैक्यं परात्मनोः ।
पुरुषोत्तमरूपे तत्प्रेमभक्त्या विमुच्यते ॥ ७० ॥
वेद्यं वेदेऽखिलज्ञं श्रीमुकुन्दं पुरुषोत्तमम् ।
सदा प्रेम्णा भजेदेवमुक्तं पञ्चदशेऽमुना ॥ ७१ ॥
दैवी संपद्धरेर्भक्त्या मुक्त्यै बन्धाय चासुरी ।
भक्तिहीनस्य संप्रोक्तेत्येवमादर्शि षोडशे ॥ ७२ ॥
कृष्णेक्षणाद्भवेच्छास्त्रविहितानुष्ठितौ नृणाम् ।
श्रद्धा कृष्णार्चने नित्यं सात्त्विकी रतिदा हरौ ॥ ७३ ॥
यज्ञाहारतपोदानानुष्ठानाच्छ्रद्धया कृतात् ।
सत्त्वेन सत्त्वशुद्धात्मज्ञानात्स्यात्संसृतिक्षयः ॥ ७४ ॥
यज्ञादीनां च साद्गुण्यकरं पापापहं स्वयम् ।
मुक्तिबीजं हरेर्नामादर्शि सप्तदशेऽमुना ॥ ७५ ॥
कृष्णानुरागहेतुत्वाद्यागादीनामनुष्ठितिः ।
अकामात्यागसंन्यासशब्दवाच्यात्र संमता ॥ ७६ ॥
दूरे रजस्तमो हित्वा सत्वेन हरिपूजनात् ।
धीशुद्धिर्निरतः कृष्णभक्तिर्ज्ञानं च जायते ॥ ७७ ॥

देहेन्द्रियाद्यनध्यासादात्माऽकर्तृत्ववीक्षणात् ।
अक्रियत्वमलेपत्वं सिद्धमस्य कृतेऽखिले ॥ ७८ ॥
ज्ञानं कर्म तथा कर्ता बुद्धिर्धृतिरधोमुखम् ।
सत्त्वेनेमे हरौ निष्ठतया मोक्षावसानकाः ॥ ७९ ॥
सर्वं त्रैगुण्यमेवास्ति वस्तुजातं विकल्पितम् ।
मायिकं संसृतेर्मूलमिति बुध्वा हरिं श्रयेत् ॥ ८० ॥
स्ववर्णाश्रमधर्मेणाराध्य कृष्णं विशुद्धधीः ।
भक्तिवैराग्यसद्ध्याननिष्ठातो ब्रह्मतां व्रजेत् ॥ ८१ ॥
स्वभावाद्ब्रह्मभूतस्य हरौ नैसर्गिकी रतिः ।
परप्रेमास्पदत्वैक्यज्ञानेनास्य विमुक्तता ॥ ८२ ॥
तस्मात्सर्वात्मना कृष्णं भजेत्प्रेम्णैकचेतसा ।
तदेकशरणो भूत्वेत्येवं वेदान्तसंग्रहः ॥ ८३ ॥
धर्मो वैराग्यमात्मैक्यविज्ञानं हरिभक्तितः ।
सिद्ध्यन्ति भक्तिमेवातः कुर्यात्कृष्णपदद्वये ॥ ८४ ॥
गुह्यं निष्कामकर्मास्ति ज्ञानं गुह्यतरं स्मृतम् ।
परं गुह्यतमं प्रेम्णा भगवद्भजनं मतम् ॥ ८५ ॥
कृष्णे मती रतिः कृष्णे कृष्णे पूजा नमस्क्रिया ।
यस्य साक्षात् स कृष्णेऽन्ते प्रविशत्यक्षये सुखे ॥ ८६ ॥
नैसर्गिकी रतिः कृष्णे सत्त्वशुद्ध्यात्मबोधतः ।
भवेद्भक्तिमतां पुंसामतस्तच्छरणं व्रजेत् ॥ ८७ ॥
सर्वे धर्माः कृतास्तेन ज्ञानं संपादितं परम् ।
सवैराग्यं विमुक्तोऽसौ यः कृष्णशरणं गतः ॥ ८८ ॥
सर्वसाधनशून्योऽपि सर्वधर्मबहिष्कृतः ।
नित्यमुक्तः स विज्ञेयो हरिं प्रेम्णा भजेत यः ॥ ८९ ॥
मोहध्वस्तिरखण्डात्मलाभः सन्देहसंक्षयः ।
सिद्धस्तस्य हरिर्यस्य प्रेम्णा तुष्टोऽभवेद्विदः ॥ ९० ॥
इत्याशयं जगौ व्यासो गीतास्वष्टादशेऽस्फुटम् ।
मादृशां कृष्णपादाब्जप्रेमभक्त्युपपत्तये ॥ ९१ ॥
विशेषाद्भावनिर्देशो गीतासु भगवद्गिराम् ।
द्रष्टव्योऽस्मत्कृते भावप्रकाशे वार्तिकात्मके ॥ ९२ ॥
एवं निष्कामधर्माणामनुष्ठातृतया सताम् ।
सत्त्वशुद्ध्यात्मविज्ञानान्मुक्तिः स्यादिति दर्शितम् ॥ ९३ ॥

कामसिद्धिः सकामानामर्थाधीना जडात्मनाम् ।
अर्थास्त्वपि सतामाप्तवधाद्याश्रयतोऽभवन् ॥ ९४ ॥
पाण्डवानामपीशानानुग्रहेण न तु स्वतः ।
कौरवाणामिवान्येषां साध्यमाना अपि ध्रुवम् ॥ ९५ ॥
तेऽर्था निरन्वयोच्छेदहेतवः स्युर्दुरात्मनाम् ।
इत्यर्थानामनर्थैकहेतुत्वं बादरायणः ॥ ९६ ॥
विवरीतुं स्फुटं युद्धप्रधानं ग्रन्थमद्भुतम् ।
सौषुप्तपर्वपर्यन्तमधुनारभते मुनिः ॥ ९७ ॥
आराधनीयमाराध्यानुज्ञां प्राप्य ततो महान् ।
अप्युग्रं कुरुते कर्म युधिष्ठिर इवोत्तमः ॥ ९८ ॥
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति भीष्मकृपद्रोणशल्यवाक्यैर्न्यदर्शयत् ॥ ९९ ॥
स्वधर्मे निधनं श्रेय इति वाक्यं समर्थयन् ।
सर्वे भीष्मादयः सन्तः सद्भिर्युद्धमचीकरन् ॥ १०० ॥
दुःखमन्तःसमुत्थं हि विना दुःखहरं हरिम् ।
निवेदयन्ति नो सन्तो युधिष्ठिरनिदर्शनात् ॥ १०१ ॥
पदे पदे जयन्त्येव सन्तः शत्रून्मनस्विनः ।
कृष्णाश्रया इति प्राह भीष्मार्जुनसमागमे ॥ १०२ ॥
श्रुतिः स्मृतेर्बलवती भक्तौ त्वेतद्विपर्ययः ।
भीष्मं जिघांसता पार्थसूतेनैतत्प्रदर्शितम् ॥ १०३ ॥
प्राप्तेऽपि सङ्कटे सन्तः स्वेष्टदेवैकतत्पराः ।
न त्यजन्ति स्विकां निष्ठामत्र भीष्मो निदर्शनम् ॥ १०४ ॥
स्वीयं कारुण्यमालम्ब्य सन्तस्तत्त्वं दिशन्त्यपि ।
दैन्यमालोक्य मूढानामिति भीष्मोऽदिशन्नृपम् ॥ १०५ ॥
श्रुत्वाथाप्तमुखान्मूढा दृष्ट्वाप्यैश्वर्यमैश्वरम् ।
न त्यजन्ति स्वदुर्बुद्धिं धार्तराष्ट्रवदेव हि ॥ १०६ ॥
महान्तोऽप्यर्थलोभेन घातयन्ति गुरूनपि ।
किं पुनः कृपणास्त्वेवमाह भीष्मबधार्थने ॥ १०७ ॥
सतां संकटमालोक्य सन्तोऽसूनपि तत्कृतम् ।
त्यजन्तीति स्वयं भीष्मो मृत्युं राज्ञे न्यवेदयत् ॥ १०८ ॥
न त्यजन्ति प्रतिज्ञां स्वां प्राणान्तेऽपि ह्युपस्थिते ।
महान्त इति भीष्मेण शिखण्डी समुपेक्षितः ॥ १०९ ॥

अनुल्लङ्घ्या हरेराज्ञा लोकशास्त्रविरोधिनी ।
इत्यर्जुनोऽप्यहन्भीष्मं पुरः कृत्वा शिखण्डिनम् ॥ ११० ॥
न देहमनुशीर्यन्ते वैष्णवा जितमृत्यवः ।
भीष्मः कालान्तराकाङ्क्षी शरतल्पेऽवसच्चिरम् ॥ १११ ॥
त्यक्तं न पुनरादत्ते प्राणबाधेऽप्युपस्थिते ।
महानिति न जग्राह भीष्मस्तूलादिकं वसु ॥ ११२ ॥
प्राणान्तेऽपि गुणं सन्तो गुणज्ञा आद्रियन्त्यपि ।
इत्यर्जुनगुणस्तुत्या भीष्माचार्यो न्यदर्शयत् ॥ ११३ ॥
न दुष्करं भवेत्पुंसां कृष्णपादानुयायिनाम् ।
इति भीष्माय दिव्याम्भ आदिदाने मुनिर्जगौ ॥ ११४ ॥
हितं पथ्यं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरुदितं खलाः ।
इत्यन्तेऽपि न गाङ्गेयवाक्यं जग्राह कौरवः ॥ ११५ ॥
निर्वैरोऽप्यरिवद्भाति महानप्यसतां सुहृत् ।
इति कर्णादयो भीष्मं शत्रुवन्मेनिरे पुरा ॥ ११६ ॥
अन्तकाले गुणा भान्ति सतां प्राप्ते पराभवे ।
इति भीष्मान्तिके कर्णगमने मुनिरब्रवीत् ॥ ११७ ॥
उत्साहयन्ति सच्छूराः शूरानपि महामृधे ।
इति भीष्मः स्तुतिं चक्रे कर्णस्योत्साहने पराम् ॥ ११८ ॥
इति व्यासमुनेर्भीष्मपर्वतात्पर्यनिर्णये ।
भावो ज्ञेयो मयाऽदर्शि यथामति हरीक्षणात् ॥ ११९ ॥

एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ।
यथा तु नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १ ॥
गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽभ्येति माधवम् ।
तद्यथा विजयश्चास्य सन्नतिश्चापरो गुणः ॥ २ ॥

एवं भीष्मपर्वतात्पर्यं संक्षेपेण प्रदर्श्येदानीं तत्सारोद्धारमप्यत्यन्तसंक्षेपेण निदर्शयिष्यन्नादौ भीष्मादिप्रबलशूरदर्शनेन जयसन्देहेन शोचन्तं युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्येनोपक्रमते—एवमिति । गुणभूतो दासभूतः सन्नतिरनौद्धत्यम् ॥ १-२ ॥

अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः ।
पुरुषः सनातनमयो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ३ ॥

पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा वैकुण्ठोऽकुण्ठसायकः ।
सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्के जयन्त्विति ॥ ४ ॥
कथं कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम् ।
तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ ५ ॥
तस्य ते न व्यथा काचिदिह पश्यामि भारत ।
यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक् त्रिदिवेश्वरः ॥ ६ ॥

अनन्तशक्तित्वादनन्ततेजाः शत्रुपूगेषु स्वभक्तानां रिपुवर्गेषु तदप्रधर्ष्यत्वेन तानभिभूय स्वभक्ताभयदानेन निर्गताः स्वत एव निरस्ता बाधिता व्यथा लोकप्रसिद्ध-मानस्याधिरूपा यस्मात् स च । तत्र हेतुः पुरुषः सर्वत्र पूर्णत्वादेवान्तर्यामिभावेनाव-स्थितः तत्रागन्तुकत्वशङ्कावारणायाह—सनातनमय इति । यस्मिन्पक्षे जयाश्रयः कृष्णस्तस्मिन्नेव पक्षे जयोऽवश्यम्भावीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्रोपष्टम्भकं तदीयपूर्वोत्कर्षकथनेन विशिष्याह—पुरेति । श्रुत्यादिप्रसिद्धो हरिः स्वभक्तार्त्तिहरणेऽतिदक्षत्वेन प्रथितः भूत्वाविर्भूय एष एव योऽस्मदीयनेत्रपथगः परमहितैषी कृष्णः वैकुण्ठः अप्रतिहतशक्तिः अकुण्ठसायकः अप्रतिहतायुधः सुरासुरान् युद्धोद्योगे परस्परं बाध्यबाधकभावेनोपस्थितान् अवस्फूर्जन् गम्भीरगिरा गर्जनं कुर्वन् तदीयतेजोऽभिभूयाब्रवीदिति उभयेषां मध्ये के जयन्त्विति ॥ ४ ॥

यैर्देवैः सात्त्विकभावेन प्रोक्तं हे कृष्ण वयं त्वद्भक्ताः कथं जयेमेति तैरेव जितमित्यर्थः ॥ ५ ॥

विश्वभुक् सर्वविश्वपालकत्वेन सर्वत्र यज्ञतप आदिफलप्रदातृत्वेन भोक्ता प्रसिद्धः सर्वमहेश्वरतया प्रसिद्धस्त्रिदिवेश्वरो हरिः—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥

इति भगवद्वचनात् ॥ ६ ॥

पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च
भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणम् ।
अमृष्यमाणस्तु ततो महात्मा
यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ॥ ७ ॥

ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः
सूर्यप्रभं वज्रसहस्रतुल्यम् ।
क्षुरान्तमुद्भ्राम्य भुजेन चक्रं
रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् ॥ ८ ॥
स कम्पयन् गां च रणे महात्मा
वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ।
मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पं
सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् ॥ ९ ॥
सोऽभिद्रवन्भीष्ममनीकमध्ये
क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ।
व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे
घनो यथा खेऽचिरभापिनद्धः ॥ १० ॥
सुदर्शनं चास्य रराज शौरे-
स्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ।
यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं
रराज नारायणनाभिजातम् ॥ ११ ॥

उ मायातीतोऽप्यसङ्गो निगमशिखरगिर्लक्ष्य आनन्दकन्दः
प्रत्यग्धामाच्युतश्रीर्द्रुहिणशिवमुखैर्वन्दिताङ्घ्री रमेशः ।
कारुण्यादुद्दिधीर्षुः कलियुगजनतां पार्थयन्तृत्वमाप
स्थित्वा युद्धाङ्गणे यः स्वजनहृदि बभौ संश्रये तं मुकुन्दम् ॥ ७ ॥
भक्तेर्महत्त्वं प्रथितं त्रिलोक्यां मुकुन्दपादाम्बुज उत्तमायाः ।
त्रैलोक्यनाथोऽपि समोऽपि कृष्णो भीष्मं निहन्तुं विजयार्थमैच्छत् ॥ ८ ॥
यशो जगत्यां निजभक्तिभाजां विधातुमिच्छन् व्रजराजसूनुः ।
बिभ्यत्सु यन्तृत्वमुपेत्य लीलां चकार भीष्मार्जुनसङ्गरेऽद्धा ॥ ९ ॥
अहो स धन्योऽर्जुन ईशभक्तो यदर्थमीशः स्वयमाप चिन्ताम् ।
ततोऽतिधन्यो भगवद्रसज्ञो भीष्मो यमुद्दिश्य हरिः प्रवृत्तः ॥ १० ॥
य एक एवेश्वर उत्तमौजा अनन्तशक्तिर्निखिलज्ञ आद्यः ।
न संभ्रमो यत्र न तस्य बीजं ससंभ्रमेणेव सृतस्तदर्थम् ॥ ११ ॥

तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबद्धं
क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ।
तस्यैव देहोरुसरःप्ररूढं
रराज नारायणबाहुनालम् ॥१२॥

तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः
क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।
सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः
क्षयः कुरूणामिति चिन्तयित्वा ॥१३॥

स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः
संवर्तयिष्यन्निव जीवलोकम् ।
अभ्युत्प्लवंल्लोकगुरुर्बभासे
भूतानि धक्ष्यन्निव धूमकेतुः ॥१४॥

तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं
समीक्ष्य देवं द्विषदां वरिष्ठम् ।
असंभ्रमात् कार्मुकबाणपाणी
रथस्थितः शान्तनवोऽभ्युवाच ॥१५॥

या शक्तिरद्वयगताखिलमोहबीजं ब्रह्मादिविश्वजननी स्वगुणैर्विचित्रा ।
सा यस्य त्रिक्षणलवादपयाति सद्यो भक्त्यार्द्रधीः स नरनाट्यसमुज्झितोऽभूत् ॥१२॥
यद्भ्रूविजृम्भणलवेन लयं प्रयाति ब्रह्माण्डमेतदखिलं द्रुहिणादियुक्तम् ।
तस्येशितुः किमिति वीररसाभिनाट्यं चित्रं हरेश्चरितमद्भुतमत्युदारम् ॥१३॥
लीलाम्बुधिर्विजयते विजयेश्वरोऽपि स्वाराज्यलाभपरिपूर्णमनोऽब्जहंसः ।
लीलागृहीतकरपल्लवचक्र ईशोऽत्यन्तं बभौ मधुरतास्य विलक्षणाम्बुः ॥१४॥
कृष्णव्रतानां न च संभ्रमो भवेत् प्राप्तेऽपि कल्पान्तसमप्रहारिणि ।
सतां हि तुल्ये किल मृत्युजीवने देवव्रतेनेत्थमदर्शि सङ्गरे ॥१५॥

एह्येहि देवेश जगन्निवास
नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ।
प्रसह्य मां पातय लोकनाथ-
रथोत्तमाद् भूतशरण्य संख्ये ॥१६॥

त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण
श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ।
संभावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ
लोकैस्त्रिभिश्च प्रथितप्रभाव ॥१७॥
रथादवप्लुत्य ततस्त्वरावान्
पार्थः पदाद्रुत्य यदुप्रवीरम् ।
जग्राह पीनोत्तमलम्बबाहुं
बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ॥१८॥
निगृह्यमाणस्तु तदादिदेवो
भृशं सरोषः किल चास योगी ।
आदाय वेगेन जगाम जिष्णुं
विष्णुर्महावात इवैकवृक्षम् ॥१९॥

संहारको वास्तु वरप्रदो वा स्वामी स्वयं मङ्गलमूर्त्तिरेव ।
सतां विभात्युत्तमभक्तिभाजां समत्वसौहार्दनिधिर्मुकुन्दः ॥१६॥
अहो हरेः श्रीहरिभक्तिभाजां महत्त्वमत्यन्तमलौकिकं तत् ।
न लक्ष्यते तच्चरितं शिवाद्यैर्यदत्र वृत्तं प्रभुदासयुद्धे ॥१७॥
यत्सङ्कल्पलवेन विश्वमखिलं ब्रह्माद्यधीशैर्युतं
जातं जीवति यत्सुखस्फुरणतो यस्मिन् लयं यात्यदः ।
सोऽयं सर्वविदीश्वरोऽखिलगुणाधिष्ठानभूतो हरिः
भक्त्या प्रेमवशीकृतैकचरितो देदीप्यते सङ्गरे ॥१८॥
अनन्तचरिताधारं विचित्ररसमन्दिरम् ।
सदा शान्त्यास्पदं वन्दे मुकुन्दं देवकीसुतम् ॥१९॥

पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ
भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् ।
बलान्निजग्राह शनैर्महात्मा
पदे च राजन् दशमे कथञ्चित् ॥२०॥
अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं
प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली ।

उवाच कोपं प्रतिसंहरेति
गतिर्भवान् केशव पाण्डवानाम् ॥२१॥
न हास्यसे कर्म यथाप्रतिज्ञं
पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च ।
अन्तं गमिष्यामि यथा कुरूणां
त्वयाहमिन्द्रानुज संप्रयुक्तः ॥२२॥
ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्य
जनार्दनः प्रीतमना निशम्य ।
स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य
रथं सचक्रः पुनरारुरोह ॥२३॥
स तानभीषून् पुनराददानः
प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता ।
निनादयामास दिशो नभश्च
स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ॥२४॥
व्याविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं
रजोविकीर्णाञ्चितपत्रनेत्रम् ।
विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं
विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥२५॥
मृदङ्गभेरीपटहप्रणादा
नेमिस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः
सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणाम् ॥२६॥

यं कालकालमजबालमशेषपाल-
मिन्द्राभभालमलिमालमनन्तजालम् ।
विश्वैकतालमतितालमगाधशालं
नालं विबोद्‌धुमखिलं स हि भक्तितन्त्रः ॥२०॥
स्रष्टा पुराऽनवरतं सुसमाहितेन
स्वान्तेन सर्वनिपुणेन विचित्य नाप ।

यं सोऽयमक्षयगतिर्भगवान्मुकुन्दो
भक्त्या गृहीतचरणोऽभिरणोऽपि तस्थौ ॥२१॥
यः स्तुत्यकाल उदितो निगमान्तजाले
यस्यास्ति सत्यचरितं सकलं त्रिलोक्याम् ।
सोऽयं स्वभक्तहितमुज्झितसन्ध ईश-
श्चक्रं सुदर्शनमहो ह्युपसञ्जहार ॥२२॥
नैवास्य वृद्धिरपि हानिरखण्डधाम्नो
नैवास्ति शान्तपद ऐश्वर आद्यशून्ये ।
ब्रह्मादिधीरपि विमोहमुपैति यत्र
कः शक्त ऊहितुमहो परमात्मलीलाम् ॥२३-२४॥
ॐ आनन्दविग्रहमनन्तगुणास्पदं श्री-
सेव्याङ्घ्रियुग्ममनिशं विधिशङ्करार्च्यम् ।
प्रेम्णो गृहं सकलशास्त्ररहस्यमन्तः
श्रीकृष्णमेव कलये भजतो भजन्तम् ॥२५॥
देवव्रतेन निजपर्वणि धार्तराष्ट्रं
प्रत्युक्तमद्भुतपदं हरितत्त्वमीड्यम् ।
ज्ञात्वा तदेव विमलं स्वधियानुचिन्त्य
नैसर्गिकीं रतिमिहैव सदार्थयेऽहम् ॥२६॥

सञ्जय उवाच—

श्रृणु भूयो यथा तत्त्वं यन्मां त्वमनु पृच्छसि ।
कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति ॥ २७ ॥
ततोऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम ।
दुर्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा भ्रातॄन् रणे सर्वान्विजितान् सुमहारथान् ।
शोकसंमूढहृदयो निशाकाले स्म कौरवः ॥ २९ ॥
पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ।
यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौ तन्मे श्रृणु जनेश्वर ॥ ३० ॥

दुर्योधन उवाच—

द्रोणश्च त्वं च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ ३१ ॥

भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ३२ ॥
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ।
पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ॥ ३३ ॥
तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान् पदे पदे ॥ ३४ ॥

भीष्म उवाच—

श्रृणु राजन् वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
बहुशस्त्वं मयोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया श्रुतम् ॥ ३५ ॥
क्रियतां पाण्डवैः सार्धं शमो भरतसत्तम ।
एतत्क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव वा विभो ॥ ३६ ॥
भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी ।
सुहृदस्तर्पयन् सर्वान् नन्दयंश्चापि बान्धवान् ॥ ३७ ॥
न च मे क्रोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ।
तदिदं समनुप्राप्तं यत् पाण्डूनवमन्यसे ॥ ३८ ॥
यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तं श्रृणुष्व महाराज मम कीर्तयतः प्रभो ॥ ३९ ॥
नास्ति लोकेषु तद् भूतं भविता नो भविष्यति ।
यो जयेत्पाण्डवान् सर्वान्पालिताञ्छार्ङ्गधन्वना ॥ ४० ॥
यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ४१ ॥
पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।
पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ४२ ॥
तेषां मध्ये समासीनः प्रजापतिरपश्यत ।
विमानं जाज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ॥ ४३ ॥
ध्यानेनावेद्य तद् ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिम् ।
नमश्चकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरम् ॥ ४४ ॥

ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वा ब्रह्माणमुत्थितम् ।
स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महदद्भुतम् ॥ ४५ ॥
यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ४६ ॥
विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो
विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च ।
विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्मा-
द्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ४७ ॥
जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत ।
जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४८ ॥
पद्मगर्भ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ।
नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ४९ ॥
जय सर्वगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ।
विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ५० ॥
महोरग वराहाथ हृषीकेश विभो जय ।
हरिद्वासो दिशामीश विश्ववासामिताव्यय ॥ ५१ ॥
व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सत्क्रिय ।
असंख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीरकामद ॥ ५२ ॥
अनन्तविदित ब्रह्मन् नित्त्यं भूतविभावन ।
कृतकार्य कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयाजय ॥ ५३ ॥
गुह्यात्मन् सर्वयोगात्मन् स्फुटसंभूत संभव ।
भूतात्मन् तत्त्वलोकेश जय भूतविभावन ॥ ५४ ॥
आत्मयोने महाभाग कल्पसंख्येयतत्पर ।
उद्भावनमतोभाव जय ब्रह्मजनप्रिय ॥ ५५ ॥
निसर्गसर्गनिरत कामेश परमेश्वर ।
अमृतोद्भाव मुक्तात्मन्विजयस्व जयप्रद ॥ ५६ ॥

प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल ।
आत्मभूत महाभूत कर्मात्मन् जय सर्वद ॥ ५७ ॥
पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुर्दिवं शिरः ।
मूर्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ५८ ॥
बलं तपश्च सत्यं च धर्मकर्मात्मजं तव ।
तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसंभवाः ॥ ५९ ॥
अश्विनौ श्रवणौ नित्यौ देवी जिह्वा सरस्वती ।
वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितम् ॥ ६० ॥
न संख्यां न परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् ।
न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न सम्भवम् ॥ ६१ ॥
त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वां समाश्रिताः ।
अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥ ६२ ॥
ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ६३ ॥
एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम् ।
पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःस्वप्ननाशन ॥ ६४ ॥
त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखम् ।
त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ ६५ ॥
पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाऽभवत् ।
तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धन ॥ ६६ ॥
धर्मसंस्थापनार्थाय दैत्यानां वधाय च ।
जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो ॥ ६७ ॥
यत्तत्परमकं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं प्रभो ।
वासुदेव तदैतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ६८ ॥
सृष्ट्वा सङ्कर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ।
कृष्ण त्वमात्मनास्राक्षीः प्रद्युम्नं ह्यात्मसम्भवम् ॥ ६९ ॥

प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं तु यं विदुर्विष्णुमव्ययम् ।
अनिरुद्धो सृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ७० ॥
वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ।
विभज्य भागशोत्मानं व्रजमानुषतां विभो ॥ ७१ ॥
तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ।
धर्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्रास्यसि तत्त्वतः ॥ ७२ ॥
त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम ।
तैस्तैः स्वैर्नामभिर्भक्ता गायन्ति परमात्मकम् ॥ ७३ ॥
स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः
कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो ।
अनादिमध्यान्तमपारयोगं
लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७४ ॥

भीष्म उवाच—

ततः स भगवान्देवो लोकानामीश्वरेश्वरः ।
ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ ७५ ॥
विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवेप्सितम् ।
तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७६ ॥
ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः ।
कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ७७ ॥
कोऽन्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो ।
वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम् ॥ ७८ ॥
एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः ।
देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान्सर्वान्मधुरया गिरा ॥ ७९ ॥
यत्तत्परं भविष्यं च भविता यच्च यत्परम् ।
भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ ८० ॥
तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ।
जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ८१ ॥

मानुषं लोकमातिष्ठन् वासुदेव इति श्रुतः ।
असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ ८२ ॥
संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ।
त इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबलाः ॥ ८३ ॥
तेषां वधार्थं भगवान् नरेण सहितो वशी ।
मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ ८४ ॥
नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
अजेयौ हि रणे यौ तौ समेतावमरैरपि ॥ ८५ ॥
सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युती ।
मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ ८६ ॥
यस्याहमात्मजः पुत्रः सर्वस्य जगतः पतिः ।
वासुदेवोऽनुनेयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ ८७ ॥
तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित् सुरसत्तमाः ।
नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ८८ ॥
एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं परम् ।
एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ ८९ ॥
एतदक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छाश्वतं मतम् ।
यत्तत्पुरुषसंज्ञोऽयं गीयते च महात्मभिः ॥ ९० ॥
एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ।
एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ ९१ ॥
तस्मात्सुरासुरैः सर्वैः सेन्द्रैश्चामितविक्रमः ।
नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभुः ॥ ९२ ॥
यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्स मन्दधीः ।
हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ९३ ॥
यो योगिनं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम् ।
अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ ९४ ॥

किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयङ्करम् ।
अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ ९५ ॥
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ।
वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः ॥ ९६ ॥
एवमुक्त्वा स भगवान् सदेवर्षिगणान्पुरा ।
विसृज्य सर्वभूतानि जगाम भवनं स्वकम् ॥ ९७ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ।
कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ॥ ९८ ॥
एवं श्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ ९९ ॥
जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ॥ १०० ॥
एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् ।
वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुम् ॥ १०१ ॥
यस्य स्यादात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ।
कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यः श्रेष्ठश्च मानवैः ॥ १०२ ॥
वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
मा गच्छ संसुमन्तेन वासुदेवेन धन्विना ॥ १०३ ॥
पाण्डवैः सार्धमिति यत्तत्त्वं मोहान्न बुध्यसे ।
मन्ये त्वां राक्षसं क्रुद्धं तथा चासि तमोवृतः ॥ १०४ ॥
तस्माद् द्विषसि गोविन्दं पाण्डवं च धनञ्जयम् ।
नरनारायणौ देवौ कोऽन्यो द्विष्याद्धि मानवः ॥ १०५ ॥
तस्माद् ब्रवीमि ते राजन्नेषोऽसौ शाश्वतोऽव्ययः ।
सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धात्रीधरो ध्रुवः ॥ १०६ ॥
लोकान् धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ।
योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ १०७ ॥

राजन् सत्त्वमयो ह्येष तमोरजविवर्जितः ।
यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १०८ ॥
तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च ।
धृताः पाण्डुसुता राजन् जयश्चैषां भविष्यति ॥ १०९ ॥
श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः ।
बलं चापि रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ११० ॥
स एष शाश्वतो दिव्यः सर्वभूतमयः शिवः ।
वासुदेव इति प्रोक्तो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ १११ ॥
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ११२ ॥
द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ।
सात्त्वन्तं विधिमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः ॥ ११३ ॥
स एव सर्वं सुरमर्त्यलोकं सद्द्रव्यकक्षान्तरितः पुरीश्च ।
युगे युगे मानुषं चैव वासं पुनः पुनः सृजते विश्वकर्मा ॥ ११४ ॥

दुर्योधन उवाच–

वासुदेवो महाभूतः सर्वलोकेषु कथ्यते ।
तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छेःपितामह ॥ ११५ ॥

भीष्म उवाच–

वासुदेवो महद्भूतः पूज्यं च सर्वदैवतम् ।
न परं पुण्डरीकाक्षाद् दृश्यते भरतर्षभ ॥ ११६ ॥
मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ।
सर्वभूतातिभूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ११७ ॥
आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ।
अदृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ ११८ ॥
अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ।
सर्वतेजोमयो देवो योगात्सुष्वाप तत्र ह ॥ ११९ ॥
मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथासृजत् ।
सरस्वतीं च वेदांश्च वासुदेवो महातपाः ॥ १२० ॥

एवं लोकान् ससर्जादौ देवांश्चर्षिगणैः सह ।
वर्धनं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवोऽव्ययः ॥ १२१ ॥
एष धर्मश्च धर्मात्मा वरदः सर्वकामदः।
एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयं प्रभुः ॥ १२२ ॥
भूतं भव्यं भविष्यं च पूर्वमेतदकल्पयत् ।
उभे सन्ध्ये दिशः खं च नियमं च जनार्दनः ॥ १२३ ॥
ऋषींश्चैव च गोविन्दस्तपश्चैवाप्यकल्पयत् ।
प्रजापतिश्च जगतो वरदः प्रभुरव्ययः ॥ १२४ ॥
अजय्यं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ।
शेषं चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ॥ १२५ ॥
यो धारयति भूतानि धरां चेमां सपर्वताम् ।
ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसः ॥ १२६ ॥
कर्णस्रोतोभवं चापि मधुं नाम महौजसम् ।
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समाश्रितम् ॥ १२७ ॥
ब्रह्मणोऽपि क्षितिं पातुं जघान पुरुषोत्तमः ।
तस्य तात वधाद्देवा ऋषिदानवमानवाः ॥ १२८ ॥
मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम् ।
वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ १२९ ॥
एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ।
परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ १३० ॥
मुखतोऽजनयद्विप्रान् बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ।
वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजञ्छूद्रान् पादात्तथैव च ॥ १३१ ॥
तपसा नियतो देवो विधानं सर्वदेहिनाम् ।
ब्रह्मभूताममावस्यां पौर्णमासीं तथैव च ॥ १३२ ॥
योगभूतां परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् ।
केशवः परमं तेजः सर्वभूतजगत्पतिः ॥ १३३ ॥

एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ।
एवमेनं विजानीयादाचार्यं पितरं गुरुम् ॥ १३४ ॥
कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः ।
यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ॥ १३५ ॥
सदा नरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान् स सुखी भवेत् ।
ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ॥ १३६ ॥
भये महति मग्नांश्च त्राति नित्यं जनार्दनः ।
एवं युधिष्ठिरो ज्ञात्वा यथातथ्यं च भारत ॥ १३७ ॥
सर्वात्मना महाभागं केशवं जगदीश्वरम् ।
प्रपन्नः शरणं राजन्योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ १३८ ॥
शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतं स्तवं मम ।
ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १३९ ॥
साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ।
लोकभावन भावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ १४० ॥
भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ।
यज्ञं त्वां चैव यज्ञानां तपश्च तपसामपि ॥ १४१ ॥
देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान् भृगुः ।
पुराणं चैव परमं विष्णो रूपं तवेति च ॥ १४२ ॥
वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रः स्थापयिता तथा ।
देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १४३ ॥
पूर्वं प्रजापतेः सर्गे दक्षमाहुः प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां तथाऽब्रवीत् ॥ १४४ ॥
अव्यक्तं ते शरीरोऽत्यव्यक्तं ते मनसि स्थितम् ।
देवानां संभवश्चेति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ॥ १४५ ॥
शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी वृता ।
जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ १४६ ॥

एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ।
आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणामसि सत्तमः ॥ १४७ ॥
राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
सत्यधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ १४८ ॥
इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान् पुरुषोत्तमः ।
सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयते चाच्युतो हरिः ॥ १४९ ॥
एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ।
केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ॥ १५० ॥

सञ्जय उवाच–

पुण्यं श्रुत्त्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव ।
केशवं बहुमन्येत पाण्डवांश्च महारथान् ॥ १५१ ॥
तमब्रवीन्महाराजं भीष्मः शान्तनवः पुनः ।
माहात्म्यं ते श्रुतं राजन् केशवस्य महात्मनः ॥ १५२ ॥
नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यदर्थं नृषु सम्भूतौ नरनारायणावुभौ ॥ १५३ ॥
अवध्यौ च महावीरौ संयुगेष्वपराजितौ ।
यथा च पाण्डवा राजन्नवध्या युधि कस्यचित् ॥ १५४ ॥
प्रीतिमान् हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु ।
तस्माद् ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १५५ ॥
पृथिवीं भुङ्क्ष्व राजेन्द्र महितो भ्रातृभिर्बली ।
नरनारायणौ देवाववज्ञाय विनङ्क्ष्यसि ॥ १५६ ॥
एवमुक्तस्तव पिता तूष्णीमासीद्विशांपते ।
व्यसर्जयच्च राजानं शिविरं च विवेश ह ॥ १५७ ॥
राजा च शिविरं प्राप्तः प्रणिपत्य महात्मने ।
शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ ॥ १५८ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविद्वत्कृते भारतसारोद्धारे भीष्मपर्वसारोद्धारः षष्ठः समाप्तिमगमत् ॥

गुह्याद् गुह्यतमं रहस्यमतुलं श्रीकृष्णतत्त्वं परं
भक्त्या वै शतमादरेण स जगौ भीष्मोऽखिलज्ञोऽप्यमुम् ।
राजानं प्रति सर्वथा हरिरसौ पुंसां शरण्यो यतो
नान्योऽतो भजनीय इष्ट इति तं श्रीमन्मुकुन्दं भजे ॥१॥

सकलनिगमवेद्यं ब्रह्मरुद्रादिसेव्यं
प्रकृतिविकृतिशून्यं प्रत्यगात्मानमेकम् ।
निखिलगुणनिधानं सर्वसौन्दर्यसारं
व्रजपतिसुकुमारं नौमि कृष्णं त्र्यधीशम् ॥२॥

अथ द्रोणपर्वतात्पर्यप्रकाशः ॥

ॐ नत्वाऽर्जुनसखं कृष्णं संक्षेपेण प्रदर्श्यते ।
तात्पर्यं कृष्णभक्त्यर्थं द्रोणादिस्त्र्यन्तपर्वणाम् ॥१॥
क्षात्राद् ब्राह्मं महः श्रेष्ठमिति मत्वा सुयोधनः ।
जयाशया स्वमाचार्यं सेनापत्येऽभ्यषेचयत् ॥२॥
स्वार्थमुद्दिश्य वर्तन्ते तुच्छमाचार्यसंस्तवे ।
मूढा इत्याह द्रोणस्य सेनापत्याभिषेचने ॥३॥
गुरुमप्यनृतं कर्तुमनियोगे युनक्त्यपि ।
धार्तराष्ट्र इवात्यज्ञ इति तत्रैव दर्शितम् ॥४॥
मूढेभ्यो न वरो देयः स दुःखायैव देहिनाम् ।
दत्वाऽपि वरमाचार्य इति संकुचितोऽब्रवीत् ॥५॥
सन्तो दौर्जन्यमालोक्यासतः कुर्वन्ति पालनम् ।
इति दत्वा वरं द्रोणो वचः सान्तरमुक्तवान् ॥६॥
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
न काचन क्षतिस्तत्रेत्युक्तं द्रोणप्रतिज्ञया ॥७॥
महान्तोऽपि विकुर्वन्ति दोषवत्पक्षसंश्रयात् ।
इति द्रोणादयो बालं जिघांसन्तो ह्यदर्शयन् ॥८॥
इतिहासैः सतामृद्धिं दर्शयित्वा विनाशिनीम् ।
शोकं ह्यपनयेत्प्राज्ञः शोचतोऽत्रेति सञ्जगौ ॥९॥
राज्यं युवा कलत्रं स्वं विभूत्याद्यखिलं नृणाम् ।
अनित्यमेवमादर्शि व्यासेन नृपकीर्तनात् ॥१०॥
स्नेहमूलानि दुःखानि न च कुर्यात्क्वचिद् बुधः ।
महानप्यर्जुनो येन दुःखितोऽभूदितीरितम् ॥११॥
भगवन्तं समाश्रित्य न किञ्चिदपि दुस्तरम् ॥१२॥
संसप्तके वधोत्साही जिष्णुः पुत्रवधार्दितः ।
प्रतिज्ञां महतीं कृत्वा तीर्णः श्रीपतिमायया ॥१३॥
सुरासुराभेद्यमनीकदुर्गं भित्वा प्रविश्यारिमनन्ततेजाः ।
जघान पार्थो महसा महीयान् यमाश्रितस्तं हरिमाश्रयामि ॥१४॥
भक्तप्रतिज्ञां सफलां विधातुं योगेश्वरो योगमधादखण्डम् ।
अहो समोऽपीश्वर एक एव स्वभक्तपक्षेऽभिनिविष्टचेताः ॥१५॥

राज्यं बलं सैन्यमनन्तकोशं सुरासुराजेयविशिष्टवीराः ।
सर्वं वृथा कृष्णपराङ्मुखस्य स्याद्धार्तराष्ट्रस्य यथा नृपस्य ॥१६॥
सूचीमुखं व्यूहमतीवदुर्गमं द्रोणादिभिः शूरवरैः सुरक्षितम् ।
विभेद यः सारथिलीलया हरिस्तमेव पार्थप्रियमीश्वरं भजे ॥१७॥
जयद्रथं शम्भुवरोर्जितं जयो निहन्तुमर्के स्थित एव साहसात् ।
फलं यदीयं प्रतिजज्ञ आश्रितस्तमद्भुतानन्तगुणं हरिं श्रये ॥१८॥
अनन्तवीरैरखिलास्त्रपारगैर्निवार्यमाणं युधि वीरमर्जुनम् ।
य आनयामास भुवं यथेप्सितां सुखेन तं पार्थसखं हरिं भजे ॥१९॥
सेनासमाजं सकलं कलान्वितं समुद्रगम्भीरमतीवदुस्तरम् ।
योऽतारयद्वत्सपदं हरिर्यथा किरीटिनं तं सततं समाश्रये ॥२०॥
यो द्रोणकर्णमुखशूरवरैरनेकैरव्याहतास्त्रकुशलैरपि रक्ष्यमाणम् ।
दृष्ट्वैव सैन्धवमजीघनदप्रमेयो जिष्णोर्यशोऽर्थमनिशं तमहं प्रपद्ये ॥२१॥

ध्वान्तं विधाय निजभक्तकृते महेशो
यो जिष्णुना रिपुशिरः पितुरेव तस्य ।
छित्वा न्यपातयदहो झटितीश्वरोऽङ्के
बाणैस्तयोः पितरमाशु तमीशमीडे ॥२२॥

लीलां घटोत्कचवधे परमेश्वरस्य
शोचन् जगौ नृपतिरम्बिकया धृतोऽङ्के ।
रक्षो युजोज रविसूनुमृधेऽस्य शक्तिं
मोघां चकार विजयाभयसिद्धयेऽजः ॥२३॥

सन्तोऽप्यसाधुतां यान्ति प्रतिकूले विधातरि ।
द्रोणस्य मृत्युकाले हि धर्मोऽप्यनृतभाग्भवेत् ॥२४॥
अकर्तव्यं न कर्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
कर्तव्यमेव कर्तव्यमिति तत्र न्यदर्शयत् ॥२५॥
अनृतेन हतो द्रोणो नत्या नारायणास्त्रकम् ।
नानोपायैररीन्हत्वा स्वीयान् रक्षितवान् हरिः ॥२६॥
नाधिकारं विना कृष्णतत्त्वं ह्युपदिशेद् बुधः ।
सन्दिहानमपि द्रौणिं नो वै व्यासोऽन्यथावदत् ॥२७॥
उद्रिक्ततमसां पुंसां नाधिकारो हरेर्नतौ ।
नातो बोधितवान् व्यासोऽप्यश्वत्थामानमाकुलम् ॥२८॥
कृष्ण एव परं तत्त्वं कृष्णे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
इति वाच्येऽपि रुद्रस्य भक्तोऽयमिति दर्शितम् ॥२९॥

नेश्वरेच्छामतिक्रम्य किञ्चित्कर्तुमपि क्षमः ।
कश्चनापीति मुनिनाऽदर्शि धर्मोऽन्यथोक्तितः ॥३०॥
यत्र कृष्णः शिवस्तत्र न च कृष्णमृते शिवः ।
रथारूढे हरौ शम्भुरग्रे धावति सङ्गरे ॥३१॥

दिव्यास्त्रतेजसि हते निजतेजसेशः
सन्तोषणार्थमकरोत्स्तवनैकभाजम् ।
द्रौणेः शिवं मुनिमुखेन निजस्वरूपं
सर्वात्मना सकलदेवनिकायधामा ॥३२॥

त्यक्त्वान्यधर्मशरणं रमणं रमाया
न्यस्यात्मनि स्वयमुदारगुणाभिरामम् ।
भक्तिं परां श्रयत आदरतोऽस्य पादा-
म्भोजे ततः किमवशिष्यत आविरिञ्च्यम् ॥३३॥

वेदेतिहासहृदयं मुनिभिर्महद्भिः सम्यग्विनिश्चितमवेक्ष्य गुरूक्तयुक्त्या ।
श्रीकृष्णमेव परमं पदमद्वयं श्रीब्रह्मेशवन्द्यमनिशं शरणं कुरुध्वम् ॥३४॥
दिव्यं पदं निगमतोयनिधेः सुधास्वब्रह्मादिवित्तमनुभूतिसुखस्वरूपम् ।
श्रीकृष्णमेव सकलं कलनाविहीनं ध्यायेत् पुमर्थभुवमाश्रयमीश्वराणाम् ॥३५॥

देहं सुतं धनमशेषकुलादिमानं
तुच्छं विहाय मनसा भजतादरेण ।
श्रीमाधवाङ्घ्रिकमलं कमलालयत्वा-
न्नित्यं भजन्ति कवयः कमनीयमन्तः ॥३६॥

तेजोमयं निखिलशूरवरास्त्रजालैः सोढुं न शक्यमनिवार्यमशेषघातम् ।
जिष्णौ प्रयुक्तमतिरोषवसेन राज्ञा भौमात्मजेन भुवि वैष्णवमस्त्रराजम् ॥३७॥

तद्भक्तरक्षार्थमनन्ततेजा उत्थाय चादादुरसा महात्मा ।
उरः समागत्य हरेस्तदस्त्रं मालाभवत् कौस्तुभसन्निधानात् ॥३८॥
वस्तुस्वभावोऽपि हरेरधीनो न वस्तु किञ्चिद्धरितो विभिन्नम् ।
अतः स्वतन्त्रो हरिरेव नान्यस्तमेव गच्छेच्छरणं विपश्चित् ॥३९॥
स सर्वसाक्षी स च सर्वकर्ता स शेषशायी सकलावतारः ।
अनन्तमूर्तिः सकलावधिस्तं कृष्णं भजे मूर्तिचतुष्टयाख्यम् ॥४०॥

अदेयं भक्तेभ्यो न च किमपि कृष्णस्य जगति
स्वयं यन्ता योऽभूद्विजयरथरक्षैकनिपुणः ।
अकार्यं तद्धेतोरपि किमपि नासीन्मधुरिपोः
कमन्यं तं हित्वा शरणमयमीयादसुधरः ॥४१॥

ॐ अनन्तकल्याणगुणं सदोद्यतं स्वभक्तपक्षैकजयावहं हरिम् ।
संवर्णयामास विचित्रकर्मकं स आम्बिकेयो गुरुपर्वणीश्वरम् ॥१॥

एवं द्रोणपर्वतात्पर्यमुपवर्ण्यातिसंक्षिप्तसारोद्धारार्थमुपक्रमते, तत्र धृतराष्ट्र मुखेन सञ्जयं प्रति भगवद्भक्तिमाहात्म्यवर्णनस्योपक्रमं दर्शयति–धृतराष्ट्र उवाचेति । जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्येन येषामिति द्रोणपर्वणि दशमाध्याये–

धृतराष्ट्र उवाच–

येषां च पुरुषव्याघ्रः शार्ङ्गधन्वा व्यपाश्रयः ।
हितार्थी चापि पार्थानां कथं तेषां पराजयः ॥१॥
लोकानां गुरुरत्यर्थं लोकनाथः सनातनः ।
नारायणो रणे नाथो दिव्यो दिव्यात्मवान् प्रभुः ॥२॥
यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तान्यहं कीर्तयिष्यामि भक्त्या धर्मार्थमात्मनः ॥३॥
शृणु दिव्यानि कर्माणि वासुदेवस्य सञ्जय ।
कृतवान् यानि गोविन्दो यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ॥४॥
संवर्धता गोपकुले बलेनैव महात्मना ।
विख्यापितं बलं बाह्वोस्त्रिषु लोकेषु सञ्जय ॥५॥
उच्चैःश्रवस्तुल्यकलं वायुवेगसमं जवे ।
जघान हयराजं तं यमुनावनवासिनम् ॥६॥
दानवं घोरकर्माणं गत्वा मृत्युमिवोत्थितम् ।
वृषरूपधरं बाल्ये भुजाभ्यां निजघान ह ॥७॥
प्रलम्बनरकं जम्भं पीठं चापि महासुरम् ।
सिंहं चान्तकसङ्काशमवधीत्पुष्करेक्षणः ॥८॥
तथा कंसो महातेजाः जरासन्धेन पालितः ।
विक्रमेणैव कृष्णेन सगणः पातितो रणे ॥९॥
सुनामा रणविक्रान्तः समग्राक्षौहिणीपतिः ।
भोजराजस्य मध्यस्थो भ्राता कंसस्य वीर्यवान् ॥१०॥
बलदेवद्वितीयेन कृष्णेनामित्रघातिना ।
तरस्वी समरे दग्धः ससैन्यः शूरसेनराट् ॥११॥

दुर्वासा नाम विप्रर्षिस्तथा परमकोपनः ।
आराधितः सदा रणे स चास्मै प्रददौ वरान् ॥१२॥
तथा गान्धारराजस्य सुतां वीरः स्वयंवरे ।
निर्जित्य पृथिवीपालानावहत्पुष्करेक्षणः ॥१३॥
अमृष्यमाणा राजानो यस्य जात्या हया इव ।
रथैर्वैवाहिकैर्युक्ताः प्रतोदेन कृतव्रणाः ॥१४॥
जरासन्धं महाबाहुमुपायेन जनार्दनः ।
परेण घातयामास समग्राक्षौहिणीपतिम् ॥१५॥
चेदिराजं च विक्रान्तं राजसेनापतिं बली ।
अर्घ्ये विवदमानं च जघान पशुवत्तदा ॥१६॥
सौभं दैत्यं पुरं स्वस्थं शाल्वगुप्तं दुरासदम् ।
समुद्रकुक्षौ विक्रम्य पातयामास माधवः ॥१७॥
अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च मागधान् काशिकोशलान् ।
वात्स्यगार्ग्यकरूपांश्च पौण्ड्रांश्चाप्यजयद्रणे ॥१८॥
आवन्त्यान्दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयान्दशेरकान् ।
काश्मीरकानौरसिकान्पिशाचांश्च समुद्गरान् ॥१९॥
काम्बोजान्वाटधानांश्च चौलान्याप्रांश्च सञ्जय ।
त्रिगर्तान्मालवांश्चैव वरदांश्च सुदुर्जयान् ॥२०॥
नानादिग्भ्यश्च सम्प्राप्तान्वशांश्चैव शकांस्तथा ।
जितवान्पुण्डरीकाक्षो यवनं च सहानुगम् ॥२१॥
प्रविश्य मकरावासं यादोगणनिषेवितम् ।
जिगाय वरुणं संख्ये सलिलान्तर्गतं पुरा ॥२२॥
युधि पञ्चजनं हत्वा दैत्यं पातालवासिनम् ।
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो दिव्यं शङ्खमवाप्तवान् ॥२३॥
खाण्डवं पार्थसहितस्तोषयित्वा हुताशनम् ।
आग्नेयमस्त्रं दुर्धर्षं चक्रं लेभे महाबलः ॥२४॥

वैनतेयं समारुह्य त्रासयित्वामरावतीम् ।
महेन्द्रभवनाद्वीरः पारिजातमुपानयत् ॥२५॥
तच्चामर्षितवान् शक्रो जानंस्तस्य पराक्रमम् ।
राज्ञां चाप्यजितं कञ्चित् कृष्णेनेह न शुश्रुमः ॥२६॥
यच्च तन्महदाश्चर्यं सभायां मम सञ्जय ।
कृतवान् पुण्डरीकाक्षः कस्तदन्य इहार्हति ॥२७॥
तच्च भक्त्या प्रसन्नोऽहमद्राक्षं कृष्णमीश्वरम् ।
तन्मे सुविदितं सर्वं प्रत्यक्षमिव चागमात् ॥२८॥
नान्तो विक्रमयुक्तस्य बुद्ध्या युक्तस्य वा पुनः ।
कर्मणा शक्यते गन्तुं हृषीकेशस्य सञ्जय ॥२९॥
यमाहुः सर्वपितरं वासुदेवं द्विजातयः ।
स यदा तात संनह्येत् पाण्डवार्थाय सञ्जय ॥३०॥
न तदा प्रतिसंयोद्धा भविता तत्र कश्चन ।
यदि स्म कुरवः सर्वे जयेयुर्नाम पाण्डवान् ॥३१॥
वार्ष्णेयोऽर्थाय तेषां वै गृह्णीयाच्छस्त्रमुत्तमम् ।
ततः सर्वान्नरव्याघ्रो हत्वा नरपतीन् रणे ॥३२॥
कौरवांश्च महाबाहुः कुन्त्यै दद्यात्स मेदिनीम् ।
यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ॥३३॥
रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेद्रथः ॥३४॥
अर्जुनः केशवस्यात्मा माधवश्च किरीटिनः ।
अर्जुने विजयो नित्यं कृष्णे कीर्तिश्च शाश्वती ॥३५॥
सर्वेष्वपि च लोकेषु बीभत्सुरपराजितः ।
प्राधान्येनैव भूयिष्ठममेयाः केशवे गुणाः ॥३६॥
मोहाद् दुर्योधनः कृष्णं यो न वेत्तीह केशवम् ।
मोहितो दैवयोगेन मृत्युपाशपुरस्कृतः ॥३७॥
न वेद कृष्णं दाशार्हमर्जुनं न चैव पाण्डवम् ।
पूर्वदेवौ महात्मानौ नरनारायणावुभौ ॥३८॥

एकात्मानौ द्विधाभूतौ दृश्येते मानवैर्भुवि ।
मनसापि हि दुर्धर्षौ सेनामेतां यशस्विनौ ।
नाशयेतामिहेच्छन्तौ मानुषत्वाच्च नेच्छतः ॥३९॥

एवं यथामति नृपो हरितत्त्वमाद्यं
द्रोणे विभूतिजयभागिनि धर्मपुत्रे ।
कृष्णप्रसादमहिमानमखण्डमन्तं
ज्ञात्वा जगौ स निजसूतमुदारबोधः ॥४०॥

घातयित्वा रिपुं राजन् समीपे प्राप्तमीश्वरम् ।
यं तुष्टाव पृथासूनुस्तमहं शरणं गतः ॥४१॥

सञ्जय उवाच–

ततो राजानमभ्येत्य धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे संप्रहृष्टात्मा हृते पार्थेन सैन्धवे ॥४२॥
दिष्ट्या वर्धसि राजेन्द्र हतशत्रुर्नरोत्तम ।
दिष्ट्या निस्तीर्णवांश्चैव प्रतिज्ञामनुजस्तव ॥४३॥
सत्त्वे न मुक्तः कृष्णेन हृष्टः परपुरञ्जयः ।
अवतीर्य रथाद्राजा परिष्वजत केशवम् ॥४४॥
सम्प्रहृष्टमना राजन्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संहृष्टेन्द्रियचित्तात्मा नाशकद्वक्तुमोजसा ॥४५॥
मुहूर्तमिव हर्षेण तूर्ष्णीं भूत्वा महामतिः ।
ततो हर्षान्वितो राजा हर्षात् संप्लुतलोचनः ॥४६॥
उवाच परमप्रीतः सगद्गदमिदं वचः ।
प्रियमेतदुपाश्रित्य त्वत्त्वः पुष्करलोचन ॥४७॥
नान्तं गच्छामि हर्षस्य तितीर्षुरुदधेरिव ।
अत्यद्भुतमिदं सर्वं कृतं पार्थेन धीमता ॥४८॥
त्वया गुप्तेन गोविन्द घ्नता पापं जयद्रथम् ।
किं तु नात्यद्भुतं तेषां यैः कृतस्त्वं समाश्रयः ॥४९॥

श्रितः सर्वात्मना नित्यं प्रियेषु च हितेषु च ।
त्वां चैवास्माभिराश्रित्य कृतः शस्त्रसमुद्यमः ॥५०॥
सुरैरिवासुरवधे शक्रं शक्रानुजाहवे ।
असम्भाव्यमिदं कर्म देवैरपि जनार्दन ॥५१॥
त्वद्बुद्धिबलवीर्येण कृतवानेष फाल्गुनः ।
बाल्यात्प्रभृति ते कृष्ण कर्माणि श्रुतवानहम् ॥५२॥
अमानुषाणि दिव्यानि महान्ति च बहूनि च ।
यदैवानुगृहीताः स्म त्वया स्नेहाच्च रागतः ॥५३॥
तदैवाज्ञासिषं शत्रून् जितान् प्राप्तान् च मेदिनीम् ।
मार्कण्डेयः पुराणर्षिश्चरितज्ञस्तवानघ ॥५४॥
माहात्म्यमनुभावं च पुरा कीर्तितवान्मुनिः ।
असितो देवलश्चैव नारदश्च महातपाः ॥५५॥
पितामहश्च मे व्यासस्त्वामाहुर्निधिमुत्तमम् ।
त्वं तेजस्त्वं परं ब्रह्म त्वं सत्यं च महत्तपः ॥५६॥
त्वं श्रेयस्त्वं यशश्चाग्र्यं कारणं जगतस्तथा ।
त्वया सृष्टमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥५७॥
प्रलये समनुप्राप्ते त्वां वै निविशते पुनः ।
अनादिनिधनं देवं विश्वमीशं प्रजापतिम् ॥५८॥
धातारमजमव्यक्तमाहुर्वेदविदो जनाः ।
भूतात्मानं महात्मानमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥५९॥
अपि देवा न जानन्ति गुह्यमाद्यं जगत्पतिम् ।
नारायणं परं देवं परमात्मानमीश्वरम् ॥६०॥
ज्ञानयोनिं हरिं विष्णुं मुमुक्षूणां परायणम् ।
परं पुराणं पुरुषं पुराणानां परं च यत् ॥६१॥
एवमादिगुणानां ते कर्मणो दिवि चेह च ।
अतीतभूतभव्यानां सङ्ख्या तत्र न विद्यते ॥६२॥

सर्वतो रक्षणीयाः स्म सशक्राणां दिवौकसाम् ।
यैस्त्वं सर्वगुणोपेतः सुहृन्न उपपादितः ॥६३॥
इत्येवं धर्मराजेन हरिरुक्तो महायशाः ।
अनुरूपमिदं वाक्यं प्रत्युवाच जनार्दनः ॥६४॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविद्वत्कृते भारतसारोद्धारे द्रोणपर्वप्रकाशः सप्तमः समाप्तिमगमत् ॥

अथ कर्णपर्वतात्पर्यप्रकाशः ॥

अभिमानहतो मूढः शूरोऽप्यस्त्रविशारदः ।
न रिपुं जयतीत्येवं कर्णस्योपक्रमे जगौ ॥१॥
श्लाघितो दुर्बलोऽप्यग्र्यं कर्म कर्तुं समीहते ।
इति सारथ्यमाजह्रे शल्यः कृष्णगुणैः स्तुतः ॥२॥
प्रतिकूले हरौ पुंसां सहायोऽप्यतिदुःखदः ।
सारथ्येऽपि वृतः शल्यः कर्णतेजोवधे रतः ॥३॥
आर्यावर्ते वसेत्प्राज्ञस्तत्रापि स्वःसरित्तटे ।
इति स्तुत्यैर्मुनिर्निन्दां वाहीकादेरचीकरत् ॥४॥

प्रोत्साहितोऽपि हि पुरातनकीर्तनेन
नासीद्धितैकवचनो बत मद्रकेशः ।
न स्याज्जयः क्वचिदपीशपराङ्मुखानां
वादे मृधेरविजशल्यविवाद एवम् ॥ ५ ॥

महतां मानभङ्गो हि मरणादतिरिच्यते ।
न च कुर्यात्तथेत्युक्तं धर्मार्जुनसमागमे ॥ ६ ॥

धर्मान्स्वयं सकलशास्त्ररहस्यभूतान्
कृष्णो जगौ विजयधर्मजयोर्विवादे ।
सत्यानृते जगति रक्षणहिंसने वा
वेत्तुं क्षमो मनुज ईशकृपामृते नो ॥ ७ ॥

त्वङ्कार एव महतां वधवत्तथैषां
नो दैहिको निजमुखेन वधः स्तवः स्वः ।
धर्मे कृता सुकृतिभिः प्रतिसंश्रुतिः स्वा
पाल्या भवेदिति जगौ हरिराप्तवर्यः ॥ ८ ॥

दुरूहं धर्मतत्त्वं तत्कृष्णानुग्रहमन्तरा ।
विनिश्चेतुं क्षमो न स्यात् पुमान् साहसतः क्वचित् ॥ ९ ॥
अतो धर्मविदः प्राज्ञान्पृष्ट्वैवालोचयेद् बुधः ।
सत्यानृतविभागेन धर्माधर्मौ जगाविति ॥ १० ॥
अशास्त्रीयप्रवृत्तौ वात्यन्तं वा धर्मसङ्कटे ।
कृष्ण एव शरण्योऽस्ति तद्भक्तानामितीरितम् ॥ ११ ॥

कार्याकार्यविचारं हि क्रोधाविष्टा न कुर्वते ।
अपिबच्छोणितं भ्रातुर्भीमसेनो हि संयुगे ॥ १२ ॥
विद्यास्त्राणि च शस्त्राणि पौरुषं वीर्यमेव च ।
सर्वं भस्महुतं व्यर्थं श्रीमत्कृष्णकृपां विना ॥ १३ ॥
न तेषां भयमण्वस्ति येषां कृष्णोऽभिरक्षिता ।
अमूमुचज्जयं कृष्णोऽप्यमोघाशीविषादपि ॥ १४ ॥

यत्रेश्वरोऽखिलगुरुः पुरुषोत्तमः स्या-
त्तत्रामरा मुनिगणा भुवनेश्वराः स्युः ।
सर्वे गुणाः स्वयमुदारकलाविभूतिः
कर्णार्जुनीयसमरे मुनिनेत्यदर्शि ॥ १५ ॥

कालाभिमानिमिहिरेक्षित उद्भटश्रीः
शस्त्रास्त्रदक्ष उचिते स्थित ओजसाजौ ।
औदार्यसिन्धुरपि सर्वगुणोपपन्नः
कृष्णोज्झितोऽसुरगती रविसूनुरासीत् ॥ १६ ॥

आशीविषान्वित इषुर्बहुपूजितोऽपि
देवासुरोरगगणैरनिवार्य इद्धः ।
कर्णेन सन्धित उदारगुणोऽप्यमोघो
मोघीकृतोऽर्जुनवधे हरिणेत्यदर्शि ॥ १७ ॥

नास्त्रं न शस्त्रमिषुमुख्यमनेकयोगो
नाहिर्न वीर्यमति दुःसहमन्तको नो ।
हन्तुं कदा प्रभवतीश्वररक्षितं तत्
स्पष्टं जगाद मुनिरत्र हरेश्चरित्रम् ॥ १८ ॥

शूरं महाबलमुदारमतीववीर्यं
शस्त्रास्त्रसंयुतमनेकरथादिगुप्तम् ।
सूर्यात्मजं हरिजनो निजघान कर्णं
भक्तिर्हरेर्विजयते नितरां महत्सु ॥ १९ ॥

सौरिरैन्द्रं निजघ्ने प्रागिदानीं तद्विपर्ययः ।
सहायो हन्तुरीशानो भक्तवश्यः समोऽपि सन् ॥ २० ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविद्वत्कृते भारततात्पर्यप्रकाशे कर्णपर्वतात्पर्यप्रकाशोऽष्टमः समाप्तिमगमत् ॥

अथ शल्यपर्वणि गदापर्वतात्पर्यप्रकाशः ॥

जयाशा जीविताशा च सुक्षीणस्यापि दुस्त्यजा ।
शल्यं ह्रदं न शरणं कृतवान्यत्सुयोधनः ॥ १ ॥

शल्यं जघान युधि धर्मसुतोऽप्यसह्यं
माद्रीसुतोऽथ शकुनिं रविसूनुमन्यम् ।
सैन्यं रिपोरखिलमर्जुनभीमसेनौ
किं दुःशकं हरिकृपेक्षणमाश्रितानाम् ॥ २ ॥

नश्यन्ति दुःखमुपयान्ति तिरस्कृतास्ते
कुत्रापि यान्ति न सुखं न मनाक् प्रशान्तिम् ।
श्रीमन्मुकुन्दविमुखा इति निश्चितं मे
त्यक्त्वान्यमेनमत ईश्वरमाश्रयध्वम् ॥ ३ ॥

घोरापदं व्रजति कृष्णपराङ्मुखो यो
नैवोपयाति सुखमण्वपि मूढबुद्धिः ।
सर्वस्वमेति विलयं कुमतेरपीत्थं
दौर्योधने परिभवे किल पश्यतेति ॥ ४ ॥

गर्वं य आश्रयति मूढमतिर्धनादेः
सोऽत्यन्तमेति विपदांपदमस्तलक्ष्मीः ।
त्यक्त्वा स्वधर्ममपहाय समानलज्जां
दुर्योधने ह्रदगते मुनिनेत्यदर्शि ॥ ५ ॥

मृत्युः सह व्रजति नैष ततः परैति
स्वान्ते विचारय न धर्मपथादपैहि ।
दुर्योधनो ह्रदगतोऽपि न चाप रक्षां
मायाबलान्वित इदं चरितं प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

आपद्गतोऽपि बलवाहसमुज्झितोऽपि
भ्रात्रात्मजाप्तरहितोऽपि तिरस्कृतोऽपि ।
नोपेक्षणीय इह शत्रुरुदारशस्त्रा-
द्यन्वितैरपि कदेति जगौ मुनीन्द्रः ॥ ७ ॥

संदिग्धतां न निनयेदपसंशयार्थ-
धर्मात्मजं प्रति वचो निजगाद कृष्णः ।

नोचेदधर्ममपि कर्तुमथेहतेऽसौ
भीमो यथा कुरुपतेर्हनने निविष्टः ॥ ८ ॥
यथेष्टयोस्तु कलहोऽप्यतिदुःसहः स्या-
त्तिष्ठेन्न तत्र हितमात्रपरो द्वयोर्यः ।
गच्छेत्ततोऽन्यदिशि तीर्थमिषेण विद्वा-
नेवं ह्यदर्शि हलिना कुरुपाण्डुयुद्धे ॥ ९ ॥
युद्धान्ते तीर्थयात्रां यत्प्रब्रूते बादरायणः ।
तेन जानीमहे हिंसा धर्म्यापि दुरितप्रदा ॥ १० ॥
कृष्णोज्झितो न जयतीत्यतिपण्डितोऽपि
दुर्योधनः कृतिवरोऽपि गदास्त्रयुद्धे ।
कृष्णे जयो जयगुणाः सुकृतादयोऽन्ये
यत्रास्त्यसौ नयजयादिगुणाश्च तत्र ॥ ११ ॥
साम्यं गतोऽपि न जयत्यधिकोऽपि योद्धा
शिक्षाबलेन गुरुणा परिजृम्भितोऽपि ।
गोविन्दभक्तिविमुखो धृतराष्ट्रपुत्रो
भीमेन भग्नजघनः परमाप कष्टम् ॥ १२ ॥
नाधर्मेण विना शत्रुः शक्यो निर्जेतुमुल्वणः ।
भीमसेनो ह्यधोनाभेः प्रजहार सुयोधनम् ॥ १३ ॥
माया हरेर्गुणमयी किल दुस्तरेयं
देवासुरोरगमुनीनपि मोहयन्ती ।
यत्राच्युतेक्षितमपीश्वरवाक्यकालं
भीमं निनिन्द बहुधा बल ईश्वरोऽपि ॥ १४ ॥
यः कस्यचिन्न हितमात्मन आभृणोति
स्वार्थे रतो जिनपरार्थविघातकोऽसौ ।
आशु प्रणश्यति यथा धृतराष्ट्रपुत्रो
दुर्योधनो हि सबलः परमाप दुःखम् ॥ १५ ॥
राज्यं बलं सुविपुलं धनमीश्वरत्वं
दार्ढ्यं शरीरगतमाप्तसहायसम्पत् ।
सर्वं झटित्यपगतं हरिणोज्झितस्य
दुर्योधनस्य च शिरोमथितं पदारेः ॥ १६ ॥
राज्याभिषेकयुतमद्भुतराजलक्ष्मी-
सेव्यं महामणिपदं सुकिरीटशोभि ।

कृष्णप्रणामविमुखं क्षितिपांसुलिप्तं
भीमाङ्घ्रिणा कुरुपतेर्मथितं शिरस्तत् ॥ १७ ॥
गन्धार्चितं युवतिचुम्बितमादरेण
स्वक्षं सुवेशमतिभूषितमैश्वराढ्यम् ।
छत्राद्यलङ्कृतमभूदतिधूसरं वि-
द्ध्वस्तं मुखं कुरुपतेरपि रेणुभिस्तत् ॥ १८ ॥
स्थायित्वमस्ति नहि कश्चिदिहाप्यमोघा
नास्त्यैषणा जगति वस्तुनि विभ्रमोत्थे ।
ईक्षध्वमेतदधुना कुरुनायकस्य
गृध्रैः कलेवरमधः कवलीकृतं यत् ॥ १९ ॥
अन्तेऽपि कृष्णपदपङ्कजसन्निधाना-
दुर्योधनस्य शिरसि स्फुटपुष्पवृष्टिः ।
दुष्टोऽपि वस्तु महिमानमुपैति येषां
स्वान्ते स्थितः स किमु भक्तिमतामलभ्यम् ॥ २० ॥
तस्मात्त्यजाशु सकलं मनसा भ्रमोत्थं
दुःखावहं दृशि विकल्पितमल्पसारम् ।
आनन्दसिन्धुपुरुषोत्तम उत्तमश्रीः
सेव्यः सदा कृतधिया सुपुमर्थसिद्ध्यै ॥ २१ ॥
चेतो विहाय सकलां विषयेषणां त्वं
विश्रान्तिभूमिमजरामृतसत्स्वरूपाम् ।
कृष्णे रतिं श्रय परां व्यभिचारशून्यां
नातः परं तव सुखं किमपीह लोके ॥ २२ ॥
नो चेद्यथा कुरुकुलं सकलं नृपेण
दुर्योधनेन युधि नाशितमात्मयुक्तम् ।
त्वं तद्वदेव हरिपादरजोविहीनः
स्वीयं कुलं निजयुतं विनिहंसि मोघम् ॥ २३ ॥
तस्माद्यथा परमधर्मरताः पृथायाः
पुत्रा युधिष्ठिरमुखा हरिपादपद्मम् ।
संश्रित्य कीर्तिमतुलामिह ते मुरारे-
र्लोकं गतास्त्वमपि तद्वदमुं भजस्व ॥ २४ ॥
कृष्णानुरागरसरञ्जितमानसा ये
ते नित्यमद्वयसुखं परमाप्नुवन्ति ।

जीवन्त एव मृतका हरिरागशून्याः
पार्थेषु पश्यत तथा धृतराष्ट्रसूनौ ॥ २५ ॥
महत्त्वं पाण्डूनां हरिपदरतानां स्वरसतः
शृणु त्वं नाश्चर्यं किमपि हृदि मन्यस्व मतिमन् ।
स्वयं श्रीमद्व्यासः सकलमपि संगृह्य निगमं
यशो येषां गायन् व्यरचयदिदं भारतमहो ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीभारततात्पर्यप्रकाशे शल्यपर्वणि गदापर्वतात्पर्य-
प्रकाशो नवमः समाप्तिमगमत् ॥

अथ सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वतात्पर्यप्रकाशः ॥

हरिः स्वभक्तानां सकलपुरुषार्थैकनिलः
हरेः स्वे भक्तास्ते हरिरतिरसास्वादनपराः ।
इति स्वान्तं व्यासः श्रुतिनिधिरखण्डामृतरसं
जगौ लोके कृत्वा श्रुतिमयमहाभारतमसौ ॥ १ ॥

राज्यादिविषये तृष्णा दुस्त्यजा हि नृजन्मनाम् ।
वृक्णेऽङ्गेऽपि हते क्षीणे धार्तराष्ट्रे इतीक्ष्यताम् ॥ २ ॥

प्राणप्रयाणसमयेऽवयवोद्गितोऽपि राज्याभिलाषमतिदुःसहवेदनातः ।
तत्याज नो कुरुपतिर्द्विजपुत्रमाराद्रौणिं युयोज रिपुसंहृतयेऽतिरुद्रः ॥ ३ ॥

राजप्रतिग्रहभुजामपि पण्डितानां
शास्त्रार्थनिर्णयविदामखिलार्चितानाम् ।
अन्ते भवेन्मतिरतीवसुनिष्ठुरोग्रा
द्रोणेस्तथास्य जनकस्य यथा पुरासीत् ॥ ४ ॥

शस्त्रास्त्रवित्त्वमपि विप्रकुलेऽङ्ग एव
ज्यायस्तपो हरिपदाब्जरतिप्रदं यत् ।
त्यक्त्वा हरौ हरिजनेषु रतिं चकार
वैरं घटोद्भवसुतः श्रुतिशास्त्रविच्च ॥ ५ ॥

वैरादिदोषवति नास्ति सुखं न निद्रा
पुंसीति दृष्टमरिसुप्तवधोद्यतेऽस्मिन् ।
तस्माद् बुधो न च कदा श्रुतिशास्त्रबाह्य-
वैरं श्रयेत् क्वचन केन कथञ्चनापि ॥ ६ ॥

पूज्योऽपि शास्त्रविदपीश्वरभक्तियुक्तः
काले हितप्रवचने स्वसुहृत्प्रवृत्तः ।
उल्लङ्घनीयवचनोऽनधिकारिणि स्याद्
द्रौणौ कृपो हितपरोऽपि यथा पुरासीत् ॥ ७ ॥

चिन्तातुरो रिपुवधे विविधं विचिन्वन्
बुद्ध्याभ्युपायमपि नाप सुखं न निद्राम् ।
दिष्टेरितो गुरुवचोऽपि निनिन्द मौढ्याद्
द्रौणिर्गुरुं ह्यकृतमेव च कर्मधर्मान् ॥ ८ ॥

शास्त्रीयमुज्जवलमुदारनयैर्विचित्रं
सत्संमतं मतमहो प्रविहाय मूढाः ।
गृह्णन्ति नीचमतमात्मविनाशहेतुं
द्रौणेरिदं चरितमद्भुतमीक्षणीयम् ॥ ९ ॥
कुर्वन्ति ये स्वमतमात्मसुहृद्विपक्षं
ते प्राप्नुवन्ति विपदां पदमाग्रहेण ।
द्रौणिर्यथाप्य विपदं युधि सौप्तिकेऽद्धा
कर्तुं विनिश्चितमतिह्यभवद्विकर्म ॥ १० ॥
स्वार्थं परार्थमविविच्य विमूढबुद्धि-
रत्यन्तनिन्द्यमपि कर्म करोति तस्मात् ।
प्राप्तोऽतिगर्हितगतिं भगवद्धतौजा
द्रौणिंर्यथाप विनिहत्य शिशून्सुषुप्तान् ॥ ११ ॥
विदुषो ब्राह्मणस्यापि दैन्यात्स्याद्दारुणामतिः ।
अश्वत्थामापि यत्सुप्तानर्भांश्च न्यवधीद्रुषा ॥ १२ ॥
देवप्रसादमुपलभ्य सुमन्दभाग्यः
पापिष्ठकर्म कुरुते निजदुःखहेतुम् ।
द्रौणिर्यथाप शिवतो वरमात्मपातं
चक्रे वधं सुखसुषुप्तनृणां विनिन्द्यम् ॥ १३ ।
कृत्वा विकर्म न च शर्म लभेत घोरं
दुःखं गतो न शरणं लभते कुतश्चित् ।
शापं स पापगतिमश्नुत ईशतोऽपि
द्रौणिर्यथाप हरितो वरतोऽपि शापम् ॥ १४ ॥
दारुणं कर्म कुर्वंश्च महद्दुःखं समश्नुते ।
अश्वत्थामा हरेः शापात्तीव्रामापदमाप्तवान् ॥ १५ ॥
इन्दोरपि पतेद्वज्रं प्रतिकूले विधातरि ।
श्रीमुकुन्दादपि द्रौणिः शापं घोरमवाप ह ॥ १६ ॥
वित्तनाशो वने वासो विजने दुःखसंकुले ।
कृष्णेऽवज्ञावतां पुंसां भवेद् द्रौणिनिदर्शनात् ॥ १७ ॥
न कृष्णविमुखानां स्याच्छरणं कोऽपि सम्मुखः ।
व्यासेन शम्भुना वापि न द्रौणिर्दुःखतोऽवितः ॥ १८ ॥
कृष्णभक्तद्रुहां दुःखमसत्कारः पदे पदे ।
न लेभे संविदं द्रौणिर्व्यासेनापि दयालुना ॥ १९ ॥

यः सत्यकाम इति वेदगिरा प्रसिद्धो
यस्याङ्घ्रिभक्तिरमला शमलं धुनोति ।
तेनोज्झितो न शरणं लभते कुतश्चित्
किं चित्रमत्र मुनिनापि न रक्षितोऽसौ ॥ २० ॥

ये श्रीनिकेतहरिपादसरोजरेणू-
न्नित्यं भजन्ति सुकृतैकसुधार्णवास्ते ।
नैवाप्नुवन्ति भयमण्वपि रुद्रतोऽपि
ब्रह्मास्त्रतोऽपि न वधं ययुरर्जुनाद्याः ॥ २१ ॥

ये श्रीनिवासपदपङ्कजमाश्रिताः स्यु-
स्तद्वीर्यजोऽपि जननीजठरे गतोऽपि ।
अस्त्राग्निना परिवृतोऽपि न दाहमीया-
च्छ्रीशिक्षितान्मृतिरथो ह बिभर्ति पुंसः ॥ २२ ॥

मृत्वापि जीवति जनो हरिणावितो यो
नैवात्र चित्रमखिलेश्वर आत्मतन्त्रे ।
यद्वत् परीक्षिदिह गर्भगतोऽस्त्रदग्धः
संजीवितो निखिलशक्तिगुणैकधाम्ना ॥ २३ ॥

कृष्णेक्षितो जगति कीर्तिमवाप्य राज्यं
धर्मात्मजो विजयते सकलत्रबन्धुः ।
इत्थं विचार्य्य परमेश्वरमात्मबन्धुं
सद्यो व्रजामि शरणं व्रजराजसूनुम् ॥ २४ ॥

॥ इति श्रीभारततात्पर्यप्रकाशे सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वतात्पर्य-प्रकाशो दशमः समाप्तिमगमत् ॥

अथ विशोकपर्वणि स्त्रीपर्वतात्पर्यप्रकाशः ॥

शोकाकुलस्त्यजति धैर्यमशेषदुःखं
प्राप्नोति नैति सुखलेशमधर्मभाक् स्यात् ।
भीमं निहन्तुमपि शोकहतः प्रवृत्तः
कृष्णान्तिकेऽपि धृतराष्ट्रनृपोऽरिबुद्ध्या ॥ १ ॥
यस्याविता हरिरसौ न कुतो बिभेति
स्वाराज्यभाक् परपुमर्थपदप्रबोधात् ।
भीमो युधिष्ठिरनृपश्च न दम्पतीभ्यां
शापं न वा वधमवाप तु राक्षसाभ्याम् ॥ २ ॥
मायामयेषु न बुधो ममतां विदध्याद्
वित्तात्मजक्षितिपतित्वमुखेष्वहन्ताम् ।
देहादिषूत्तमविचारपरोऽन्यथासौ
शोचेद्यथान्धनयनो धृतराष्ट्रराजा ॥ ३ ॥
अर्थार्थी वधमाप्नोति विलयन्ति च तत्स्त्रियः ।
तस्मादर्थं न काङ्क्षेत श्रेयोऽर्थी धृतराष्ट्रवत् ॥ ४ ॥
न विवेकविरागाभ्यां विना शोको विनश्यति ।
धृतराष्ट्र इति द्वाभ्यां विदुरेणाववोधितः ॥ ५ ॥
क्षयान्ता निचयाः सर्वे पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ ६ ॥
विश्वोद्भवस्थितिलया यत ईश्वरात् स्यु-
स्तत्पादपद्मरतिरेव दृढोदिता चेत् ।
तर्ह्येव संसृतिभयं विनिवर्तते नु-
र्नो चेद् दृढं श्रमपदं भवमेति जन्तुः ॥ ७ ॥
लब्ध्वापि सम्पदमशेषमहीक्षिताङ्घ्रि-
र्वन्द्यां तथा सुतशतं युतमस्त्रजालैः ।
नाप्नोति सौख्यलवमीश्वरभक्तिशून्यो
मूढो यथा हि धृतराष्ट्रनृपोऽतिशोकी ॥ ८ ॥
यद्यत्प्रियं भवति वस्तु तदस्य दुःखं
शोकप्रदं हृदिगतं न सुखाय जन्तोः ।

आपातरम्यमतितुच्छमशेषमेतद्
दृष्टं श्रुतं नयगणैः प्रथितं च लोके ॥ ९ ॥
तस्मान्न वाञ्छति बुधोऽप्यविवेकियोग्यं
दुःखावहं सुतकलत्रगृहादियोगम् ।
श्रुत्वा कथां हि धृतराष्ट्रनृपस्य शोच्यां
पुत्राप्तवर्गविरहे यदवाप शोकम् ॥ १० ॥
यो दोषदृष्टिरखिलस्य वियोगकाले
प्रागेव सोऽखिलपदार्थवियोगभीतः ।
संयोगमेव न च कस्यचिदार्यवत्मा
काङ्क्षेत तेन सुखभाक् परमार्थवेत्ता ॥ ११ ॥
ईक्षेत विश्वमखिलं स्वशरीरपुत्र-
वित्तात्मवर्गगृहमुख्यमनित्यमेतत् ।
शोचेद्धतं न न च हर्षमियादवाप्तौ
कस्यापि वस्तुन उदारधिया विपश्चित् ॥ १२ ॥
तज्ज्ञः कमन्यमनुशोचति मृत्युभक्ष्यं
देहं स्वकीयमपि पश्यति यो विवेकात् ।
नास्यास्तिकोऽपि न च कस्यचिदेष एकः
शोचेत्किमर्थमयमात्मविदां मतज्ञः ॥ १३ ॥
यस्त्यक्तुमिच्छति बुधोऽखिलदुःखमारा-
न्नो चिन्तयेदिदमिहास्य सदौषधं स्यात् ।
तच्चिन्तयाधिकमुपैति ततो विपश्चि-
द्बालैर्व्रजेत समतामिति बोधवीर्यम् ॥ १४ ॥
वैराग्यमेव सुखकारणमाशु जन्तो-
र्भोगेभ्य ईश्वरपदाम्बुजभक्तिलाभः ।
एतद्द्वयं भगवतोऽखिलशक्तिधाम्नः
साक्षात्कृपेक्षणमृते न लभेत जन्तुः ॥ १५ ॥
शोको विनाशयति धैर्यविवेकमुख्यान्
पुंसो गुणान् सुखमपीह तथार्थधर्मौ ।
नास्मिन्गुणः सकलदोषशरीर एष
त्याज्यो बुधैरिति मुनिर्निजगाद तत्त्वम् ॥ १६ ॥
संसारगह्वरमनर्थसमूहयुक्तं
तृष्णाकुलं सकलदोषनिदानमान्ध्यम् ।

अज्ञानकार्यमनृतं मनसा कलय्य
श्रीमन्मुकुन्दशरणं रमणं भजस्व ॥ १७ ॥

भोगा दोषमया अनर्थगहनाः शोकप्रदाः पापदाः
रम्या भान्ति विवेकहीनमनसां देहाद्यहङ्कारिणाम् ।
सम्यक् तत्त्वविच्छिन्नमत्र कलना सौन्दर्य्यविश्रान्तिदा
ज्ञात्वेत्थं हरिपादपद्मनिरतिं कुर्याद् बुधः सर्वदा ॥ १८ ॥

द्विनवाक्षौहिणीर्हत्वा लेभे राज्यं युधिष्ठिरः ।
एवंभूतक्षयेणैव भवत्यर्थः सतामपि ॥ १९ ॥

बन्धूनपि नयेद् युद्धे स्वर्गं श्राद्धैश्च तर्पयेत् ।
इत्येवं निर्मलं क्षात्रं कर्मोक्तं तोयकर्मणि ॥ २० ॥

अर्थाप्तौ स्त्रादियोगे वा यत्सुखं कामशब्दितम् ।
तदापुः पाण्डवाः क्लेशैर्लब्धराज्याः पृथग्गृहाः ॥ २१ ॥

दोषं वदन्ननघ आत्मकृतानुसारा-
च्छिष्टैरनुक्तमपि कल्पनया मृषावाक् ।
भस्मीभवेत्स्वयमधर्मकृदेष जन्तु-
र्यद्वत्सुयोधनसखोऽभवदाशु भस्म ॥ २२ ॥

चतुर्भिरिव वैराटमेकादशभिरुद्यमम् ।
पञ्चभिर्भीष्ममष्टाभिर्द्रोणमेकेन सूर्यजम् ॥ २३ ॥

चतुस्त्रिःपञ्चभिः शल्यं सौषुप्तस्त्र्यभिधानि च ।
पर्वभिर्दीपयन्त्यर्थं शान्त्यादिफलदीपकम् ॥ २४ ॥

इति द्रौणादिस्त्र्यन्तानां तात्पर्यं हरिभक्तये ।
दर्शितं भगवत्कृष्णप्रसादेन समासतः ॥ २५ ॥

॥ इति श्रीभारततात्पर्यप्रकाशे विशोकपर्वणि स्त्रीपर्वतात्पर्य-प्रकाश एकादशः समाप्तिमगमत् ॥

अथ शान्तिपर्वतात्पर्यप्रकाशः ॥

ॐ नत्वा हरिं हरिपदाम्बुजसक्तचित्तान्
भक्त्या प्रणम्य हरिपादरजोभिलाषी ।
श्रीशान्तिपर्वगतभावमखण्डतत्त्वा-
विर्भावहेतुमृजुबोधकृते करोति ॥ १ ॥
भक्त्या विशुद्धमनसां सरसीरुहाक्षे
कृष्णेऽनुराग उदितो दृढतामुपैति ।
तेनैव सर्वपुरुषार्थमुपैति विद्वा-
नेवं प्रवक्तुमिह पर्वगिरां प्रवृत्तिः ॥ २ ॥
धर्मस्त्रिधा शमगतस्त्रिविधे जनेऽस्मिन्
संपत्तिमापदमरागमिति प्रवृत्तः ।
आदाय भूपतिविपन्नविरक्तपुंसा
प्राह क्रमेण मुनिरत्र विभज्य धर्मान् ॥ ३ ॥
यत्रास्ति संपदिह पुंसि पुरार्जितैः स्वैः
पुण्यैरथेह सुकृतक्षयतो विपत्स्यात् ।
तत्रापि पूर्वहरिपादसमर्पितैस्तै-
र्वैराग्यमेति सुजनः परमीशदृष्टः ॥ ४ ॥
निष्कामधर्मकरणाद्धरिपादपद्मे
भक्तिर्भवेत्तत उदेति विरक्तितास्य ।
नो चेत्कृतैर्विविधकामनया सुपुण्यैः
संपत्ततो विपदमुं जनमेति पापैः ॥ ५ ॥
तस्मादकामसुकृतैर्हरिपादयुग्मं
संश्रित्य संपदथवापदुदेतु पुंसः ।
वैराग्यमेव सुविवेकशमादियुक्तं
दार्ढ्यं भजेन्न तु विपर्यय ईशदृष्टेः ॥ ६ ॥
आदाय किञ्चन निमित्तमुदारपुंसां
वैराग्यमुज्ज्वलगुणैर्यदुदेति दैवात् ।
तत्रागमान्तवचसां परमार्थबोधे
स्यात्सत्प्रवृत्तिरिति दर्शयितुं विचारः ॥ ७ ॥

शोकातुरं न सुखयन्ति गुणा विभूते
राज्यादयः सुकृतजा अपि धर्मनिष्ठम् ।
नो बान्धवेषु रमते न च शान्तिमेति
प्राहेति शोकविकलः किल धर्मसूनुः ॥ ८ ॥

सर्वे गुणाः शमदमार्जवसत्यशील-
क्षान्त्यादयः सुकृतिनं विरतो श्रयन्ते ।
संभोगलम्पटधियां विरतिः कथं स्या-
दित्याशयं वदति धर्मसुतः श्रुतीनाम् ॥ ९ ॥

ईशाज्ञयापि निजधर्मबलेन लब्धं
राज्यं त्यजेन्न सुमतिः परधर्मभीतः ।
सज्जेत नो धनसुतक्षितिवाहनादौ
भोगेषु वेति निगमाशयमाह पार्थः ॥ १० ॥

त्यक्त्वाखिलं विषयभोगमसङ्गलब्धाज्
ज्ञानात् सुरैरभिमतात्स्वसमाधिनिष्ठः ।
प्राप्नोति यत्सुखमखण्डमगाधमेकं
तल्लेशमात्रमपि नास्ति बहिर्मुखानाम् ॥ ११ ॥

ब्रह्माद्वयं विमलतत्त्वमशेषभासं
नित्यं सुखं विरतिमान् श्रुतिमौलिसिद्धम् ।
वेत्त्यात्मनो तु भवतो न बहिर्मुखस्तत्
प्राहेति वेदहृदयं रविसूनुसूनुः ॥ १२ ॥

अन्तर्मुखः सुखमुपैति सदात्मनिष्ठो
नान्यो यतस्तनुयुगेऽपि निजात्मबुद्धिः ।
तज्ज्ञानयोरनुभवादिदमोऽस्ति सिद्धो
वेदान्तगीर्भिरिति धर्मतनूज आह ॥ १३ ॥

उद्दिश्य यत्फलमसौ कुरुते स्वकर्म
तस्योदये त्यजति भोगमनर्थबुद्धिः ।
व्यर्थं तदीयमखिलं कृतमेतदाह
भीमोऽग्रजं प्रति विरक्तमिहार्यबुद्धिः ॥ १४ ॥

निन्द्यः स्वधर्ममधिकारमृते त्यजेद्यो
नैवं त्यजेदत इमं सुकृतैकनिष्ठः ।
धर्मेण शुद्धिमयवर्गमुपैति विद्वान्
नो धर्महेतु विजयोऽग्रजमित्युवाच ॥ १५ ॥

लब्ध्वा स्वराज्यमुरुविक्रममध्वरैर्यः
सम्यग्यजेत निगमात्फलकामशून्यः ।
कैवल्यमेति स यथा न तथैति बाह्य-
त्यागीत्युवाच नकुलोऽग्रजमार्यभावः ॥ १६ ॥

देहे द्वयं मृतिरथामृतमस्ति पुंसः
कृत्वा ममत्वमिह देहमुखे मृतिः स्यात् ।
तत्त्यागतोऽमृतमियान्न च बाह्यमात्र-
त्यागात् पुमानिति वचः सहदेव आह ॥ १७ ॥

धर्मो महान्नरपतेः क्षितिपालनं स्या-
द्देवार्चनं द्विजवरार्चनमादरेण ।
लब्ध्वापि राज्यमनहङ्कृतिरस्तु भोगे-
ष्वासक्तिशून्य इति वाक्यमुवाच कृष्णा ॥ १८ ॥

दण्डं प्रशंसति जयो यत एति लोको
धर्मार्थकामविषयेषु नियम्यतां वै ।
राज्ञः स्वधर्म इत उत्तम एष यस्मिन्
सर्वस्य धर्म उदयं समुपैति साग्रम् ॥ १९ ॥

क्लेशं महान्तमनुभूय विजित्य शत्रू-
ल्लब्ध्वा स्वधर्म्यमधिराज्यमखण्डभूमेः ।
भुञ्जीत भोगमनुजैः सह चक्रवर्ती
कृष्णं भजेत निगमादिति भीमवाक्यम् ॥ २० ॥

सन्तोषतः सुखमुपैति न चार्थतृड्भाक्
संत्यागतोऽर्थनिचयस्य तु संग्रहात्स्यात् ।
अर्थो विरक्त इति गीर्वदतो विरुद्धा
त्यागी सुखीति सततं पुनराह राजा ॥ २१ ॥

प्रज्ञाबलेन सुखमद्वयमेति धीमा-
नन्तर्विरक्त इतरेषु बहिःसुखेषु ।
वेदान्तजन्यधिषणाविजितः समाधि-
र्मोक्षप्रदो न धनतृट् सुखदा कदाचित् ॥ २२ ॥

दृश्यभ्रमं श्रममयं परितो विमुच्य
स्वात्मन्यखण्डसुखधाम्नि सदास्थितः सन् ।
विद्वान्विराजत उदारपदप्रबोधान्
मूढो भ्रमत्यनिशमेवमुवाच राजा ॥ २३ ॥

त्यक्त्वा गृहं सुतकलत्रसुखं मुधा यो
भिक्षां चरन् रतिमुपैति मठादिवर्गे।
नोपैति शान्तिमुभयत्र ततः स्वधर्मं
कुर्वन्नियादमृतमित्थमुवाच पार्थः ॥ २४ ॥

विद्वान् सुखं परमुपैति न वावदूको
तर्क्ये पदे ह्यवतरेत्कथमज्ञबुद्धिः।
संसारमोक्षपदयोरुभयोर्विवेकी
जानाति तत्त्वमितरो न तु तर्कबुद्धिः ॥ २५ ॥

संसारभोगरचनां विषमां विहाय
स्वाराज्यबोधचतुराः सुखमापुराद्यम्।
ज्ञानामृतेन बहवोऽकृतकेन तृप्ता
वैतृष्ण्यमेत्य परमं वदतीति राजा ॥ २६ ॥

राज्ञा प्रजावनमुखो विहितः स्वधर्मो
न न्यास आगमगिरेति विदां प्रसिद्धिः।
निष्ठान्तरात्मविदुषां न तु बाह्यबुद्धे-
रेषेत्युवाच मुनिरज्ञविदोर्व्यवस्थाम् ॥ २७ ॥

धर्मेण शुद्धिमुपयाति ततो विचाराज्
ज्ञात्वा हरिं सकलसाररमखण्डसौख्यम्।
कैवल्यमेति हरिपादरतो गृहेऽपि
देवस्थितिर्वदति धर्मसुतं प्रतीत्थम् ॥ २८ ॥

श्रेयान् स्वधर्म इति वेदगिरां प्रसिद्धि-
स्तस्मात्स्वधर्ममनिशं बुध आचरेद्यः।
मोक्षं लभेत स इहापि परत्र धीरो
व्यासार्जुनौ वचनमूचतुरादरेण ॥ २९ ॥

दण्डेन वेदविधिना नृपतिः स्वधर्मं
कुर्वन् प्रजावनमुपैति सुखं विपश्चित्।
सुद्युम्नवत् स च यथा लिखितं मुनिं स्वं
धर्मं चरन्तमतिगं प्रशशास दण्डम् ॥ ३० ॥

धर्म्यं रणं सुकृतिनोऽपि विधाय राज्यं
लब्ध्वा स्वधर्म इतरान्विनियोज्य वर्णान्।
प्रापुः सुखेन सुगतिं परितो यशश्च
सुग्रीववत्पुनरिदं मुनिराह वाक्यम् ॥ ३१ ॥

कालं दुरात्ययगतिं स्वधियावलोक्या-
शोच्यानिमान् सुतकलत्रमुखान्विवेकी ।
नष्टान् स्थितान् कथमुदारगुणो नु शोचेद्
यद्भावि तन्न विनिहन्ति कदापि कश्चित् ॥ ३२ ॥

विज्ञाय तत्त्वममलं विनिहत्य शोकं
विद्वान् स्थितो निजमहिम्नि सुखं विशोके ।
मूढानशोच्यविषयेष्वपि शोकमग्नान्
वीक्ष्यातिदुःखित इतोऽपि विरागमेति ॥ ३३ ॥

स्वाज्ञानमेव भयशोकपदं न चान्यत्
तत्स्वात्मबोधत इयाद् विलयं तमोवत् ।
बोधो विदां श्रुतिनयानुभवैरुदेति
श्रीव्याससंमतमिदं मतमागमान्ते ॥ ३४ ॥

भावा इमे भगवतो नियतिप्रयुक्ता
आयान्ति यान्ति सुखदुःखभवा ह्यनाद्याः ।
कस्यापि नास्ति परिहार उत स्थिरत्वं
विद्वान् विचार्य सुधिया विकृतिं न याति ॥ ३५ ॥

जाताः स्थिता विलयिनश्चपलस्वभावा
भावा इमे सुतकलत्रगृहाप्तमुख्याः ।
नैते सुखाय भविनः क्षणजीविनः स्युः
सज्जेत नैषु सुपुमर्थविदां वरिष्ठः ॥ ३६ ॥

व्यत्यास एव विदुषामपि कर्मभाजा-
मन्यार्थमुद्यतधियां फलमन्यथैव ।
लब्ध्वातितप्तमनसां किमुताज्ञबुद्धिः
सन्तोषमेति सुजनोऽत उदारबुद्धिः ॥ ३७ ॥

कुत्रापि नास्ति सुखमर्थवतां जडाना-
मर्था न सन्ति विदुषामपि कर्मभाजाम् ।
तस्माद् वृथाहमिति बुद्धिरनात्मवर्गे
त्याज्या बुधैरुदिततत्त्वकृतोपदेशैः ॥ ३८ ॥

नास्यास्ति कोऽपि न च कस्य तु चायमस्ति
नात्यन्तवास इह कस्य च केन वा स्यात् ।
पुत्रादिकं हि पथि सङ्गतमेव बुद्ध्या
कुत्रापि नैव ममतां बुध आश्रयेत ॥ ३९ ॥

अज्ञानहेतुकमिदं भ्रममाशु हित्वा
वेदान्तजात्मधिषणापरिपाकवीर्यः ।
तिष्ठत्यसौ परमतत्त्वसुखस्वभावे
जीवन्विमुक्त इति वेदविदां प्रसिद्धिः ॥ ४० ॥

यावन्न तत्त्वधिषणोदय एष तावत्
संसारवार्द्धिरतिदुस्तर आविमोक्षम् ।
आयाति याति जनतां न सुखं न शान्तिं
मायावृतो लभत ईश्वरभावशून्यः ॥ ४१ ॥

ये स्युर्मनस्विन उदारतपस्विनो वा
राजान उद्धृतजनाः पृथुसृंजयाद्याः ।
तेऽपि क्षयं सुकृतिनोऽद्य गता दुरूहं
का मादृशां क्व गणनाऽखिलकर्मभाजाम् ॥ ४२ ॥

त्यक्त्वाभिमानमत ईश्वरसम्मतेऽस्मिन्
मार्गे स्थितस्त्वमिह धर्ममुदारसेव्यम् ।
ईशार्थमाचर तवास्ति न कर्तृभावः
कुत्रापि शास्त्रमिह मानमशेषतः स्यात् ॥ ४३ ॥

ईशस्य कालवपुषोऽखिलमस्त्यधीनं
विश्वं विरञ्चिमुखमात्मदृशेह पश्य ।
मा कर्तृतां करणकार्यविलक्षणे स्वेऽ-
ध्यस्य प्रयाहि भवमृत्युभयाधिदुःखम् ॥ ४४ ॥

कालो जगत्क्षयकरो न च किञ्चिदेष
ग्रस्तं जनं त्यजति मूढममूढमन्ते ।
तस्मात्त्यजाशु सकलं मलमान्तरं स्वं
शोकं विशोकपदमाश्रय तत्त्वबुद्ध्या ॥ ४५ ॥

यस्यास्त्यहम्भतिरथानघहेतुरस्मिन्
देहे सनिष्कृतिमघापहृतिं चरेऽद्धा ।
ज्ञानेन वा हरिपदाम्बुजभक्तिलाभात्
सर्वं दहेत्सुकृतदुष्कृतजालमूलम् ॥ ४६ ॥

मन्वादिभिर्वृजननिष्कृतिमाचरेद्यः
प्रोक्तां स्वधर्मनिपुणो मनसो विशुद्धिम् ।
प्राप्नोति कृष्णपदपङ्कजभक्तिमन्तः-
शुद्ध्या लभेत तत आत्मधिया स मुक्तिम् ॥ ४७ ॥

वैराग्यभक्तिनिजबोधकरीति वाणी-
वैयासकी नरपतिं प्रति धर्मसूनुम् ।
पापं लुनाति वितनोति मतिं स्वधर्मे
मौर्ख्यं क्षिणोति विधुनोति विकारजालम् ॥ ४८ ॥

कृष्णं श्रिताः सुकृतिनो निखिलाधिपत्यं
प्राप्ता अपीशपदभक्तिमुदावहन्तः ।
वैराग्यमीयुरिति पाण्डुसुतेषु दृष्टं
स्वाराज्यहेतुरचला हरिभक्तिरेव ॥ ४९ ॥

भक्तिर्हरेर्विजयते सकलाघहन्त्री
किं कर्मणाथ तपसाखिलसाधनैर्वा ।
सिद्धान्त एष निगमस्य मुनिप्रणीतः
श्रीभारते श्रृणुत भोः कृतिनो महान्तः ॥ ५० ॥

सर्वात्मनो भगवतः परमेश्वरस्य
कृष्णस्य सर्वमिदमागमजालसिद्धम् ।
लीलास्पदं न च ततो व्यतिरिक्तमस्ति
व्यासो जगाद भगवानखिलज्ञ एवम् ॥ ५१ ॥

धर्मोऽप्यनेकविध आगममानमेयो
जिज्ञास्य ईशरतिहेतुरघापहृत्यै ।
यावन्न धर्मविषये मतिरुज्ज्वला स्यात्
तावन्न भक्तिरतिस्वात्मदृगादिसिद्धिः ॥ ५२ ॥

धर्मे रतो विजयते जन ईशदृष्टो
यद्वद् युधिष्ठिरनृपोऽखिललोकमान्यः ।
दोषोज्झितोऽखिलगुणान्वित एष इष्टो
यः श्रीमुकुन्दपदपङ्कजरेणुरागी ॥ ५३ ॥

कृष्णे रतो जयति संसृतिमान्ध्यवर्गं
प्राप्नोति कीर्तिमतुलां परमाप्ततां च ।
देवव्रतोऽन्तसमयेऽखिलवित्त्वमाप्या-
चार्यो बभूव परमेश्वरसत्सभायाम् ॥ ५४ ॥

यस्यास्ति कृष्णकरुणालव एष धन्यो
मान्यो हरेरपि गुरोर्जगतामनादेः ।
भीष्मो महत्तमपदं महतां गुरुः सं-
ल्लेभे निरावरणबोध उदारसेव्यम् ॥ ५५ ॥

ध्येयत्वमेति नरदेहगतोऽपि धन्यः
कृष्णानुरागरसविद्धमतिर्विविक्ते ।
दध्यौ हरिः शिवविरिञ्चिमरीचिमुख्यै-
र्ध्येयः सुरैरपि निजाङ्घ्रिरतं हि भीष्मम् ॥ ५६ ॥
सेव्यो भवेत् स महतां परमाप्तवाक्यो
देवर्षिसंसदि गुरुत्वमुपैति धीमान् ।
येनाश्रितो हरिरसौ परयैकभक्त्या
भीष्मो बभूव हरिपादशरण्यसेव्यः ॥ ५७ ॥
विद्याखिला वसति तत्र गुणैकधाम्नि
धर्मः परः परमभागवतैकसेव्यः ।
तत्रास्त ईश्वर(प)दप्रदबोध इष्टो
देवव्रतेऽखिलमिदं हरिणार्पितं भोः ॥ ५८ ॥
यद्यस्य सर्वसमये मनसीप्सितं स्यात्
तत्तस्य भाति मरणेषु सुखेन वस्तु ।
भीष्मः प्रयाणसमये मनसा गिरा च
तुष्टाव कृष्णमखिलात्मकमद्वितीयम् ॥ ५९ ॥
स्तुत्यो हरिः सकलवेदरहस्यभूमि-
र्ब्रह्मादिवन्द्यचरणो रमणो रमायाः ।
लब्ध्वाधिराज्यमरिपुं विमलस्वभाव-
स्तुष्टाव धर्मतनयो हरिमात्मनाथम् ॥ ६० ॥
योगेश्वरैर्मुनिभिरात्मपदैकनिष्ठै-
र्व्यासादिभिः परिवृतः शरतल्पगः सन् ।
देवव्रतः शुचिरुदारगुणं मुकुन्दं
दध्यौ कृताञ्जलिरुदारधियेप्सितं स्वम् ॥ ६१ ॥
तत्त्वावधारणपुरःसरमादरेण
स्वाराध्यमीश्वरमखण्डसुखावबोधम् ।
ध्यात्वा गिरा परमहंसगणैर्निषेव्यं
तुष्टाव सर्वजननाघविमुक्तयेऽसौ ॥ ६२ ॥
आदौ विशुद्धमतुलं निगमान्तसिद्धं
सङ्कीर्त्य हंसरतये पुनरादरेण ।
नारायणं सकलहेतुमखण्डमीशं
मायाविनं स निजगाद गिरा गरिष्ठम् ॥ ६३ ॥

सार्वात्म्यसर्वजगदीश्वरताखिलज्ञ-
त्वाद्या गुणा निगममौलिगिरैकवेद्याः ।
यस्येश्वरस्य स हरिर्वसुदेवसूनु-
र्ध्येयोऽथ वेद्य इति भीष्मगिरां प्रवृत्तिः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मण्यदेव इह वेदविदां द्विजानां
गुप्त्यै तथात्मरतये वसुदेवगेहे ।
प्रादुर्बभूव सुखकन्द उदारसेव्यः
श्रीदेवकीसुत इति प्रथितस्त्रिलोक्याम् ॥ ६५ ॥

इष्ट्वा यमीश्वरमनन्तगुणं विरक्ताः
पश्यन्त्यखण्डपदमात्मनि यत्प्रसादात् ।
वेदान्तवेद्यचरितो विधिरुद्रसेव्य-
पादारविन्द इह स स्वयमाविरासीत् ॥ ६६ ॥

यं वासुदेवमनघं श्रुतयो वदन्ति
सङ्कर्षणं प्रकृतिपूरुषमीशितारम् ।
प्रद्युम्नमाद्यमनुरुद्धमखण्डतत्त्वं
प्राहुः स एव हरिराविरभूत्पृथिव्याम् ॥ ६७ ॥

यं सर्वकामदमधोक्षजमेकमाद्यं
सन्तो वदन्ति बहुधात्मतयात्मतत्त्वम् ।
भक्त्या यजन्त इतरैषणया विमुक्ता
यं सोऽभवद्यदुकुलाम्बुधिजः सुधांशुः ॥ ६८ ॥

यं नो विदुः सुरगणा ऋषयो न साक्षाद्
वेदोऽपि यं चकितमाह सुनिर्विशेषम् ।
वाचामगोचरमचिन्त्यमलक्ष्यतत्त्वं
प्रादुर्बभूव स हरिर्भजतामनन्यः ॥ ६९ ॥

यं सूर्यचन्द्रनिगमाध्वरवेद्यहंस
वाग्वीर्यसत्यसुकृतामृतनाकमुख्यैः ।
रूपैर्वदन्ति बहुधात्मतयैकमेव
सन्तस्तमेव शरणं हरिमाश्रयेऽन्तः ॥ ७० ॥

यं ब्रह्मरुद्रपुरुहूतमुखाभिधेयैः
सृष्ट्यप्ययावनगुणैरकलङ्कमाहुः ।
येनान्तरा प्रभवतीह न कोऽपि किञ्चित्
कर्तुं तमेव शरणं हरिमाश्रयेऽन्तः ॥ ७१ ॥

य: सर्ववित्सकलशक्तिरमोघकामो
येनाततं निखिलविश्वमखण्डधाम्ना ।
यस्मादुदेति विलयं व्रजति क्षयेऽदो
यस्मिंस्तमेव जगदीश्वरमानतोऽस्मि ॥ ७२ ॥

आकाशवायुशुचिवारिधराविवर्ता
यस्येशितुः प्रभवतः पुरुषोत्तमस्य ।
तस्मै सहस्रशिरसे पुरुषाय भूम्ने
बुद्ध्या गिरा च वपुषाऽस्तु नमो नमस्ते ॥ ७३ ॥

यो मत्स्यकच्छपवराहनृसिंहहंस-
भृग्विन्द्ररामबलरामजयावतारः ।
पातीदमद्भुतचरित्र उदारलक्ष्मीः
सोऽयं ममाक्षिपथगो हरिराविरास्ते ॥ ७४ ॥

यं पीतवाससमनन्तसुखैकसिन्धु
मन्दस्मितार्चितमुखं सरसीरुहाक्षम् ।
श्यामं घनाकृतिमखण्डकलाभिरामं
ध्यात्वा नमन्नभयमेति नरो नुमस्तम् ॥ ७५ ॥

एकोऽपि कृष्णपदपङ्कजगः प्रणामो
मोक्षं नयेज्जनमुदारगुणैर्विहीनम् ।
ये त्वेनमेव सततं शरणं प्रपन्ना-
स्तेषामहो किमुत वाच्यमितो विमुक्तौ ॥ ७६ ॥

यन्नामसंसृतिभयं विनिहन्ति जन्तो-
र्यच्चिन्तनं वितनुते परमां प्रशान्तिम् ।
यद्दृष्टिपातलव आत्मपदैकनेता
तं श्रीमुकुन्दमनिशं शरणं प्रपद्ये ॥ ७७ ॥

एवं स्तुतो हरिरसौ कुरुपुङ्गवेन
देवव्रतेन मनसा वचसा धिया च ।
ज्ञानं त्रिकालविषयं परमं समेत्य
तस्मै प्रदाय निजवासमियाच्च दिव्यम् ॥ ७८ ॥

न ब्रह्म कोप्यमितरेण न तस्य कोपो
योग्यो न चास्ति कुपितस्य विवेकलेशः ।
तेजस्विनां न गतिरस्ति विचारणीया
व्यासो जगाविति स भार्गवसत्कथायाम् ॥ ७९ ॥

मानं विहाय मन आदि नियम्य भक्त्याऽऽ-
चार्यं व्रजेच्छरणमादरतो मुमुक्षुः ।
तत्त्वं बुभुत्सुरिति बोधयितुं जगाद
धर्माङ्गजस्य गमनं कुरुपुङ्गवान्ते ॥ ८० ॥

आचार्य ऐश्वरगुणैरभिवर्णनीयो
ब्रह्माद्वयात्मनियतः सततं स आस्ते ।
इत्थं जगद्गुरुगिरा श्रुतिपद्मबोधी
व्यासो मुमुक्षुजनशिक्षणमाचचार ॥ ८१ ॥

स्तुत्त्वा हरिं श्रुतिशिरोविषयं गुणाग्र्यै-
राचार्य आगमगिरात्मपदे मुमुक्षून् ।
सम्पूजयेदिति बबन्ध मुनिर्मुकुन्द-
स्तोत्रं पुनः कुरुकुलेन्दुमुखेन वन्द्यम् ॥ ८२ ॥

शान्ताय भोगविमुखाय जितेन्द्रियाय
स्वाचारशुद्धमतये भगवद्व्रताय ।
स्वात्मानमैश्वरपदं खलु दर्शयामी-
त्येवं जगाद हरिरात्मपदैकभक्तम् ॥ ८३ ॥

विद्धं शरैः प्रचुरवेदनया तपन्तं
वाग्बुद्धिपाटवविवर्जितमप्यधीशः ।
शास्त्रार्थवर्णनमुदारधियां दुरूहे
प्रावर्तयन्निजजनं किमसाध्यमस्य ॥ ८४ ॥

ब्रह्मादयोऽपि हरिपादसरोरुहान्ते
वक्तुं रहस्यमखिलं श्रुतिमौलिवाचाम् ।
न स्युः क्षमाः किमुत मानवदेहवन्तो
भक्तिर्हरेर्विजयते पुरुषार्थभूमिः ॥ ८५ ॥

गोविन्दपादकमले निरतस्य जन्तो-
र्नो दुर्लभं किमपि साध्यमिहाप्यमुत्र ।
कीर्तिं ददाविह परत्र निजात्मभावं
भीष्माय केशव उदारगुणैकधामा ॥ ८६ ॥

श्रीमन्मुकुन्दकृपया प्रथितस्य जन्तो-
र्दुःखं विनश्यति नृदेहगतं प्रसिद्धम् ।
सत्त्वाकृतिः स्वयमसौ हरिरित्यदर्शि
भीष्मे स्वयं भगवता नृपतेः प्रबोधे ॥ ८७ ॥

कृत्यं हरेर्निजजनस्य यशोवितानं
नान्यत्परं निजसुखैकरतस्य किञ्चित् ।
नो चेद्धरिः श्रुतिजनिः किमितीह भीष्मं
प्रावर्त्तयत् स्वयमुदारगिरां प्रबोधे ॥ ८८ ॥

सत्त्वस्थमस्तु रजसा तमसोऽजितं ते
नित्यं मनोमतिरुदारगुणास्तु बोधे ।
दिव्यं सुचक्षुरखिलेऽस्तु पदार्थजाले
स्वास्थ्यं तनाविति ददौ वरमीश्वरोऽस्मै ॥ ८९ ॥

सार्वात्तवं सुरगणाः कुसुमं ववर्षु-
र्दिव्यैः स्तवैर्मुनिगणा अपि तुष्टुवुस्तम् ।
कृष्णं सभक्तमितरे जगुरादरेण
देवव्रतस्य वरदानसमानकाले ॥ ९० ॥

स्नानं जपो हवनदानमुखाः स्वधर्माः
कार्या जनैरनभिसन्धितमेव नित्यम् ।
इत्थं विबोधयितुमाह मुनिर्हरिश्च
नित्याह्निकं स नृपतेः श्रवणोद्यतस्य ॥ ९१ ॥

ईशप्रसादमनुभूय महत्समाजे
वक्तव्यमेव हरिदत्तमशेषवस्तु ।
अन्योपकारकमतो वचनं बभाषे
भीष्मोऽन्तिके भगवतः स्तुतिरूपमुच्चैः ॥ ९२ ॥

कीर्तिं परां निजजनस्य नरामरेष्वा-
धातुं महत्सु निगमान्तमतं यथार्थम् ।
तिष्ठत्वितीश्वर उदारयशःप्रपूर्णो
भीष्मं नियोजयति धर्मसुतोपदेशे ॥ ९३ ॥

वक्तारमैश्वरगुणैरपि सन्मुमुक्षुः
स्तुत्वागमान्तसरणिं विनयेन पृच्छेत् ।
भीष्मं जगद् गुरुरतो बहुधाभिनन्द्याऽ-
जातारिबोधेन कृतेन युक्तम् ॥ ९४ ॥

श्रोतारमार्यसुगुणैरपि दैशिकाग्र्यं
रुच्यर्थमागमशिरो हृदयावबोधे ।
ब्रूयात्सदर्थमभिनन्द्य उदारबोध
इत्याशयादभिननन्द नृपं स भीष्मः ॥ ९५ ॥

कृष्णं प्रणम्य हृदये च निधाय भक्त्याऽऽ-
चार्यं प्रणम्य सुजनोऽभिमतं हि पृच्छेत् ।
जानन्नशेषनिगमार्थमपीतरार्थं
स्यादज्ञवत् स्वयमितीह जगौ मुनीन्द्रः ॥ ९६ ॥

धर्मं पुमर्थमथ कृष्णपदारविन्दं
विप्रांश्च वेदविदुषो विधिना प्रणम्य ।
धर्मान्वदेदभिहितान्निगमस्मृतिभ्यां
प्राज्ञो निदर्शितमिति प्रचुरप्रणामैः ॥ ९७ ॥

त्यक्त्वानृतार्थकलनां सुपुमर्थलिप्सुः
सत्यं श्रयेत निगमोक्तमुदारसेव्यम् ।
सत्यात्परं न किमपीह मुमुक्षुवित्तं
भाव्यं हि तत्र निरतेन मुमुक्षुणातः ॥ ९८ ॥

नित्योद्यतोऽर्थनिचये स्वमनो नियम्य
शास्त्रार्थतत्त्वविद आदरतोऽभिगच्छेत् ।
क्रोधादिदोषरहितः श्रुतिसारसेवी
नित्यं भवेन्निजपदैकनिविष्टबुद्धिः ॥ ९९ ॥

देहाभिमानविलये नर एष मान्यो
देवासुरोरगमनुष्यजनेषु भूयः ।
साम्येऽपि नृव्यवहृतौ पुरुषोत्तमत्वा-
देवं जगौ कुरुपतिर्नृपतेः प्रसङ्गे ॥ १०० ॥

अक्रोधसत्यवचने प्रजनः स्वनाया-
मद्रोहशौचदमदानदयार्जवानि ।
भृत्यस्य नित्यभरणं दश सर्ववर्ण-
धर्मा इमे द्विजवरस्य दमस्तु मुख्यः ॥ १०१ ॥

स्वाध्यायतोऽपि परिनिष्ठितकार्य एष
यो ब्रह्मणो निगमतत्त्वविचारनिष्ठः ।
कुर्यान्न वान्यदपि मैत्र इहोच्यतेऽसौ
राज्ञः प्रजावनमपीह तथैव मुख्यः ॥ १०२ ॥

वर्णाश्रमेषु विहितं निजधर्ममेव
कुर्यात् ततोऽस्य मनसोऽपि च विद्धि सिद्धिम् ।
शुद्धात्मनो विषयतो विमुखस्य पुंस-
स्तत्त्वावबोधत उदेति विमुक्तिरद्धा ॥ १०३ ॥

यावद्भवेद्विषयभोगसुखेऽस्य काम-
स्तावन्न कृष्णपदपङ्कजभक्तिजन्म ।
तस्मादनन्यभजनेन हरेः प्रबोधः
सिद्ध्येत्ससाधन इतोऽन्यविरक्तबुद्धेः ॥ १०४ ॥
राज्ञस्तु धर्मकथनेन मुमुक्षुधर्मः
प्रोक्तो यतो निखिलसाधनसाध्यनिष्ठम् ।
स्वाराज्यमेव निगमान्तगिरां विचारे
व्यासस्य संमतमिदं किल भारतेऽस्मिन् ॥ १०५ ॥
कामादिकण्टकमपास्य विशोध्य चेतः
सद्भिर्वसन्सुखमुपैति रहस्यमन्त्रम् ।
स्वान्तःपुरेऽत्र रमते मतिभार्ययासौ
राजा स्वरूपविदगाधरसे निमग्नः ॥ १०६ ॥
तस्यैव वर्णनमिहाभिमतं श्रुतीनां
सिद्धान्तबोधनकृते निगमावतारे ।
श्रीभारते कथमपीतरभाग्जनस्य
बुद्धिर्हरावविवतरेदितिहासवादात् ॥ १०७ ॥
सत्यं वचो दमदयाध्ययनानृशंस्या-
हिंसा इदं तप उदारधियामिहोक्तम् ।
सर्वं हि जिह्ममिह मृत्युपदं यथाव-
न्नित्यार्जवं हरिपदं निगमोक्तमेतत् ॥ १०८ ॥
सन्मित्रता मृदुवदान्यगुणाढ्यता च
श्रीकृष्णपादकमले रतिरद्वितीया ।
वेदान्ततत्त्वपरिशीलनता समत्वं
चैते नयन्ति परमं पदमात्मवन्तम् ॥ १०९ ॥
राज्ञोऽन्तिके स्वयमुदारगुणोऽपि नेया-
त्तत्त्वं गतोऽपि न वदेदपि कस्य दोषम् ।
दोषं वदन्वधमियादपि वीतरागः
काको यथा वधमवाप मुनेर्हितैषी ॥ ११० ॥
भ्रष्टः पदान्नृपतिरीश्वरभावतोऽस्य
वैराग्यमेव विषयेषु सुखाप्तये स्यात् ।
गच्छेद् गुरुं श्रुतिनयानुभवेषु दक्षं
बोधार्थमात्मन इतीरितमार्षवृत्ते ॥ १११ ॥

ज्ञानं विना न सुसुखं न विना विरागं
ज्ञानं विरागमपि शुद्धिमृतेन बुद्धेः ।
धर्मं विना न विमलत्वमुपैति बुद्धि-
रित्याशयोऽस्ति जनमेजयराजवृत्तेः ॥ ११२ ॥

पित्रोर्गुरोश्च भजनं त्रिविधं नृलोके
श्रेयो नयेन्नरमुदारगुणैकसङ्गात् ।
सत्यानृते परनिपीडनपालने वा
प्राज्ञा विदुर्न तु जडा अपि धर्मतत्त्वम् ॥ ११३ ॥

धर्मे रताः कपटहिंसनकोपमुक्ता
दातार उज्ज्वलधियोऽप्यनसूयका ये ।
सत्त्वे स्थिता गतरजस्तमसोऽतिनम्रा
दुर्गाणि संसृतिविहानि तरन्ति तेऽद्धा ॥ ११४ ॥

ईर्षोज्झिता विषयतो विमुखा नमन्ति
सर्वान्सुरान्सकलधर्मविदस्तथार्यान् ।
मद्यामिषादिरहिता निजदारतुष्टाः
संसारदुःखमचिरेण तरन्ति ते वै ॥ ११५ ॥

ये कृष्णभक्तिमतुलां समुदावहन्तः
सर्वैर्गुणैर्विरहिता अपि नित्यमुक्ताः ।
नारायणं सकलभूतमहेश्वरं श्री-
दामोदरं शरणमाप्य विमुक्तबन्धाः ॥ ११६ ॥

पीताम्बरं कमलनेत्रमुदारहास-
मानन्दकन्दमजशङ्करसेव्यपादम् ।
शान्ताकृतिं विशदबाहुमनन्तशक्तिं
कृष्णं श्रिताः सकलदुस्तरमातरन्ति ॥ ११७ ॥

सन्देहशून्यमिममादरतोऽतिभक्त्या
सर्वात्मना यदुपतिं शरणं शरण्यम् ।
ये संश्रयन्ति विधिनाविधिना महान्त-
स्ते तारयन्ति च तरन्ति जनान्स्वयं च ॥ ११८ ॥

शीलं प्रधानमिह सर्वगुणेषु पुंसां
मोक्षाप्तये न कुलजातिधनाश्रमाद्याः ।
जात्या श्रृगाल इतरेषु च जम्बुकेषु
स्वेष्वावसन्न गतवान्विकृतिं सुशीलः ॥ ११९ ॥

स्वाधीनतां न च विहाय विरक्तचेता
अन्यं श्रयेत्प्रभुममात्यपदाधिकारे ।
यद्वत्सृगाल उचितं स्ववनं विहाय
व्याघ्रं श्रितः सचिवभावगतोऽपि दुःखी ॥ १२० ॥

त्यक्त्वा कुलं विषयजालमुपेक्ष्य धीरः
कुर्वंस्तपो वनगतोऽपि विरक्तचेताः ।
द्वेष्यत्वमेति सुजनो बत दुर्जनानां
यद्वत्सृगाल इतरेषु विशुद्धकर्मा ॥ १२१ ॥

दुर्बुद्धिता न सुखदातितपस्विनोऽपि
दोषा वसन्ति सकला अलसेषु पुंसु ।
तस्मात्त्यजेद् द्वयमपीतरथातिदुःखं
प्राप्नोति जातिपशुरुष्ट्र इवाविवेकी ॥ १२२ ॥

दुःखं पतेद्यतिविधामत आशुवेगं
विद्वान्सदैव बलिनं रिपुमानमेच्च ।
सर्वानुकूल्यचरणेन न दुःखमेति
स्वस्थः स वेतस इवात्मपदे निविष्टः ॥ १२३ ॥

मूढो वदेत्सकलदोषमुदारबुद्धे-
र्विद्वान्सहेत सुकृतं लभते तदीयम् ।
स्वीयं खलेऽघमपमार्ष्टि कथं स कुप्ये-
दित्थं विदन् जगदयं श्रुतिसारवेत्ता ॥ १२४ ॥

नीचाय नोत्तमपदं बुध आशु दद्या-
च्छास्त्रोपदेशमथ राज्यविभूतिमुख्यम् ।
आसाद्य तादृशपदं विनिहन्तुमिच्छे-
द्दातारमेव मुनिमेष पुरा यथा श्वा ॥ १२५ ॥

अव्याहता नियतिरीश्वरनिर्मिता या
ब्रह्मादयोऽपि वशिनोऽपि वशे हि यस्याः ।
सा दण्डशब्दत इहाभिमता नृपाणां
सर्वत्र देवनरदैत्यमुखे नियन्त्री ॥ १२६ ॥

धर्मप्रधानजन आशु विशुद्धिमेति
स्वाराज्यहेतुमितराभिनिवेशशून्यः ॥
येऽत्यर्थकामनिपुणा मनुजास्त आस्ये
मृत्योर्वसन्ति तत उत्तमधर्ममास्ताम् ॥ १२७ ॥

शीलेन सर्वमजितं जितमेतदेव
स्वाराज्यसाधनमतो यततां तदर्थे ।
शान्तिः क्षमादमदयातप आर्जवाद्याः
शीलान्विते नरि वसन्ति सदा गुणास्ते ॥ १२८ ॥

आशाजिताः कृशतराः सकलेषु दीना
यैः सा जिता जगति ते महतां महान्तः ।
आशातिदुःखजननी शमनी सुखानां
त्याज्या विवेकनिपुणैर्नितरां समूला ॥ १२९ ॥

येनेयमापदतुला विपुलाम्बुराशेः
संतापसंसृतिरियाद्विलयं समूलाः ।
तत्साधनं सकलमादरतोऽतियत्ना-
त्संपाद्य जन्म सफलं सुजनो नयेत्स्वम् ॥ १३० ॥

तत्साधनं हरिपदाम्बुजभक्तिरेका
सर्वापदां सपदि हन्ति सुखेन मूलम् ।
नैनां विना जननमृत्युभयाम्बुराशेः
संशोषणं तत इमां सपदि श्रयेत ॥ १३१ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविद्वत्कृते भारततात्पर्यप्रकाशे शान्तिपर्वणि राजधर्मतात्पर्यप्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥

अथ राजधर्मसारोद्धारः ॥

अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः ।
दाशार्हं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः ॥ १ ॥
तव कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च ।
बुद्ध्या च यदुशार्दूल तथा विक्रमणेन च ॥ २ ॥
पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिन्दम ॥ ३ ॥
त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः सात्वतां पतिम् ।
नामभिस्त्वां बहुविधैः स्तुवन्ति प्रयता द्विजाः ॥ ४ ॥
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसम्भव ।
विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥ ५ ॥

एवं राजधर्मतात्पर्यमुपवर्ण्य संक्षेपेणोक्तसारोद्धारोऽधुना प्रदर्श्यते तत्रत्यतत्सार-रूपेण भगवत्तत्त्ववर्णनपरो भीष्मस्तवराजाख्यो ग्रन्थः पृथक्तयोपलभ्यमानत्वान्नात्र लिख्यते गीतासहस्रनामग्रन्थवदेवेति तदवशिष्टोऽत्र लिख्यते । तत्रादौ राज्याभिषेकं प्राप्य युधिष्ठिरो भगवन्तं यथावन्न्यवर्णयदिति तदेवं लिख्यते अभिषिक्त इति ॥१-३॥

पुरुषं सर्वशरीरशायिनं सात्वतामुपासकानां पतिं पालकम् ॥ ४ ॥

विश्वस्य सम्भवो योनिः ॥ ५ ॥

अदित्याः सप्तधा त्वं तु पुराणो गर्भतां गतः ।
पृश्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वां वदन्त्यपि ॥ ६ ॥
शुचिश्रवा हृषीकेशो घृतार्चिर्हंस उच्यसे ।
त्रिचक्षुः शंभुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च ॥ ७ ॥
वराहोऽग्निर्बृहद्भानुर्वृषभस्तार्क्ष्यलक्षणः ।
अनीकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः ॥ ८ ॥
वरिष्ठ उग्रसेनानीः सत्यो वाजसनिर्गुहः ।
अच्युतश्च्यावनोऽरीणां संस्कृतिर्विकृतिर्वृषः ॥ ९ ॥

सप्तधा भूत्वा आदित्यो वामनश्चेति द्वेधा अदित्यामेव जन्म ततोऽदिते रूपान्तरेषु पृश्निप्रभृतिषु क्रमात्पृश्निगर्भः परशुरामो दाशरथी रामो यादवौ रामकृष्णौ चेति सर्वेषु गर्भेषु एव त्वं न तु गर्भभिन्नः त्रिषु वर्तमानयुगात्पूर्वेषु युगेषु भवं त्रियुगं अन्ये तु धर्मज्ञाने वैराग्यैश्वर्ये श्रीयशसी चेति त्रीणि युग्मानि तद्वन्तमित्याहुः ॥ ६ ॥

शुचिश्रवाः पुण्यकीर्तिः, घृतार्चिः यज्ञेश्वरः, हंसः ब्रह्मणोऽपि गुरुः, त्रीणि चक्षूंषि दर्शनसाधनानि श्रुत्यनुमानप्रत्यक्षाणि यस्मिन् ॥ ७ ॥

बृहद्भानुः सूर्यः, वृषभो धर्मः, तार्क्ष्यलक्षणो गरुडध्वजः, अनीकसाहः शत्रुसेनावमर्दी शिपिविष्टः सर्वशरीरान्तःप्रविष्टः पुरुषः जीवः ॥ ८ ॥

वरिष्ठः सर्वोत्तमः, वाजसनिः अन्नप्रदः, गुहः देवसेनानीः संस्कृतिर्विप्रादिरूपः, विकृतिः अनुलोमजप्रतिलोमजादिरूपः, वृषः श्रेष्ठः परिव्राडादिरूपः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्ववर्मा त्वमेवादिर्वृषदर्भो वृषाकपिः ।
सिन्धुर्विधर्मस्त्रिककुप् त्रिधामा त्रिदिवाच्च्युतः ॥ १० ॥
सम्राड् विराट् स्वराट् चैव सुरराजो भवोद्भवः ।
विभुर्भूरतिभूः कृष्णः कृष्णवर्मा त्वमेव च ॥ ११ ॥
स्विष्टकृद्भिषजावर्तः कपिलस्त्वं च वामनः ।
यज्ञो ध्रुवः पतगश्च यज्ञसेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२ ॥
शिखण्डी नहुषो बभ्रुर्दिवस्पृक् त्वं पुनर्वसुः ।
सुबभ्रू रुक्म यज्ञश्च सुषेणो दुन्दुभिस्तथा ॥ १३ ॥
गभस्तिनेमिः श्रीपद्मः पुष्करः पुष्पधारणः ।
क्रतुर्विभुः सर्वसूक्ष्मश्चारित्रं चैव पठ्यसे ॥ १४ ॥

ऊर्ध्ववर्मा यज्ञादिरूपः वृषा इन्द्रस्तं दभ्नाति स्तभ्नातीति वृषदर्भ इन्द्रदर्पहन्ता वृषाकपिर्हरिहररूपी सिन्धुः समुद्रः विधर्मः निर्गुणः त्रिककुप् कर्मयोग्यप्रागुदगैशानादिरूपः त्रिधामा सूर्यचन्द्राग्निप्रभः त्रिदिवाच्च्युतोऽवतीर्णः ॥ १० ॥

भूः सत्तारूपः, अतिभूः अशरीरः ॥ ११ ॥

भिषजावर्तः भिषजौ अश्विनौ आवर्तते इत्यावर्तस्तयोः पिता सूर्यः ॥

पतगः गरुडः, बभ्रुः महेश्वरः, पुनर्वसुः नक्षत्रभेदः ॥

सुबभ्रुः पिङ्गलवर्णः, गभस्तिरर्को नेमिः परिधिर्यस्य स कालरूपः ॥ १२-१४ ॥

अम्भोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धामवित्तथा ।
हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशव ! ॥ १५ ॥

योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण !
त्वमेव चेदं सृजसि विश्वमग्रे ।
विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने !
नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ! ॥ १६ ॥
एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः
सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः ।
तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभि-
र्वाग्भिर्ज्येष्ठं पाण्डवं यादवाग्र्यः ॥ १७ ॥
प्राप्य राज्यं महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलिः ॥ १८ ॥
ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते ।
ददर्श कृष्णमासीनं नीलमेघलसद्द्युतिम् ॥ १९ ॥
जाज्वल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितम् ।
पीतकौशेयवसनं हेम्नेवोपगतं मणिम् ॥ २० ॥

एवं भगवन्नामस्तुतिव्याजेन भगवंत्तत्त्वमुपर्ण्येदानीं तस्य जगज्जन्माद्यभिन्न-निमित्तोपादानोपादानमुखेन भगवन्तं स्तौति—योनिरिति। तथा च सर्ववेदान्तरहस्यं भगवान् कृष्ण एवेति सिद्धम् ॥ १५–१९ ॥

ये यथा भगवन्तं भक्त्या शरण्यं भजन्ते तांस्तथैव भगवानपि भजते, ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहमिति भगवद्वचनात् । तदेतद्दर्शनायोपक्रमते भगवान् व्यासः—जाज्वल्येत्यादिना। मणिं नीलमणिम् ॥ २० ॥

कौस्तुभेनोरसिस्थेन मणिनाभिविराजितम् ।
उद्यतेनोदयं शैलं सूर्येणाभिविराजितम् ॥ २१ ॥
नौपम्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहम् ॥ २२ ॥
उवाच मधुरं राजास्मितपूर्वमिदं तदा ।
सुखेन ते निशा कच्चिद् व्युष्टा बुद्धिमतां वर ! ॥ २३ ॥
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ! ।
तथैवोपस्थिता देवी बुद्धिर्बुद्धिमतांवर ! ॥ २४ ॥

वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता ।
तव प्रसादाद्भगवंस्त्रिलोकगतिविक्रम ! ॥ २५ ॥
जयं प्राप्ता यशश्चाग्र्यं न च धर्मच्युता वयम् ।
तं तथा भाष्यमाणं तु धर्मराजमरिन्दमम् ।
नोवाच भगवान्किञ्चिद् ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ २६ ॥
किमिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ! ।
कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ! ॥ २७ ॥
चतुर्थं ध्यानमार्गत्वमालम्ब्य पुरुषर्षभ ! ।
अपक्रान्तो यतो देव ! तेन मे विस्मितं मनः ! ॥ २८ ॥

नौपम्यमिति आनन्दरूपस्य भगवतोऽप्रतिमत्वं प्रसिद्धमेवेत्यर्थः ॥ २१–२७ ॥

चतुर्थं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यः परमालम्ब्य चतुर्थमित्यादि लोकदृष्ट्योक्तिरन्यथा भगवतः सच्चिदानन्दविग्रहस्य निरावृतस्य देहदेहिभावविनिर्मुक्तस्य जाग्रदाद्यवस्था-देरभावात्कथं चतुर्थमित्यादिकथनं बुद्धिपथमवतरेदिति द्रष्टव्यं यद्वा ध्यानस्य मार्गत्रयं शास्त्रप्रसिद्धम् । पतञ्जलिनिर्णीतो नानैश्वर्यकामस्य अणिमादिसिद्धिफलः एकः, वेदान्तनिर्णीतो निदिध्यासनं नाम ब्रह्मात्मसाक्षात्काराय तत्त्वजिज्ञासा द्वितीयः । तत्त्वज्ञानजीवन्मुक्तिसुखप्राप्तिफलो मनोनाशवासनाक्षयहेतुकस्तृतीयो मार्गः । एतद् ध्यानमार्गत्रयं तवाप्तकामस्य निरावरणज्ञानघनस्य नित्यनिजानन्दतृप्तस्य भगवतः कथं बुद्धिपथमवतरेदित्यतोऽयं कश्चिदत्यन्तविलक्षणश्चतुर्थो मार्गस्तव परमेश्वर-स्येति तर्कागोचरत्वान्न निर्णेतुं शक्यत इति भावः ॥ २८ ॥

त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च क्षरं चैवाक्षरं च हि ।
अनादिनिधनं चाद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम ॥ २९ ॥
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च ।
ध्यानस्य तु यथातत्त्वं ब्रूहि धर्मभृतांवर ! ॥ ३० ॥
ततः स्वे गोचरे न्यस्य मनोबुद्धीन्द्रियाणि सः ।
स्मितपूर्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः ॥ ३१ ॥
शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निव हुताशनः ।
मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ३२ ॥

स्वे गोचरे स्वस्थे स्थाने ॥

ध्याति ध्यायति मत्प्रेरणयार्जुनेन पातितोऽपि शरतल्पस्थतयातिसङ्कटगतोऽपि मामेवात्यन्तप्रेमास्पदत्वेन ध्यायति, अतो मे मनस्तद्गतमित्यर्थः ॥ २९–३२ ॥

एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया ।
शरणं मामुपागच्छत्ततो मे तद्गतं मनः ॥ ३३ ॥
तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे ।
ज्ञानान्यस्तं गमिष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम् ॥ ३४ ॥
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
साश्रुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ॥ ३५ ॥
भवांश्च कर्ता लोकानां यद् ब्रवीत्यरिसूदन ।
तथा तदनभिध्येयं वाक्यं यादवनन्दन ॥ ३६ ॥
आकृते भगवत्यर्के स हि लोकान् गमिष्यति ।
त्वद्दर्शनं महाबाहो तस्मादर्हति कौरवः ॥ ३७ ॥
तव चाद्यस्य देवस्य क्षरस्यैवाक्षरस्य च ।
दर्शनं त्वस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥ ३८ ॥
कथयन्तौ कथां तात तावच्युतयुधिष्ठिरौ ।
जग्मतुर्यत्र गाङ्गेयः शरतल्पगतः प्रभुः ॥ ३९ ॥
श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः ।
किञ्चिदुन्नाम्य वदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥

एकीकृत्येत्यादिना तदीयधैर्यादिगुणैरहं समोऽप्याकृष्टोऽस्मीत्युक्तम् ॥ ३३–३९ ॥

भीष्मान्तिके गत्वा तं नानागुणैर्महीकृत्य युधिष्ठिरोपदेशाय प्रेरितवानथ भीष्मो भगवन्तमुपास्यदेवमुपलभ्यात्यन्तप्रहृष्टो भूत्वा तं तुष्टावेत्याह–श्रुत्वेति ॥ ४० ॥

नमस्ते भगवन्कृष्ण लोकानां प्रभवाप्यय ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ ४१ ॥
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसम्भव ।
अपवर्गस्थ भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥ ४२ ॥
नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
योगीश्वर नमस्तेऽस्तु त्वं हि सर्वपरायणः ॥ ४३ ॥

मत्संश्रितं यदाह त्वं वचः पुरुषसत्तम ।
तेन पश्यामि ते भावान् दिव्यान्हि त्रिषु वर्त्मसु ॥ ४४ ॥
तच्च पश्यामि गोविन्द यत्ते रूपं सनातनम् ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसा ॥ ४५ ॥
दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुन्धरा ।
दिशो भुजै रविश्चक्षुर्वीर्ये शक्रः प्रतिष्ठितः ॥ ४६ ॥
अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ।
वपुर्ह्यनुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः ॥ ४७ ॥
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष त्वं नयस्व सुरोत्तम ॥ ४८ ॥

अपवर्गस्थ नित्यमुक्त यतो भूतेभ्यः परः ॥ ४१-४२ ॥

त्रिषु लोकेषु तेभ्यः परतश्च विद्यमानाय ते त्रिषु कालेषु नमोऽस्तु ॥ ४३ ॥

वर्त्मसु वर्तमानादिषु । दिवं द्यौः सप्त मार्गाः प्रवाहादयः सर्वं त्वया व्याप्तमित्यर्थः ॥ ४४–४६ ॥

एवं भीष्मं महद्गुणैः सम्यक् सम्भाव्य । युधिष्ठिरशोकापनोदाय सर्वधर्मोपदेशे प्रेरितवान्हरिः सर्वत्रास्याव्याहतकीर्तिख्यापनायेति वैशम्पायन उवाचेति ॥ ४७-४८ ॥

वासुदेव उवाच–

यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ ।
ततो मया वपुर्दिव्यं त्वयि राजन् प्रदर्शितम् ॥ ४९ ॥
नह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च ।
दर्शयाम्यहमात्मानं न चाशान्ताय भारत ॥ ५० ॥
भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्यवमास्थितः ।
दमे तपसि नित्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥ ५१ ॥
अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्थिव! ।
तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तते पुनः ॥ ५२ ॥
ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
श्रुत्वा शान्तनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ५३ ॥

लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत ।
तव वाक्यमुपश्रुत्य हर्षेणास्मि परिप्लुतः ॥ ५४ ॥
किं वाहमभिधास्यामि वाक्यं ते तव सन्निधौ ।
यदा वाचो गतं सर्वं तव वाचि समाहितम् ॥ ५५ ॥
यच्च किञ्चित्क्वचिल्लोके कर्तव्यं क्रियते च यत् ।
त्वत्तस्तन्निःसृतं देव लोके बुद्धिमतो हिते ॥ ५६ ॥

ते तवैव वाक्यं तव सन्निधौ वाचो गतं वाचां विषयः सर्वोऽपि तव वाचि वेदे ॥४९–५५ ॥

यच्चेति हित इति ॥ ५६ ॥

कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः ।
धर्मकामार्थमोक्षाणां सोऽयं ब्रूयात्तवाग्रतः ॥ ५७ ॥
स्वयमेव भवांस्तस्माद्धर्मराजस्य यद्धितम् ।
तद् ब्रवीत्वाशु सर्वेषामागमानां त्वमागमः ॥ ५८ ॥
कथं त्वयि स्थिते कृष्णे शाश्वते लोककर्तरि ।
प्रब्रूयान्मद्विधः कश्चिद्गुरौ शिष्य इव स्थिते ॥ ५९ ॥
स्वयं किमर्थं तु भवाञ्छ्रेयो न प्राह पाण्डवम् ।
किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥ ६० ॥

वासुदेव उवाच–

यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ! ।
मनः सर्वेऽभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ ६१ ॥
शीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते लोके को विस्मयिष्यति ।
तथैव यशसा पूर्णे मयि को विस्मयिष्यति ॥ ६२ ॥
आधेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ! ।
ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समर्पिता ॥ ६३ ॥
ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाप्ययम् ।
भक्ता नारायणं देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ६४ ॥

य एष पद्मरक्ताक्षः पीतवासा महाभुजः ।
सुहृद् भ्राता च मित्रं च सम्बन्धी च तवाच्युतः ॥ ६५ ॥
य इमान्सकलांल्लोकांश्चर्मवत्परिवेष्टयेत् ।
इच्छन्प्रभुरचिन्त्यात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ॥ ६६ ॥
स्थितः प्रियहिते जिष्णोः स एष पुरुषोत्तमः ।
राजंस्तव च दुर्धर्षो वैकुण्ठः पुरुषर्षभः ॥ ६७ ॥

ये इह परत्र च सर्वं त्रैकालिकं त्वत्तो निःसृतमिति उक्तेऽर्थे हेतुरुक्तः ॥५७–५९॥

इत्थं स्वभक्तकीर्तिप्रख्यापनाय प्रवृत्तं भगवन्तं भीष्माचार्यः पृच्छति– स्वयमिति ॥ ६०–६२ ॥

स्वाशयमुद्घाटयति हरिः यशस्ते इति । तथा च भगवान्समग्रयशसां निधिः केवलभक्तयशः ख्यापनाय तथाकृतवानिति भावः ॥ ६३ ॥

नाना धर्मान्समादिश्य भगवत्प्रेरितः पृथक् ।
भीष्माचार्यः स्वसिद्धान्तं नृपं प्रत्याह हर्षितः ॥ १ ॥

एवं भगवतानुगृहीतो भीष्मो राजधर्मांस्तदाश्रितसर्वधर्मांश्च निरूप्य दुर्गातितरणे सर्वधर्मशिरोमणिधर्मं भगवत्कृष्णशरणमेव महीकरोति–ईश्वरमिति । भक्ताः केवल-भगवदाराधनपराः सन्तः नारायणं देवं संश्रयन्तीति शेषः ॥ ६४–६७ ॥

य एनं संश्रयन्तीह भक्ता नारायणं हरिम् ।
ते तरन्तीह दुर्गाणि न चात्रास्ति विचारणा ॥ ६८ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविद्वत्कृते भारतसारोद्धारे शान्तिपर्वणि राजधर्मः समाप्तिमगमत् ॥

अहो त्वदीयं भाग्यं यतोऽतिदुष्प्राप्यमपि भगवन्तं त्वं प्राप्तवानसीत्यङ्गुल्या समीपस्थं कृष्णं निर्दिशति–य इति ।

न चात्रास्ति विचारणेति अन्ये ये धर्मा दुर्गातितरणे प्रोक्तास्तेषां कदाचित्पुरुषा-पराधातिशये सति स्यात्संदिग्धफलकत्वमत्र तु भगवच्छरणरूपे धर्मे निःसंदिग्ध-भगवत्प्राप्तिफलकत्वमव्याहतमिति भावः ॥ ६८ ॥

संसारभोगरतिरेव विपत्तिमूलं
देहाद्यहंकृतिरशेषभयादिबीजम् ।
एतद् द्वयापहृतये हरिपादपद्मे
भक्तिं सतामभिमतां सुधियादृयध्वम् ॥ १ ॥
यस्यास्ति राज्यविषये रतिरल्पभोगे
तस्यापदागमनिवारणमेव नास्ति ।
तस्माद् बुधो न विपदां पदमाप्तुमिच्छे-
द्राज्यं मुकुन्दचरणाम्बुजरेणुरागी ॥ २ ॥
यावच्छरीरमरुजं सरुजं न चेत-
स्तावत्प्रयत्नमधिकं बुध आश्रयेत ।
संसारमापदुदधिं हरिभक्तियोगा-
त्सद्यस्तरेद्विरतिशान्तिदमादिभूमेः ॥ ३ ॥
कायस्य वृत्तिमनुसृत्य चरेत्स्वधर्मं
स्वर्ग्योपवर्ग्यमुपभोग्यमथार्चमार्यः ।
मृत्योः पुराशु सुजनाभिमताध्वनैव
नो दीर्घसूत्रवदयं विलयं हि गच्छेत् ॥ ४ ॥
दक्षो रिपुं जयति मृत्युमनेकमेकः
कामादिरूपमतिदुस्तरमीशदृष्टः ।
शास्त्रप्रमाणकुशलो विषयेष्वरागी
ह्याखुर्यथा रिपुगणं निपुणोऽजयत्प्राक् ॥ ५ ॥
विश्वासपात इह निन्द्य उदेति वैरं
यत्रापि तत्र न च विश्वसनीयमार्यैः ।
वैरं न शाम्यति ततो द्वयमेव हेयं
सद्भिः सहैव सततं सुजनो वसेच्च ॥ ६ ॥
दैन्यं त्यजेद्विवृतपौरुष उद्धरेत्स्वं
सम्पाद्य मानसविशुद्धिमतो भवाब्धेः ।
कालं नयेच्छ्रुतिशिरः प्रविचारणेन
स्थैर्यं सुखात्मनि सदेति हितोपदेशः ॥ ७ ॥
नात्मानमापदुदधौ विनिपातयेद्वित्
सत्यां विपद्यपि ततो निजमुद्धरेत्प्राक् ।
कृत्वाप्यकार्यमवनं निजजीवितस्य
स्वस्थश्चरेद्विविधधर्मविनिष्कृतिं च ॥ ८ ॥

लोकोपकारकरणं महतां स्वभावो
न स्यात्सतां विपदपीषदुदारभाजाम् ।
कुर्वन्ति कर्म निपुणं जगतां हिताय
सन्तो यथा कुशिकवंशसमुद्भवोऽभूत् ॥ ९ ॥

दुर्ज्ञेयमस्ति परमात्मपदं हि वेद्यं
शास्त्रं प्रमाणमपि तत्र दुरूहमेव ।
धर्मो दुरूह इत आर्यपदं दुरूहं
तस्माद्विचक्षणधियः सत आश्रयेत ॥ १० ॥

धर्मो महान् स्वशरणागतरक्षणं स्या-
ल्लेभे गतिं यत उदारगतां कपोतः ।
कीर्तिं शिबिप्रभृतयस्तत आपुरुच्चै-
र्व्याधोऽप्यवाप गतिमुत्तमधर्मतश्च ॥ ११ ॥

त्यक्त्वाभिमानमथ दम्भमशेषदोषं
शुद्ध्येदबुद्धिकृतपापत आशु धर्मैः ।
सम्यक्कृतैरनुतपेत्पुनरेव नाहं
कुर्यामघं सुकृतमेवमतः श्रयेऽहम् ॥ १२ ॥

भक्तिर्हरेरघमशेषमपाकरोति
ज्ञानं मुकुन्दविषयं परितः समूलम् ।
तस्मान्मुकुन्दचरणाम्बुजमाश्रयेत
त्यक्त्वाखिलं विषयकाममकामबुद्ध्या ॥ १३ ॥

ईशः स्वतन्त्र उदितः श्रुतिभिस्ततोऽसौ
कर्तुं समर्थ उदधेरपि शोषणं प्राक् ।
बालाय जीवितमदान्मृतकाय शंभु-
श्चित्रं किमत्र जगदीश्वर आत्मनाथे ॥ १४ ॥

मोहावृतो विपदमेति हि कश्चनातः
सन्तं क्षिपन् बलिनमार्य इदं त्यजेत्तु ।
वायुः क्षिपन्नुपगतो विपदां पदं प्राक्
वृक्षोऽपि शाल्मलिरिदं प्रथितं चरित्रम् ॥ १५ ॥

लोभो महानखिलपापनिदानमेको
यत्रास्ति तत्र न सुखं न गुणा न शान्तिः ।
अज्ञानमूलक उदेति निरीश्वरेषु
तत्त्यागतः सकलशास्त्रफलोपलब्धिः ॥ १६ ॥

देहाद्यहंमतिरनर्थनिदानमेनां
त्यक्तुं जनः प्रभवतीह वितृष्णबुद्धिः ।
शास्त्रं न तावदखिलार्थपदं फलन्तु
यावन्न लोभमघकारणमेष जह्यात् ॥ १७ ॥
लोभान्वितोऽतिनिपुणोऽप्यतिमूर्ख एव
शास्त्रं यथार्थमयथार्थमुदाहरेत्सः ।
दोषाकरो भ्रमनिधिर्जनिमृत्युभाग्वै
त्याज्योऽतिपामरमना अपि पण्डितोऽसौ ॥ १८ ॥
निर्लोभमोहमदमानसमत्सरा ये
धर्मे रता भगवदर्चन आत्मवन्तः ।
शान्ता अशेषगुणगर्वविवर्जितास्ते
सेव्याः पुमर्थरसिकैर्विरला महान्तः ॥ १९ ॥
सच्छास्त्रवीक्षणमुदारधियां वचोभिः
स्वात्मावलोकनमशेषतमोऽपहत्यै ।
कुर्याद् बुध. सततमादरतोऽतिभक्त्या
संसारतापमचिरेण यथा निहन्यात् ॥ २० ॥
दान्तो जयेदखिलसंसृतिमूलमान्ध्यं
वैराग्यबोधबलसंयुत एष विद्वान् ।
सर्वे गुणाः शममुखा निवसन्ति दान्ते
गोविन्दभक्तिरसिके परमार्थभाजि ॥ २१ ॥
सत्यं क्षमा शमदमौ श्रुतिसारवित्त्वं
ब्रह्मात्मतत्त्वनिरतिर्विरतिः प्रपञ्चात् ।
सर्वं मुकुन्दचरणाम्बुजभक्तिसाध्यं
नाराध्यनिष्ठमवशिष्टमिहास्य भक्तौ ॥ २२ ॥
तस्मादनन्यमनसा तमसोज्झितेन
श्यामं निरापदपदं स्मितशोभि वक्त्रम् ।
सौन्दर्य्यमार्दवसुसौष्ठवसारसिन्धुं
भक्त्या भजेदिति मतं निगमान्तसिद्धम् ॥ २३ ॥
त्यक्त्वा नृशंसचरितं कृपणैकसेव्यं
स्वात्मोपमां सकलभूतगणेषु पश्येत् ।
सर्वानुकूल्यचरणं प्रतिकूलवत्स्व-
प्येष्वानृशंस्यमुदितं मुनिभिः स्तुतं तत् ॥ २४ ॥

वित्तं मखेषु विनियोज्य शरीरमेत-
च्छास्त्रोक्तकर्मणि तपोगुरुसेवनादौ ।
गोविन्दभक्तिरसिकं स्वमनो विधाय
स्थेयं चिदद्वयहरौ श्रुतिमौलितत्त्वे ॥ २५ ॥

यावद्धरौ न रतिरव्यभिचारिणी स्या-
ज्ज्ञानं विरागयुतमात्मपरं न सिद्ध्येत् ।
तावन्न पापविरतिर्न च सत्त्वशुद्धि-
र्नो शान्तिरत्र न सुखं न परत्र वा स्यात् ॥ २६ ॥

अज्ञानदस्युहननाय सुबोधखड्गो
ब्रह्मादिदैशिकपरम्परयागतोऽत्र ।
सम्पाद्य तं मुनिरशेषतमोनिदानं
स्वाज्ञानमात्मनि निहत्य कृतार्थ आस्ते ॥ २७ ॥

आचार्यवाक्यमवधार्य मिथः सतीर्थै-
स्तद्भावचिन्तनमुदारधिया विधेयम् ।
तत्त्वेक्षणं भवति तस्य सतः सुखेने-
त्याहात्र पाण्डुतनयोऽर्थविचाररीत्या ॥ २८ ॥

भीमार्जुनादिमुखतोऽर्थमुखं त्रिवर्गं
सिद्धं प्रदर्श्य सुपुमर्थतयाज्ञलोके ।
निष्कामधर्महरितत्त्वनिरीक्षणं श्री-
धर्मोऽङ्गजातविदुरोक्तिमिषादुवाच ॥ २९ ॥

तत्त्वं विचार्य्य परमार्थसुखाम्बुराशिं
स्थेयं चिदात्मनि हरौ सततं पुमर्थे ।
निर्वासतौ विगतरागभयेषणो यो
ब्रह्मात्मतत्त्वविदसौ स इतीरितः स्यात् ॥ ३० ॥

साक्षाद् गुरुः परमतत्त्वपदप्रदाता
विद्याप्रदो विभवदश्च सुखप्रदश्च ।
तेभ्यः कदापि मनसापि जनो न चाराद्
द्रुह्येत्सुखेप्सुरिति बोधयितुं कथेयम् ॥ ३१ ॥

निन्द्यः कृतघ्न इति गौतमराजधर्मो-
पाख्यानतो वदति वेदविदां वरिष्ठः ।
सर्वत्र निष्कृतिरुदारगिरोपदेष्टा
नासौ कृतघ्न इति निश्चितमात्मविद्भिः ॥ ३२ ॥

साक्षात्पिता गुरुरखण्डसुखैकसिन्धु-
गोविन्द एव जगदीश्वर आत्मनाथः ।
यो नैनमान्तरधिया भजते मनुष्यः
सोऽसौ कृतघ्न इति वेदविदां प्रसिद्धिः ॥ ३३ ॥

कृष्णानुरागविमुखोऽतिकृतघ्न उक्तः
सर्वापदां पदमुपैति स मूढबुद्धिः ।
कुत्रापि नैति सुखलेशमघैकराशिः
कृष्णं भजन्सकलदेवनिकायवन्द्यः ॥ ३४ ॥

तस्मादनात्मरतिरात्मसुखैकहन्त्री
त्याज्या बुधैः सकलदोषनिवासभूमिः ।
कार्या रतिर्हरिपदाम्बुज एव नित्यं
दद्यात्पुमर्थवरमाशु जनाय विद्वान् ॥ ३५ ॥

इत्याशयं हृदि निधाय मुनिर्जगाद
श्रीभारतं भुवि विचित्रकथाप्रसङ्गैः ।
वेदान्तभावमतिदुर्गममान्तरस्थं
लोकान्विबोधयितुमीश्वरभक्तिभाजः ॥ ३६ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविद्वत्कृते भारततात्पर्यप्रकाशे शान्तिपर्वणि आपद्धर्मतात्पर्यप्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥

अथ मोक्षधर्मतात्पर्यप्रकाशः॥

मोक्षः पुमर्थ इह मुख्यतयार्थनीयः
सत्यश्चतुर्विध इति श्रुतिमौलिमानात् ।
धर्मार्थकाममतिरल्पफला क्षयित्वा-
न्नित्योऽपवर्ग इति तस्य कृते प्रयत्नः ॥ १ ॥
लब्ध्वातिदुर्लभमनुष्यतनुं विवेकी
सारं विचार्य्य हरिपादरतिं पुमर्थम् ।
तल्लब्धये श्रुतिपथेन चरेत्स्वधर्मं
निष्काममेव मनसोऽपि विशुद्धिहेतुम् ॥ २ ॥
धर्मः कृतः फलति धर्ममतः श्रयेत
स्वाराज्यहेतुमचिरेण मनोविशुद्ध्या ।
वैराग्यमेतदवधिः सुविवेकयुक्तं
ज्ञानं ततः स्वयमुदेति गुरूपदिष्टम् ॥ ३ ॥
दृष्ट्वा विनश्वरमिदं स्वशरीरमुख्यं
शोच्यः स्वयं किमनुशोचति नष्टभावात् ।
त्यक्त्वाभिमानमखिलेषु ममत्वमोहौ
देहाद्यनुत्तमपदं हरिमाश्रयेत ॥ ४ ॥
मृत्योर्मुखे पतितमाशु विलोक्य देहं
धीरो यतेत भवबन्धविमुक्तिहेतौ ।
त्यक्त्वा प्रवृत्तिपथमात्मपदावबोधे
तिष्ठेद्विवेकविरतिप्रभुरेकमार्गे ॥ ५ ॥
ब्रह्मैक्यतत्त्वपदबोधमृते न मोक्षो
बोधो न भोगविरतिं प्रबलामृते स्यात् ।
सा दोषदृष्टिमखिलेषु पदार्थकेषु
नैवान्तरा भवति चित्तविशुद्धिहेतुः ॥ ६ ॥
वैराग्यमेव पुरुषस्य धनं सुखाप्तौ
त्रैलोक्यराज्यमपि नास्ति समं हि तेन ।
तेनाप्यते सुखमखण्डमुदारसेव्यं
राज्येन दुःखमिह लभ्यत आधिमूलम् ॥ ७ ॥

निर्वेद एव विषयेभ्य उदेति यस्य
संत्यागतः सुखमुपैति यथा विवेकिः ।
सङ्कल्पमूलमिह काममशेषतोऽपि
धीरस्त्यजेत्सकलदुःखजिहासुराशु ॥ ८ ॥
आशापरिग्रहगृहार्जनमङ्गहानौ
सारग्रहे श्रुतिगिरां मनसो निरोधे ।
स्युः पिङ्गलाकुररसर्पकुमारिकाद्या
एतेऽपि निर्मितकरा गुरवः क्रमात्षट् ॥ ९ ॥
तत्त्वावलोकनमतिः समतान्यभोगे
वैराग्यमान्तरधिया विषयेषु यस्य ।
कामादिशून्यमनसोऽचलभावबुद्धे-
रास्वादनं हरिपदाब्जरतेः सुखस्य ॥ १० ॥
प्रज्ञाप्तिरेव पुरुषस्य पुमर्थमूलं
नो चेद्विनश्यति पुमांस्तनुमात्रबुद्धिः ।
सच्छास्त्रजा गुरुकृपात उदारबुद्धि-
र्धीरं नयेन्निजपदं परमात्मतत्त्वम् ॥ ११ ॥
लब्ध्वा नृदेहमपवर्गहितं तपो यः
कृत्वा विवेकनिपुणो हरिभक्तिरक्तः ।
तत्त्वावलोकनपरः श्रुतियुक्तिदक्ष-
स्तस्यापवर्ग उभयत्र सुखाम्बुराशिः ॥ १२ ॥
कोऽहं कुतः सकलविश्वमिति स्वरूपा-
भिज्ञं गुरुं शरणमेत्य नयेन पृच्छेत् ।
ब्रूयात्ततो गुरुरपि श्रुतिमौलितत्त्वं
सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुमुखेन युक्त्या ॥ १३ ॥
ब्रह्मैकमेव जगतो जनितः पुरासीत्
तन्मायया सकलविश्वमिदं विभाति ।
तत्त्वं पदार्थवपुषा विदितं तदेव
स्वच्छं चिदद्वयमखण्डसुखं विभाति ॥ १४ ॥
अध्यात्मतत्त्वमधिदैवमुखेन वेदे
प्रोक्तं विचार्य्य नभ आदि निरस्य शिष्टम् ।
प्रत्यक्परैक्यपदमात्मधिया विपश्चि-
ज्ज्ञात्वा विमुच्यत इतो भवपाशबन्धात् ॥ १५ ॥

इत्थं भृगूक्तिहृदयं पुनरत्र जीव-
तत्त्वं समाहितमशेषरहस्यमिष्टम् ।
वेदान्तगं निपुणबोधकृतं मुमुक्षो-
रेकात्मतत्त्वमिह तत्त्वविदां मतं स्यात् ॥ १६ ॥

यद्यप्यखण्डपदमागममौलिसिद्धं
नित्यं स्वतः सकलबुद्धिगतं चिदात्म ।
एकं तथापि मनसोऽस्त्यविशुद्धिभावाद्
गूढं न भाति बहुयत्नवतामपीष्टम् ॥ १७ ॥

तस्मादकामनिजधर्ममिहानुतिष्ठेत्
कृष्णार्चनं सकलदोषहरं स्वबुद्धेः ।
तेनात्मशुद्धिमपवर्गहितां मुमुक्षुः
प्राप्यात्मतत्त्वमचिरेण विचार्य्य विद्यात् ॥ १८ ॥

मुक्तिस्वरूपकथनेन निजात्मतत्त्वं
हार्दं निरूप्य परमार्थसुखस्वरूपम् ।
इत्थं जनो व्रजति मोक्षमतोऽन्यथा ने-
त्युक्तं भृगूक्तिवचनैर्मुनिनादरेण ॥ १९ ॥

आचार एव विदुषां सुकृतैकभूमि-
र्नाचारहीनमखिला निगमाः पुनन्ति ।
तस्मात्सदाचरणमेव सतामभीष्टं
शास्त्रोक्तमुत्तमसुखाय चरन्ति धीराः ॥ २०॥

प्राप्याधिकारमुचितं परमात्मतत्त्वं
वेदान्तमानविदितं गुरुतीर्थसिद्धम् ।
आलोचयन्ति निपुणा जगदानिषिध्यं
प्रत्यक्त्वमद्वयसुखं सुधियो विदन्ति ॥ २१ ॥

देहत्रयं जगदिदं प्रविलाप्य तत्त्वं
पश्यन्ति ये श्रुतिगिरोक्तमखण्डमेकम् ।
ते ब्रह्मणि ध्रुवपदे सततं रमन्ते
ब्रह्मात्मनोज्झितभिदोद्धृतकर्मबीजाः ॥ २२ ॥

श्रुत्वा गुरूक्तमनुचिन्त्य सदुक्ततर्कै-
र्ध्यात्वानिशं परमतत्त्वमखण्डसौख्यम् ।
पश्यन्ति वेदवचसां मनसामगम्यं
धीरा अहो श्रुतिभिरेव हृदेक्षणेन ॥ २३ ॥

आलम्बनं यदपि चिन्तनधारणायाः
स्थूलं तथापि निगमान्तवचोभिरेतत् ।
पश्यन्ति तत्त्वममलं विमलात्मना ये
तेऽत्यन्तमानकुशलाः सुजना महान्तः ॥ २४ ॥

त्यक्त्वा भ्रमं भ्रमनिदानमखण्डतत्त्वं
ज्ञानेन बाधितमशेषभवं कृतार्थाः ।
मुक्ताश्चरन्ति रमयन्ति धिया मुमुक्षून्
त्यक्तादरा भवरसे स्वरसे रमन्ते ॥ २५ ॥

यावद्विचारनिपुणो न भवेन्मुमुक्षु-
स्तावज्जपेन्निगममूलजपं विरक्तः ।
वर्णांस्तदर्थमनुचिन्त्य ततोऽस्य हार्दं
ध्यात्वा तदक्षरपदं विरमेत दृश्यात् ॥ २६ ॥

ॐकारमेव पुरतः परमं त्रिमात्रं
सव्याहृतं त्रिपदमात्मपदाभिधानम् ।
विश्वो विराडखिलविश्वमकारवाच्यं
मुख्ये गतं न च ततो व्यतिरिक्तमस्ति ॥ २७ ॥

आब्रह्म विश्वमखिलं प्रणवादिमात्रं
नामात्मकर्मसु विविच्य विचिन्त्य धीरः ।
भेदं निरस्य पदमेकमखण्डमाद्यं
सूक्ष्मं समष्टिमनुचिन्त्य तयेक्षतेऽन्तः ॥ २८ ॥

सूत्रं च तैजसमुकारमयं विविच्य
ध्यात्वा द्वितीयमखिलं प्रणवस्य रूपम् ।
विश्वाद्यकारविदितं प्रविलाप्य तत्र-
स्थेयं समाधिमनुसृत्य विपश्चितान्तः ॥ २९ ॥

सूक्ष्मं विलाप्य सकलं तदुकाररूपं
प्राज्ञे मकारविदितेऽखिलविश्वमूले ।
ईशेऽद्वयेऽपि विततं प्रणवान्तमात्रे
ध्यायेत्ततः प्रणवमागममूलमेवम् ॥ ३० ॥

प्राज्ञं महेश्वरमपि प्रविलाप्य विद्वां-
स्तुर्येऽर्द्धमात्रविदिते प्रणवान्तसारे ।
तत्त्वं चिदद्वयमखण्डमनादिसिद्धं
ध्यायेत्ततः प्रणवलक्ष्यमशेषदर्शी ॥ ३१ ॥

एवं विचारकुशलः प्रणवं विविच्य
सव्याहृतं त्रिपदमागममौलिमूलम् ।
ध्यायेत्तदक्षरगतं परमार्थवस्तु
स्वाराज्यलाभहितमेकमनन्यमाद्यम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्मैव भूप्रभृतिरूपमवाप्य विश्व-
माविश्य सर्वकलया यमयत्यशेषम् ।
प्रत्यक्तयान्तरगतं सकलात्मवृत्तीः
संचोदयत्यभिमुखं भजनानुरूपम् ॥ ३३ ॥

स्थित्वार्कमण्डल उदारगुणाभिरामं
ब्रह्मैव सर्वमतिवृत्तिविभासकत्वात् ।
स्तुत्यं गिरा श्रुतिशिरोभिमतं धिया तद्
ध्येयं स्वधामपरमार्थसुखात्मकत्वात् ॥ ३४ ॥

तत्त्वं पदार्थवपुषा विदितं श्रुतौ य-
त्तस्यादिमं निगमसूप्रथमे पदे स्यात् ।
तस्यैव विश्वजनकत्वमुदाजहार
मायाविनः सवितुरित्यपरेण तत्र ॥ ३५ ॥

विश्वात्मना स्फुरति यद्यपि बोधतः प्राक्
तत्त्वं तथापि निजभावगतं महिम्ना ।
स्वेनोदितं सकलमायिकवस्तुभिस्त-
द्भाति स्वयं सकलविश्वगतं यथार्कः ॥ ३६ ॥

श्रेष्ठं महःपदमलं परमं पवित्रं
स्वर्ज्योतिरद्वयमखण्डसुखैकरूपम् ।
वेदान्तवेद्यमखिलेश्वरवर्णनीयं
ध्येयं तदेव परमार्थपदं मुमुक्षोः ॥ ३७ ॥

तार्तीयमागमजनैरपि तत्तुरीये
तत्त्वं पदे विदितमेकमशेषसारम् ।
पातं तयोरपि गतं न विभेदमाप
ज्ञेयं मुमुक्षुभिरखण्डपदं प्रयत्नात् ॥ ३८ ॥

राहो शिरस्त्विति भिदेव न वस्तुतोऽस्ति
स्वर्ज्योतिषः सवितुरत्र भिदाणुमात्रम् ।
यज्ज्योतिषा सकलविश्वमिदं विभाति
प्रत्यङ्महस्तदजडं श्रुतिमौलिगम्यम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मादयः सुरगणा जगदीश्वरा ये
ते यस्य धाम कलयेक्षणतो बभूवुः ।
देवाः स्वभानवपुषः किमु वाच्यमस्य
देवत्वमद्भुतपदस्य चिदद्वयस्य ॥ ४० ॥
तज्ज्योतिरेव मनसा वचसा धिया च
ध्येयं सदैव सवितुः सकलेश्वरत्वात् ।
दृश्यं विहाय सकलं भ्रममूलजत्वा-
ज्ज्ञेयं तदेव सततं किल कीर्तनीयम् ॥ ४१ ॥
यः प्रत्यगात्मवपुषाखिलबुद्धिवृत्तीः
स्वर्ज्योतिषे रपति सर्वकलेश्वरत्वात् ।
आराधितो निजसुखात्मपदाभिमुख्यं
यो नो धियो नयति तं शरणं व्रजामः ॥ ४२ ॥
यज्ज्योतिरस्ति मिहिरे सकलावभासं
तज्ज्योतिरेव परमात्मपदाभिधेयम् ।
दक्षेक्षिणि स्वयमखण्डसुखैकधाम
प्रख्यातमागमशिरो जननीपदेषु ॥ ४३ ॥
यज्ज्योतिरीक्षणकटाक्षलवैकसिद्धं
ब्रह्मादिविश्वमखिलं सचराचरं स्यात् ।
तज्ज्योतिरान्तरहृदा परमादरेण
ध्येयं विचार्यमथ वेद्यमखण्डतत्त्वम् ॥ ४४ ॥
एवं मुनेर्हृदयमत्र विचारणीयं
स्याज्जापकप्रकरणेऽतिरहस्यगीते ।
स्वारेप्सुना सकलशास्त्ररहस्यमेवं
स्वराज्यसिद्धय उदारधियेक्षणीयम् ॥ ४५ ॥
निष्कामभक्तिफलमक्षयमोक्षमाहु-
स्तद्दर्शितं जयमखैकनिविष्टबुद्धेः ।
यद्द्रोहशून्यमचिरेण तदेव सिद्ध्ये-
त्कर्मापि जापककथासु विशेष उक्तः ॥ ४६ ॥
मन्त्राक्षरैर्निखिलकर्मसमाप्तिरुक्ता
मन्त्रार्थचिन्तनमुपासनमत्र सिद्ध्येत् ।
मन्त्राशयेन परमार्थपदैक्यबोध-
स्त्रैविध्यमत्र विशदन्निगमप्रसूतौ ॥ ४७ ॥

योगाप्तितो जपवतामजरामरत्वं
स्वेच्छातनुत्यजनमक्षयलोकयानम् ।
कैवल्यमित्यपि फलं गदितं ह्यकामात्
कामात्तु लौकिकफलं निरयाभिधानम् ॥ ४८ ॥

आख्यायिकामुखत आगमसूजपेन
वश्या भवन्ति यममृत्युमुखा हि देवाः ।
सत्यं परं सपदि तारयतीत्यवादि
सत्यादिकं जपवतापि च रक्षणीयम् ॥ ४९ ॥

ज्ञात्वापि शास्त्रहृदयं सकलं यथाव-
दज्ञावबोधनकृते सुजना यतन्ते ।
आरोप्य बोधविमलेऽपि निजात्मवस्तु-
न्यज्ञानमित्यवददिन्द्रगुरूक्तितोऽसौ ॥ ५० ॥

शिष्यो गुरुर्मनुरभून्निगमोपदेष्टा
यत्रात्मबोध इति बोधकृते जनानाम् ।
माहात्म्यमाह परमात्मपदैकनिष्ठा-
सिद्ध्यै यथा त्रिविधतापविलापहेतुः ॥ ५१ ॥

दुःखं सुखं विषयजं त्यजतीशनिष्ठो
नान्यो यतो जगति कर्मफलं द्वयं तत् ।
विद्यामृते भगवतो न परं सुखं स्यात्
सा कृष्णभक्तिविमुखस्य कुतोऽस्ति जन्तोः ॥ ५२ ॥

यावत्तनुद्वयमतिर्जन एष ताव-
त्स्यात्कर्मपाशसित आन्ध्यनिबद्धचक्षुः ।
स्याच्चेद्धरेः करुणया भगवत्प्रबोधो
वैराग्यभक्तियुत आशु विमुच्यतेऽसौ ॥ ५३ ॥

ब्रह्मैव सर्वमिति बोधजनिर्यथा स्या-
दालोचनीयमतियत्नत आदरेण ।
भूतानि भौतिकगणांश्च तथात्मतत्त्वं
सम्यग्विविच्य गुरुशास्त्रनयैकबुद्ध्या ॥ ५४ ॥

अन्तर्बहिर्भगवतो विशदं स्वरूपं
दृग्दृश्यभावमपहाय सुसूक्ष्मबुद्ध्या ।
पश्येदखण्डपदमद्वयसौख्यमेत-
त्स्वायम्भुवोक्तित इहावददात्मसिद्ध्यै ॥ ५५ ॥

तत्त्वं हरिर्न च ततः परमस्ति किंचिद्
ध्येयोऽर्च्य एष निजभागवतश्च वेद्यः ।
वेदान्तविद्भिरपि वेदगिरां सभूमि-
रित्याह भीष्म इह धर्मसुतं प्रतीष्टम् ॥ ५६ ॥

श्रीकृष्ण एव परमार्थपदं न चान्य-
त्तज्ज्ञास्त एव जगतामिह कीर्तनीयाः ।
तद्ध्यानतः परममङ्गलमस्ति पुंसां
तज्ज्ञानमेव परमार्थपदैकलाभः ॥ ५७ ॥

तस्यावतारचरितानि सुमङ्गलानि
ध्येयानि सर्वमुनिभिर्निखिलैः सुरैश्च ।
वेद्यं परं पुरुषभूषणमन्तरेनं
ध्यायेद्धरिं गुरुमुखाच्छ्रुतमादरेण ॥ ५८ ॥

विश्वोद्भवस्थितिलया यत आगमाश्च
स्युर्हेतुरस्ति पुरुषप्रकृतिप्रवृत्तः ।
यो भूतभौतिकगणान्विनियुक्त आरा-
द्यो वेद्य आगमविदामृत एष कृष्णः ॥ ५९ ॥

वैमुख्यमेव निखिलार्त्तिनिदानमस्य
भोगार्थिनोऽपि मनुजस्य यदीयमाहुः ।
यस्यावबोध उदितोऽखिलकर्मजालं
सन्देहमूलमपि हन्ति स एष कृष्णः ॥ ६० ॥

यस्य प्रसादलव आशु तनोति दैवीं
पुंसोऽस्य सम्पदमनन्तसुखं च सद्यः ।
वैतृष्ण्यमेति गुणजालमपोह्य दूरा-
द्यद्दीक्षितोपमचिराज्जन एष कृष्णः ॥ ६१ ॥

यन्माययावृतधियो न विदन्ति तत्त्वं
स्वीयं जना गुणमयैरपि मोहिता ये ।
भावैस्त एव यदनुग्रहतस्तरन्ति
ज्ञात्वा परं पदमिहाक्षिग एष कृष्णः ॥ ६२ ॥

कामादिजालमपहाय नियम्य सर्वं
सर्वेन्द्रियादिगणमात्मविचारणेन ।
बुद्ध्यात्मतत्त्वमपवर्गमुपैति धीरो
यत्पादपद्मनिरतो जन एष कृष्णः ॥ ६३ ॥

शुद्धिर्विवेकविरतिप्रशमादयश्च
स्वाभाविकी रतिरशेषगुरौ मुकुन्दे ।
योगः परात्मधिषणाविमलस्वभावो
ह्येते भवन्ति यदनुग्रहतः स कृष्णः ॥ ६४ ॥

यस्येक्षणं भगवतो विनिहन्त्यविद्या-
मैश्वर्यमप्यखिलमेत्य न चालयेत ।
स्वप्नाभमप्यपगतं जगदाशु भाति
यद्भक्तियुक्तमनसोऽक्षिग एष कृष्णः ॥ ६५ ॥

अज्ञानजं जगदिदं विलयं प्रयाति
देहत्रयं विलयमेति यतः प्रतीचः ।
स्वच्छं विमुक्तिपदमेति यदङ्घ्रिभक्त्या
त सर्वभूतहृदयं हरिमानतोऽस्मि ॥ ६६ ॥

वाचो न यत्र मनसा सह संविशन्ति
नान्येन्द्रियाणि न च सूर्यशशाङ्कभासः ।
सर्वावधिः परमतत्त्वमशेषसारः
श्रीकृष्ण एव शरणं सुमनोभिरामः ॥ ६७ ॥

एवं मुनिर्हरिपदं विशदं मुमुक्षोः
सम्यग् हिताय निजगाद दयार्द्रचेताः ।
वार्ष्णेयतत्त्वकथनं कुरुवर्यभीष्म-
संवादतोऽत्र हरिणेरित एव साक्षात् ॥ ६८ ॥

वेदान्तबाह्यमतजालमयो ह्यविद्वा-
न्वेदान्तसिद्धपरमार्थपदं विचार्य ।
बुद्ध्यैति मोक्षमिह नेतरथा कथंचि-
द्वैदेहपञ्चशिखवादत एवमाह ॥ ६९ ॥

दान्तो य इन्द्रियदमाच्छ्रुतशीलवान् स्या-
त्संतुष्ट आर्जवगुणैः सुहृदात्मविच्च ।
सर्वैषणोज्झित उदारगुणाभिरामो
लोके सुखीति मुनिराह पुनर्द्वयेन ॥ ७० ॥

प्रह्लादशक्रवचनेषु चराचरस्या-
वश्यं भवेन्नियतिरीश्वरनिर्मिता या ।
सर्वं मृषा जगदितीष्टमवेक्ष्य बुद्ध्या
जीवन्सुखीति सततं मुनिराह सारम् ॥ ७१ ॥

न स्थायिता जगति कस्यचिदस्ति सर्व-
माद्यन्तवन्निखिलसारमखण्डमेकम् ।
ब्रह्मैव तच्च निजरूपमितीह बुद्ध्या
लोके सुखीति बलशक्रगिराह सारम् ॥ ७२ ॥
ऐश्वर्यदर्पशमनाय जगाद वृत्तं
व्यासो बलेरिह तथा सकलापि सम्पत् ।
न स्थायिनी सुकृतजापि विपर्ययेण
ग्रस्तेति भावमपि लोकहिते प्रवृत्तः ॥ ७३ ॥
शोको विपर्ययधियाहमिति प्रयुक्तः
सर्वोऽप्यनर्थ उदरैकनिविष्टबुद्धेः ।
मूढस्य सोऽपि विलयं परमार्थतत्त्व-
ज्ञानात्प्रयाति भगवद्रतिनिष्ठबुद्धेः ॥ ७४ ॥
एको हरिर्जगति नास्ति परो द्वितीयः
शास्ता स एव जगतां सुहृदात्मनाथः ।
ज्ञात्वेति सर्वमपहाय विमुक्तशोकः
स्यादित्युवाच नमुचीन्द्रवचोमिषेण ॥ ७५ ॥
देवास्तथासुरगणा नृवरा असंख्या
ऐश्वर्यमाप्य जगतीह गता विनाशम् ।
आपद्गतोऽपि धृतिमेव समाश्रयेते-
त्याहाशयं बलिसुरेन्द्रवचस्सु भूयः ॥ ७६ ॥
यत्रास्तिशीलमथ सत्यमदम्भधर्मो
ह्रीरार्जवं तप उदारजनैश्च योगः ।
तत्र श्रियो निवसनं धृतिसन्नतिह्री
श्रद्धाक्षमाविजितिकीर्तिभिरेव साकम् ॥ ७७ ॥
साम्यं गता विविधभावनियोजिता ये
ब्रह्माद्वयं निजमहिम्नि सदा प्रतिष्ठम् ।
विज्ञाय विश्वमनृतं च सुखामृताब्धौ
भग्नाः सदात इति देवलयोगियोगे ॥ ७८ ॥
वैराग्यभक्तिनिजतत्त्वधियः प्रशान्तिः
क्षान्तिर्दया च समता विमला च वाणी ।
नाहंकृतिश्च सुगुणा निवसन्ति यस्मि-
न्नेते स पूज्य इति नारदकीर्तिभावः ॥ ७९ ॥

सृष्टेः पुरा परमतत्त्वमखण्डमेकं
ह्यासीन्न चापरमिति श्रुतिरेवमाह ।
तस्माज्जगत्प्रकृतिहेतुमुखेन जातं
सर्वं महत्प्रमुखमत्र विचित्ररूपम् ॥ ८० ॥

दुर्ज्ञेयमस्ति परमात्मपदं यतस्त-
न्नानाविवादविमतं मनसाप्यगम्यम् ।
वादान्धकारमपहृत्य विविच्य सम्यक्
को वेद कृष्णकरुणालवमन्तरेण ॥ ८१ ॥

यस्मिन्निदं प्रलयमेति लये विचित्रं
व्योमानिलानलजलावनिभूतजातम् ।
यच्छिष्यते विमलमद्वयतत्त्वमेकं
शान्तं तदेव निगमान्तगिरैकवेद्यम् ॥ ८२ ॥

वेदानधीत्य विधिनाखिलकर्मयज्ञ-
दानादिकं विहितमाश्रमवर्णरीत्या ।
सम्पाद्य सत्त्वविमलेन चिदात्मतत्त्वं
विज्ञाय सर्वकरणाद्विरमेद्विपश्चित् ॥ ८३ ॥

कालं दुरत्ययमवेक्ष्य निरस्य कामं
भक्तिं विधाय विमलां हरिपादपद्मे ।
घोरां हि संसृतिमिमां निजपौरुषेण
सम्यग् धिया तरति धीर इहैव सद्यः ॥ ८४ ॥

चित्तेन्द्रियाणि विनियम्य बहिर्मुखानि
योगेन दैशिकगिरा प्रविविच्य तत्त्वम् ।
पश्येन्निरन्तरधियादरतो विपश्चि-
त्तेनैव संसृतिमिमां तरतीशभक्तः ॥ ८५ ॥

लब्ध्वा नृदेहमजरं प्रवरं द्विजाते-
स्तत्रापि वेदपथनिष्ठतया स्थितिर्या ।
ब्रह्माद्वये सुखघने मनसोऽचला सा
स्यादुत्तमा गतिरशेषभयापहृत्यै ॥ ८६ ॥

त्यक्त्वा विवादमखिलं सकलं कमारात्
कर्मार्जितं फलमशेषमवेक्ष्य बुद्ध्या ।
ज्ञाने यतेत निगमान्तविचारशीलः
स्वोद्धारमेव पुरुषार्थबलेन कुर्यात् ॥ ८७ ॥

भूतानि भौतिकगुणांश्च शरीरनिष्ठान्
बुध्वात्मतत्त्वमखिलज्ञमितो विविच्य ।
बुद्ध्यादिसाक्षिणमशेषधियां विरामे
दृष्ट्वैव तन्मयतया नितरां स तिष्ठेत् ॥ ८८ ॥

यावन्न तत्त्वमतिरुज्ज्वलतामुपैति
तावच्छ्रयेद्विमलयोगमपेतकामम् ।
वैराग्यतोऽभ्यसनतश्च मनो नियुञ्ज्यात्
प्रत्यक्सुखे सततमिन्द्रियनिग्रहेण ॥ ८९ ॥

ज्ञानेन कर्म न समुच्च्यमेति जातु
नो यौगपद्यमनयोः फलतो विरोधात् ।
ज्ञानेन मुक्तिमितरेण तथैव बन्धं
प्राप्नोति ना तत इदं विषमं द्वयं स्यात् ॥ ९० ॥

निष्कामकर्म यदपि श्रुतिसम्मतं स्या-
ज्ज्ञाने तथापि न समुचितमेकदा तत् ।
पूर्वे विशुद्धिकृदिदं न पुनर्विबोधे
सिद्धेऽथवा सह तयोः करणे विरोधात् ॥ ९१ ॥

यावत्स्वतस्त्यजति नो विषयस्पृहां स्वां
तावत्स्वधर्ममुचितं नितरां श्रयेत ।
आरूढयोग इतरन्निजकर्मजालं
त्यक्त्वा श्रयेच्छ्रमसमन्वित आत्मयोगम् ॥ ९२ ॥

आद्याश्रमेऽपि निवसन्गुरुभक्तियुक्तः
स्वाध्यायतत्पर उदारगुणेश्वरस्य ।
भक्तिं चरन्नपहरन्युवतीसमाजं
भागं नयेत्प्रथममायुष आ विशुद्धेः ॥ ९३ ॥

धर्मं चरन्विषयभोगत आविरक्त-
स्तिष्ठेद् गृहे हरिपदाम्बुजभक्तियुक्तः ।
यावन्न शुद्धिरुदिता मनसोऽस्य ताव-
दायुर्द्वितीयमपि भागमिह व्यतीयात् ॥ ९४ ॥

त्यक्त्वा गृहं वनमितो निजधर्मनिष्ठो
वेदोक्तमाचरति चित्तविशुद्धयेऽद्धा ।
आपद्गतोऽपि न विमुञ्चति धर्मनिष्ठां
भोगे स्पृहां तृणवदाशु परित्यजेद्वै ॥ ९५ ॥

प्राप्यात्मशुद्धिमथ शास्त्रविचारधीरै-
रालोचनीयमखिलं जडमाशु जह्यात् ।
वाच्यं विचार्य परमात्मनिविष्टबुद्धिः
शान्तः स्वयं ह्युपरमेदपि कृत्यजालात् ॥ ९६ ॥

यावत्स्थितिं परमतत्त्वपदे मुमुक्षु-
र्वृत्तीद्धबोधदृढतो न लभेत तावत् ।
योगेन सांख्यप्रयतो मनसः स्ववृत्ती-
रायम्य तत्परधिया सततं यतेत ॥ ९७ ॥

मायागुणैर्विरचितं जडमाविरिञ्च्यं
विश्वं हि भौतिकमशेषभिदा समेतम् ।
बोधेन सर्वमपबाध्य चिदद्वयेऽद्धा
निष्ठामियात् सपदि सांख्यविचारणेन ॥ ९८ ॥

बुद्धिर्बहिर्गुणमयी विविधं प्रपञ्चं
मायामयं सृजति देहगता तथातः ।
नानाकृतिं चितियुतानिशमाशु धत्ते
तस्मादिमां परपदे निनयेद्विपश्चित् ॥ ९९ ॥

ऐकाग्र्यमेव परमं तप इन्द्रियाणां
बुद्ध्या सहेह निगमान्तगिरा विचारे ।
तेनैव यान्ति परमं पदमाशु धीरा-
स्तीर्त्वातिदुस्तरभवार्णवमार्जवेन ॥ १०० ॥

न ब्राह्मणत्वमुपयाति जनः श्रुतीनां
स्वाध्यायतो न जपयज्ञमुखैः प्रयत्नैः ।
ज्ञानेन लभ्यत इदं परमार्थतत्त्व-
निष्ठेन चानुभवतो विपरीतमन्यत् ॥ १०१ ॥

आमोक्षमेति विलयं न मनोऽस्य लिङ्गं
सत्त्वे विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वम् ।
ब्रह्मैक्यमेव विदितं दृढबोधयोगा-
त्साम्राज्यमानयति मोक्षपदं प्रबुद्धम् ॥ १०२ ॥

अज्ञानमूलमिह कामतरुं विपश्चि-
च्छित्त्वा शरीरपुरमिन्द्रियपौरमन्तः ।
जीवं प्रभुं हृदयजापकमाशु बुध्वा
प्रारब्धमद्वयपदं सुखमेति मोक्षम् ॥ १०३ ॥

भूतानि भौतिकगणा धिषणामुखाश्च
ब्रह्मैव तन्निजवपुर्विदितं तदेतत् ।
मोक्षं नयेदिति शुकं सति शासनेन
व्यासो जगाद सकलार्तिभयापहत्यै ॥ १०४ ॥

मृत्युः प्रमादजनितो भ्रमतोऽस्य जन्तो-
रत्यन्तविस्मृतिरियं वपुषि स्थविष्ठे ।
कामादिदोषनिवहे सति नान्यथा स्या-
दन्तस्त्वितीह मुनिराह स मृत्युवादे ॥ १०५ ॥

भूताभयं विगतरागमतिश्च शान्तिः
क्षान्तिस्तपो हरिपदस्मृतिरानृशंस्यम् ।
दानं दमः श्रुतिपथे रतिरार्जवं स्या-
द्धर्मो वरो वदति निश्चयमत्र धर्मे ॥ १०६ ॥

कृत्वाभयं परमसिद्धिमितोऽण्डजेभ्यो
विप्रैर्न गर्व इह कार्य उदारधर्मे ।
श्रेयान् स्वधर्म इति जाजलिवैश्यवादे
मोक्षप्रदात्ममतिरद्वय एवमाह ॥ १०७ ॥

निष्कामधर्म इह शास्त्रमतः पुमर्थो
हिंसा न कुत्रचिदुदारधिया मता स्यात् ।
जीवन्मृतो मृतिपदं ह्यपवर्ग्यमिष्टं
श्रुत्यार्जवं निजपथेन तथाह तत्र ॥ १०८ ॥

येषां न काम्यमपवर्गमृतेऽस्ति किंचि-
न्नानात्मबुद्धिरपि भोगगता स्पृहा नो ।
तृप्तास्त एव परमार्थसुखैकलाभाद्
ब्रह्मात्मबोधमहसेति पुनर्जगाद ॥ १०९ ॥

वेदोऽतिगूढगतिरीश्वरतत्त्वनिष्ठ-
स्तत्तत्त्वमीश्वरकृपालवमन्तरेण ।
कश्चिन्न वेद तत ईश्वरपादमूलं
नित्यं भजेदृजुमतिर्मुनिरेवमाह ॥ ११० ॥

कुर्यान्न कर्म सहसा पदमापदां त-
त्कुर्याद्विमृश्य सकलं सुधिया विपश्चित् ।
गूढापराध इतरस्य तथात्मरागे
पापादिकेऽथ चिरकारिकथा प्रशस्ता ॥ १११ ॥

सत्यं वदेन्न जनहिंसनहेतुमेष
धर्मोऽतिदुर्गमपथो निगमैकवेद्यः ।
सद्भिर्विचार्य्य सकलं श्रुतिसारविद्भिः
कार्यं हि सत्यवत आह सुधीभिरेवम् ॥ ११२ ॥

धर्मः कृतः फलति सर्व उदारबुद्ध्या
गार्हस्थ्य एव यतिनाश्रमिणार्जवेन ।
अद्रोह एव तदपीश्वरतत्त्वनिष्ठां
संप्रापयत्यचिरतोऽस्य न हिंसयोक्तः ॥ ११३ ॥

सम्यग्निवृत्तिपर आत्मधियेन्द्रियाणि
संयम्य मानसगतीरचला विधाय ।
यद्वत्प्रयाति परमात्मपदं सुखेन
नैवं प्रवृत्तिनिरतो बहिरर्थभावः ॥ ११४ ॥

तस्मात्त्यजेत्सकलकर्म बहिर्मुखं यत्
संश्रित्य दैशिकमुदारगुणं मुमुक्षुः ।
सन्तोषवान् परमतत्त्वमवेक्ष्य मोक्षं
यातीति गोकपिलवाद उवाच भावम् ॥ ११५ ॥

सम्यग्विवेकविरतिप्रमुखैकहेतु-
र्निष्कामधर्म उदितो भगवत्प्रियत्वात् ।
कामार्थयोः परिणतेरतितुच्छभावा-
न्निन्द्यत्वमाह जलदद्विजयोः प्रसङ्गे ॥ ११६ ॥

हिंसोज्झितः क्रतुरिहेश्वरतुष्टये स्यात्
श्यामाकशाकहविषापि कृतो मुमुक्षोः ।
हिंसान्वितोऽध्वर इतोऽपि विगर्हितः स्या-
त्स्वर्गादितुच्छफलदो मुनिना प्रसङ्गात् ॥ ११७ ॥

कामात्कृतो जडधियोऽपि सुधर्म ईष-
त्पापादिना निरयहेतुरथैकवृद्ध्या ।
तस्मादकामत उदारधियैव कुर्या-
द्धर्मं जनो हरिरतिप्रदमित्युवाच ॥ ११८ ॥

धर्मेण चित्तविमलत्वमुपेत्य धीमा-
न्वैराग्ययोगधृतिशान्तिगुणान्वितः सन् ।
देहेन्द्रियादि विनियम्य चिदात्मतत्त्वं
सम्यग्विचार्य्य हरितत्त्वधियैति मुक्तिम् ॥ ११९ ॥

बाह्यान् पदार्थनिचयानवबुध्य बुद्ध्या
दानान्तरानपि मृषा तमसः समुत्थान् ।
ज्ञानेन तत्त्वमवलोक्य परात्मनोर्य-
स्तिष्ठेच्चिदद्वयपदे स च मुच्यतेऽतः ॥ १२० ॥
तृष्णामसत्त्वरहितो श्रुतमात्मबोधं
तेनैव बन्धमपहृत्य विमुक्तिमीयात् ।
इत्याह साधनगणेऽसितनारदोक्तौ
वैदेहमाण्डवगिरा मुनिरत्र भावम् ॥ १२१ ॥
मृत्युं प्रतिक्षणमवेक्ष्य निरस्य सर्वं
मायामयं ममतया च गृहीतमिष्टम् ।
सद्यो विचार्य्य परमार्थपदं विमुक्तः
स्यादित्युवाच मुनिपुत्रकथाप्रसङ्गे ॥ १२२ ॥
अध्यात्मतत्त्वनिरतो विषयेष्वसक्तो
द्वन्द्वैरस्वल्पमतिरीश्वरभक्तिनिष्ठः ।
स्वाचार आत्मसुख आत्मरतिर्विपश्चि-
ज्जीवन्विमुक्त इति हारितगीतभावः ॥ १२३ ॥
स्थायित्वमस्ति न च कस्यचिदत्र तस्मा-
द्धीरो मुकुन्दपदपद्मरतिप्रसक्तः ।
विस्मृत्य नश्वरमिदं जगदात्मतत्त्वं
वीक्ष्यात्र तिष्ठति सदेत्यवदन्मुनीन्द्रः ॥ १२४ ॥
विष्णुर्जगत्सृजति पाति निहन्त्यलिप्तो
मायावशेऽस्य सततं तत एष सेव्यः ।
एनं भजेत्स च पुमर्थमियादनन्यं
भक्तिर्हरावसुलभास्य कृपामृते नुः ॥ १२५ ॥
स्वाध्यायसंयमतपोनिजधर्मतीर्थ-
दानव्रतादिकरणं फलमन्तरा चेत् ।
जन्तोर्भवेद् बहुषु जन्मसु तर्हि विष्णो-
र्भक्तिर्जनिः सकलसाधनसिद्धिरेषा ॥ १२६ ॥
सा चेद् दृढा सुकृतपुञ्जवतो जनस्य
स्यात्तर्हि जन्म चरमं भवमुक्तिदं स्यात् ।
ज्ञानं विरागयुतमद्वयतत्त्वनिष्ठं
सिद्धं स्वयं हरिपदाम्बुजभक्तियोगात् ॥ १२७ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्त-
द्वैचित्र्यतो जनिमतां बहवः स्वभावाः ।
प्रायो भवन्ति जनिमृत्युभयैकभाजः
केचिद्भवन्ति निजधर्मपरा जगत्याम् ॥ १२८ ॥

अज्ञानजन्यविषयोत्थधियोऽप्यनन्ताः
कर्माण्यनन्तगुणितानि तथैव कामाः ।
वैचित्र्यतः प्रकृतिकार्यगुणाम्बुराशे-
रानन्त्यमेति भव एव दुरत्ययत्वात् ॥ १२९ ॥

तत्रापि केचन मुमुक्षव आपवर्ग्यं
भक्तिं चरन्ति हरिदैशिकपादयुग्मे ।
तत्रापि भक्तिरसिका विरला महान्त-
स्तीर्णाः स्वयं भवभयाम्बुनिधेः सुखेन ॥ १३० ॥

प्राप्यापदं जगति सम्पदमैश्वरीं वा
नो यान्ति खेदमथ हर्षमुदारनिष्ठाः ।
इत्याह वृत्रचरितेन मुकुन्दभक्तिं
स्वराज्यलाभमुखतो मुनिरत्र भावम् ॥ १३१ ॥

श्रीकृष्ण एव परमार्थपदं न चान्य-
द्विश्वोद्भवस्थितिलयास्तत एव सन्ति ।
विश्वं स एव न च विश्वमितो विभिन्नं
प्राहेति भीष्ममुखतो मुनिरत्र भावम् ॥ १३२ ॥

अर्थी न पश्यति पुमान् वृजिनं हि घोरं
घोरापदं लभत आशु चरंश्च पापम् ।
पापेन योजयति भूमिजलाग्निमुख्या-
न्देवानपीति मुनिनेन्द्रकृतावदर्शि ॥ १३३ ॥

धर्मं चरञ्जगति नायकतामवाप्य
मान्योऽपि नश्यति हरे कृतहेलनोऽज्ञः ।
स्वल्पेन तुष्यति हरः स्तवनादिनापि
तुष्टो ददाति निजसाम्यमुदारसेव्यः ॥ १३४ ॥

सम्यक् स्तुतिर्भगवतोऽखिलपापहन्त्री
तत्रैव शास्त्रहृदयं विदुषां विचारात् ।
तेनैव सर्वपुरुषार्थमुपैति विद्वा-
नित्याह दक्षमखलोपकथाप्रसङ्गे ॥ १३५ ॥

यस्येश्वरोऽपि परितुष्यति भक्तिवश्यो
वेत्त्यात्मतत्त्वमतिरिक्तमशेषतोऽसौ ।
भूतानि भौतिकगुणांश्च विविच्य बुद्ध्या
सारं विशुद्धमिति भाव इतः परस्मिन् ॥ १३६ ॥

ज्ञात्वात्मतत्त्वमखिलस्य च तत्त्वमन्त-
र्निष्ठामवाप्य विचरन्ति स्वयं कृतार्थाः ।
कुत्रापि नैव विकृतिं सुधियो भजन्ते
स्वस्थाः सदेति मुनिराह समङ्गवाक्यैः ॥ १३७ ॥

सन्तोषशान्तिनिजतत्त्वधियो गुणा ये
शास्त्रे मताः परपुमर्थफलावसानाः ।
तैर्युक्त एव भुवि साधुरसौ विमुक्तः
शान्तः सुखीत्यपि च नारदगालवोक्तौ ॥ १३८ ॥

पुत्रादिसङ्गमतितुच्छमनर्थहेतुं
च्छित्वा चरेद्विरतिमान् श्रुतिसारविज्ञः ।
त्यक्त्वाल्पसारमखिलं जगदेव बुद्ध्या
ब्रह्माश्रयेत्सगरतार्क्ष्यविचाररीत्या ॥ १३९ ॥

सङ्गेन याति नरकं न दिवं प्रयाति
सङ्गोऽस्त्यनर्थनिवहप्रद आविरिञ्च्यम् ।
सर्वं मृषेति सुधियात्मपदं विमृश्य
धीरः सुखीति दितिसूनुगुरुप्रसङ्गे ॥ १४० ॥

हन्तुं न शक्य उशना अपि शम्भुना यो
जीर्णो न रुद्रजठरेऽपि जगज्जनन्याः ।
पुत्रत्वमेत्य निजयोगबलेन सोऽपि
नोर्ध्वं गतः किमु न सङ्गजदोषतोऽन्यः ॥ १४१ ॥

सर्वत्र सङ्गमपहाय चरेत्स्वधर्मं
धर्मो महाप्लव इहार्णवतारणे नुः ।
निष्काम एव स च कृष्णपदारविन्द-
भक्त्यैकहेतुरखिलाघविनाशकत्वात् ॥ १४२ ॥

योगेन कर्म विनिहन्तुमशेषमिच्छे-
द्योगो मनोनियमनेन न चान्यथा स्यात् ।
तच्छास्त्रतत्त्वसुविचारणया गुरूक्त्या
सा कृष्णभक्तिनिरतस्य सतां सभाजात् ॥ १४३ ॥

श्रेयश्चरेत्स्वयमसौ निजपौरुषेण
नान्यो जनं ह्यपकरोति विचार्य्यमेवम् ।
सूर्येन्दुशक्रगुरुशुक्रमुखा महान्तः
प्राप्ता महत्त्वमितरेऽपि तथात्मयत्नैः ॥ १४४ ॥

दानं तपोऽध्ययनमार्जवतः कृतानि
कर्माणि सन्ति फलवन्ति सतां प्रसङ्गात् ।
शीलं दमः शम उदारमतिः क्षमाद्याः
सर्वे गुणाः सुविमलाः खलु जैह्म्यहीने ॥ १४५ ॥

त्यक्त्वा ममत्वमखिलेषु जडेषु धीमान्
कुर्यात्क्षयः परपुमर्थकृते मुमुक्षुः ।
नान्यत्समं सुतपसा करणं पुमर्थे
श्रेयस्तपो वदति शास्त्रमतश्चरेत्तत् ॥ १४६ ॥

माहात्म्यमस्ति तपसो न तु जातिनिष्ठं
हीना महत्त्वमपि यान्ति तपःप्रसादात् ।
वैराग्यभक्तिनिजतत्त्वधियां तपः स्या-
द्धेतुस्ततस्तप उदारधिया चरित्वा ॥ १४७ ॥

स्वीयं न किञ्चिदपि सर्वमितोऽप्यसारं
त्यक्त्वाश्रयेद्धरिपदं निजभावबुद्ध्या ।
मृत्युं प्रतिक्षणमवेक्ष्य तनुं ग्रसन्तं
कुर्यात्पराशरगिरा स्वहितं मनुष्यः ॥ १४८ ॥

संयम्य वाक्तनुमनांसि विचार्य्य सत्यां
वाचं वदेन्न तु जनावमतिं प्रकुर्यात् ।
क्रोधं त्यजेत्सकलशास्त्ररहस्यमेतद्-
ब्रह्मैक्यमीक्षत इहैव स मुक्तिमीयात् ॥ १४९ ॥

दक्षो विचारण उदारगुणो विरागो
भक्तो हरौ श्रुतिपथेन विविक्तधर्मा ।
शान्तः सतां प्रियतमो हरिभक्तिभाजां
नित्यं स मुक्त इति हंसवचस्सु भावः ॥ १५० ॥

सम्यग्विचारणमृते न च तत्त्वशुद्धि-
र्नैकाग्रतामपि विना भव एति शान्तिम् ।
सांख्यं च योग उभयं पुरुषार्थसिद्धौ
संयुक्तमित्यपि जगौ कुरुवर्यवादे ॥ १५१ ॥

तत्रापि सांख्यमतमुत्तममेतदेव
संश्रित्य बाह्यमखिलं जगदान्तरं च ।
तुच्छं विचार्य्य परमार्थपदं स्वमन्तः
साक्षात्करोति परमद्वयमेव विद्वान् ॥ १५२ ॥

माया न यत्र गुणजालमयी तदीयं
कार्यं न किञ्चिदपि शान्तमनन्यदेकम् ।
वाचामगोचरतया मनसाप्यचिन्त्यं
तद्ब्रह्म सांख्यमवबोधयतीति तत्त्वम् ॥ १५३ ॥

दृश्याद्विविच्य सकलं क्षरमक्षरं त-
च्चिन्मात्रमद्वयमसङ्गमशेषसारम् ।
पश्येत्ततो न पुनरेति पुमान् क्षरेण
दृश्येन संगमपि शान्तिमुपैति मुक्तिम् ॥ १५४ ॥

मायां विचित्रसरणिं प्रकृतिं विशालां
सत्त्वं रजस्तम इतीरितभेदगर्भाम् ।
तत्सारमक्षयमनाकृतिमाविचार्य्य
तत्त्वं पुमांसमुपलभ्य विमुक्तिमेति ॥ १५५ ॥

यावद्विवेकजधिया पुरुषं विशुद्धं
वेदान्तवेद्यममृतं जडसाक्षिणं स्वम् ।
आलोच्य सर्वजननीं प्रकृतिं न वेत्ति
तावन्न लिङ्गमपि नश्यति सर्वदुःखम् ॥ १५६ ॥

नानाविकारपरिणाममयीं विचित्रां
यो वेत्ति तद्गुणविलक्षण आत्ममायाम् ।
साक्षी स एव पुरुषः प्रकृतेरसङ्गो
ज्ञात्वा तमेव भवमृत्युभयक्षयः स्यात् ॥ १५७ ॥

सांख्येन तत्त्वमवबुद्ध्य समाहितः सन्
योगेन तत्र विनियम्य हृदिन्द्रियाणि ।
पश्येच्चिदद्वयमसङ्गमनादिसिद्धं
दृश्यं ह्यपोह्य सकलं प्रकृतेर्विकारम् ॥ १५८ ॥

क्वायं चिदद्वयसुखः पुरुषो विशुद्धः
क्वेयं विकारजननी प्रकृतिर्जडा स्यात् ।
अत्यन्तभेदमनयोरपि वीक्ष्य बुद्ध्या
सङ्गं कथं पुनरुपैत्यनया पुमान्सः ॥ १५९ ॥

एवं विचार्य पुरुषं प्रकृतेः परं तं
तां वीक्ष्य नित्यमनृतां प्रकृतिं निवृत्ताम् ।
साक्षाद्विमुक्तिपदमेति पुमान्प्रबुद्धः
प्रोक्तं वसिष्ठमुनिना जनकं प्रतीत्थम् ॥ १६० ॥

यावन्न धर्मजविशुद्धिरिहास्ति बुद्धे-
स्तावन्न सांख्यमतिरप्रतिबन्धशून्या ।
जायेत पुंस इत आशु चरेत्स्वधर्मं
निष्काममेव जनकं प्रति गीतमेवम् ॥ १६१ ॥

ज्ञात्वा विचार्य्य विकृतिं प्रकृतिं विपश्चित्
तत्त्वं चिदद्वयमसङ्गमबाध्यमन्तः ।
देहत्रयोज्झितमतिर्विलम्बभावः
शान्त्यालये सुखपदे सततं स्थितः स्यात् ॥ १६२ ॥

कर्मास्ति नश्वरफलं त्रिविधं कृतं तत्
त्यक्त्वा विरक्तमतिरात्मपदं विवित्सुः ।
मोक्षं सुखं परपुमर्थमवेक्ष्य बुद्ध्या
नित्यं श्रयेत गुणगौणभिदा विहाय ॥ १६३ ॥

जातं विनश्यति जगत्प्रलये समूलं
ब्रह्मैव शिष्यत इति श्रुतिराह सारम् ।
ब्रह्मैव सर्वमित आत्मपदं विचार्य्य
स्थेयं समुज्झितजगन्मतिरात्मतत्त्वे ॥ १६४ ॥

अध्यात्मतत्त्वमवधार्य्य विविच्य सर्वं
मायाकृतं त्रिविधमान्तरबाह्यभेदम् ।
गौणान् गुणांश्च बहुधा विकृतिं प्रयातान्
सत्त्वादिकांस्त्यजति तिष्ठति चित्स्वरूपे ॥ १६५ ॥

दृश्यात्मना परिणतिं प्रकृतिर्गता या-
नादिर्जडा गुणमयी पुरुषैकभास्या ।
तां नित्यबाधितगुणामपबाध्यविद्वां-
श्चैतन्यमेकमवधार्य्य विमुक्तिमेति ॥ १६६ ॥

अध्यस्य चिन्मयपदे प्रकृतेर्विकारान्
देहेन्द्रियासुधिषणाप्रमुखान्प्रमादी ।
तद्धर्मतो व्रजति संसृतिमान्ध्यमूलां
मुक्तोऽपि बद्ध इव यः स च बोधनीयः ॥ १६६ ॥

देहेन्द्रियासुधिषणायमनेन तत्त्वं
ब्रह्मात्मनोऽपि गुरुदर्शितमीक्षतेऽसौ ।
योगः प्रशस्त इत आशु चरेत्समाधिं
सांख्येन मानकुशलः प्रविविक्ततत्त्वम् ॥ १६७ ॥

ज्ञानं विना बहुविधां गतिमेति योगी
योगं विना न सुखमेति निजस्वरूपम् ।
ज्ञानी ततो युगलमेव विचार्य्य कुर्या-
दद्वैतमक्षयपदं सुखमाप्तुमिच्छुः ॥ १६८ ॥

गूढं परं पदमहीनिगमैकवेद्यं
यद्याज्ञवल्क्यमुनिराह निजप्रबोधम् ।
सूर्येण दिष्टममृतापरमात्मनिष्ठं
विश्वावसुप्रतिमहापुरुषार्थसाध्यम् ॥ १६९ ॥

ब्रह्मात्मतत्त्वमगुणं सगुणं विविच्य
मायाकृतं सकलभेदमयो ह्यबुद्ध्या ।
विद्याच्चिदद्वयधियो तत एति मोक्षं
वैदेहियोगिवचसेति जगौ मुनीन्द्रः ॥ १७० ॥

सर्वं जगन्नियतिबद्धमशेषदुःखं
बुद्ध्या विचार्य्य रतिमस्य निरस्य धीमान् ।
तत्त्वं किमस्ति परमार्थमिति प्रतीया-
दाचार्यवेदवचसेति पुनर्जगाद ॥ १७१ ॥

ज्ञानं भवेदनुभवात्मकमागमोत्थं
वैराग्ययुक्तमिह यस्य स मुच्यतेऽतः ।
नास्त्याश्रमादिनियमो विदुषां फलाप्तौ
वैदेह आह सुलभां प्रतिशास्त्रमित्थम् ॥ १७२ ॥

साक्षात्कृतेऽपि परमार्थपदे विमुक्ते
किं क्षुद्रभागविभवैर्विदुषोऽस्ति कृत्यम् ।
त्यागः स्वभावत इहैषणभोगजाला-
सिद्धः स्वयं सुलभयोक्तमिति स्वशास्त्रम् ॥ १७३ ॥

त्यक्त्वा प्रमादमतिदुःखकरं करालं
कालं कलङ्कमनिशं तनुमाग्रसन्तम् ।
बुद्ध्याऽभयं त्वरितमीश्वरपादमूलं
सम्यक् श्रयेच्छरणमात्मभयापहत्यै ॥ १७४ ॥

सारं बुभुत्सुरखिलस्य भवस्य मूलं
निःसारमाधिजनकं तनुयुग्ममान्ध्यम् ।
वीक्ष्यात्मना निजसमृद्धतमे विपश्चित्-
कृष्णं श्रयेदिति शुकं प्रति भावमाह ॥ १७५ ॥

स्वाध्याययज्ञतप आदिसुधर्ममेव
श्रीकृष्णभक्तिजनकं जन आश्रयेत ।
सद्यः स एव मतिशुद्धिविवेकसम्य-
ग्वैराग्यशान्तिदममुख्यकरो विमुक्त्यै ॥ १७६ ॥

तत्रापरो न च सहायकरः स्वयं त-
च्चैकाकिना सुकृतसंचयमेव कृत्वा ।
संसारसिन्धुमतिदुस्तरमाशु तीर्त्वा
स्थेयं सदा निजमहिम्नि यथा शुकोऽभूत् ॥ १७७ ॥

कृत्वा तपोऽद्भुतमवाप सुतं शुकं श्री-
व्यासः परं पदमथोपदिदेश तस्मै ।
तद्दार्ढ्यसिद्धय उदारगुणं नृपान्ते-
गच्छेत्युवाच स मुमुक्षुहिताय पुत्रम् ॥ १७८ ॥

तज्ज्ञो न सज्जत इहाखिलभोगजाले
तद्वन्न खिद्यति विपर्ययलाभतोऽपि ।
स्वस्थः सदैव परमार्थपदान्न चाल्यः
कैश्चित्कदापि विषयैः शुकवन्महात्मा ॥ १७९ ॥

बुद्ध्यापि तत्त्वमविपर्ययमात्मबुद्धेः
संवादसिद्धय उदारगुणेन साकम् ।
संगम्य पृच्छति मुमुक्षुहिताय विद्वान्
ब्रह्मात्मतत्त्वममृतं शुकवन्महात्मा ॥ १८० ॥

निःसंशयं विमलतत्त्वमिहावधार्य्य
स्थेयं विविक्तजनसेवित एव देशे ।
गोप्यं रहस्यमथ चिन्त्यमनन्यदेकं
नासाध्यमस्ति च सतां शुकवत्समस्तम् ॥ १८१ ॥

विद्याप्रचार इह कार्य उदारसिद्ध्यै
न त्याज्यमस्ति विदुषाऽध्ययनं श्रुतीनाम् ।
स्नेहोऽतिदुःखद उदारधियामपीष्टे
त्यागे सुखं न तु परिग्रह एवमाह ॥ १८२ ॥

सर्वं जगच्छ्रममयं किमपि स्थिरं तद्
ब्रह्मादि मृत्युकलितं परितः समीक्ष्य ।
सारं विचार्य्य झटिति प्रविहाय सर्वं
मन्तव्यमद्वयसुखं त्विति नारदोक्तौ ॥ १८३ ॥

यः स्वात्मनो हितमवेक्ष्य निजात्मनिष्ठ-
स्त्यक्त्वाखिलं श्रममयं विपरीतमान्ध्यम् ।
तत्त्वं श्रुतेरनुभवादवधार्य्य सम्यक्
तत्र स्थितः स च सुखीत्यपि नारदोक्तौ ॥ १८४ ॥

व्यत्यस्तमस्तधिषणं सततं समस्तं
व्यस्तं विलोक्य जगदद्वयबोधनिष्ठः ।
सर्वं विहाय परमार्थपदं सुखात्मा
सद्यः प्रयाति शुकवन्निजयोगसिद्धः ॥ १८५ ॥

योगप्रभावमतुलं पुरुषार्थमूलं
प्राप्याद्वयं सुखमनामयमेति योगी ।
मान्यः पितात्मविदुषापि न योगिमार्गो
गम्योऽर्कगोऽतिगहनोऽत्र शुकोपमेयम् ॥ १८६ ॥

ज्ञानी स्वयं श्रुतिविभागकृदीश्वरांशोऽ-
प्याचार्य्य आत्मविदुषामपि माननीयः ।
व्यासोऽपि पुत्रगतभावमियाय दुःखं
किं वाच्यमन्यजन एति जगावितीह ॥ १८७ ॥

ज्ञानं विराग उचितानि च साधनानि
सर्वाणि भक्तिफलकानि पुमर्थकानि ।
तस्मान्मुनिः सकलसाधनजालमुक्त्वाऽ-
प्यन्तेऽखिलस्य भजनीयविशेषमाह ॥ १८८ ॥

वर्णैस्तथाश्रममतैः सकलैः सदैव
श्रीकृष्ण एव भजनीय उदारकीर्त्तिः ।
मोक्षार्थिभिर्निखिलविश्वसृजामुपास्यो
देवाधिदेव उरुविक्रम आगमार्थः ॥ १८९ ॥

नातः परं किमपि तत्त्वमिहास्ति कृष्णा-
ज्जातं जगत्सकलमागमजालमस्मात् ।
जाताः सुरा विधिमुखाः सकला मुरारे-
रंशांशतो जगति नास्ति ततो द्वितीयः ॥ १९० ॥

नो गम्यते हरिरयं विधिना कृतेन
यज्ञेन वा सुतपसाऽध्ययनेन पुंसा ।
सत्त्वप्रधानमनसापि विना सुभक्त्या
दृष्टान्तमत्र गुरुचित्रशिखण्डिभिश्च ॥ १९१ ॥

भक्त्या हरिर्विशदया सुलभो नराणां
यो दुर्लभः सुरगुरोर्मुनिसप्तकस्य ।
लब्धोऽध्वरैर्न गुरुणा तपसा मुनीन्द्रै-
र्लब्धः स गोपवनिताभिरिह व्रजौके ॥ १९२ ॥

यत्तत्त्वमागमविदामपि दुर्विचिन्त्यं
यं नारदोऽपि सततं भजते प्रबन्धैः ।
यद्ध्यानगाः शिवविरञ्चिमुखाः सुरेन्द्राः
स प्रेमभक्तिवशगो व्रजवासिलब्धः ॥ १९३ ॥

मुक्तेः स्वरूपमपि कृष्णपदारविन्द-
प्रेमैव तद्विरहिता भवबन्धबद्धाः ।
मुक्तास्त एव सततं हरिपादपद्मे
प्रेम्णा परेण रमते हृदयं हि येषाम् ॥ १९४ ॥

कृष्णः पिता गुरुरसौ परमेष्टदेवः
पूज्यः सुरैः सपितृभिश्च विदां स वेद्यः ।
काण्डत्रयेऽपि निगमे प्रतिपाद्यतेऽसौ
सम्यक् ततः किमपि तत्त्वमभीष्टमस्ति ॥ १९५ ॥

ये प्रेमभक्तिनिरता भुवि वास्य धाम्नि
स्वाराज्यसौख्यवपुषा विहरन्त एते ।
देहेन्द्रियासुरहिताः सहिताः समस्तै-
र्मुक्तास्त एव निगमान्तगिरां विचारैः ॥ १९६ ॥

यः पाञ्चसत्रनिगमेन समर्च्य उक्तो
ध्येयः सुवेद्य इह वेदशिरोभिरुक्तः ।
तत्प्रेमभक्तिरमलेन हृदा विधेया
मुक्तिः स्वयं भवति भक्तिमतां चतुर्द्धा ॥ १९७ ॥

यत्रास्ति वेदविदुषामपि संशयो वा
ब्रूयान्न तत्र सहसा गहनं विपश्चित् ।
वेदार्थ एवमपि यः सहसा ब्रवीति
सोऽधः पतत्यपि महान्वसुवद्दिविस्थः ॥ १९८ ॥

वेदोऽत्यगाधहृदयो महतां मुनीनां
यत्रास्ति संशय उदारधियां सुराणाम् ॥
को वेद वेदहृदयं मितधीर्मनुष्यः
प्राहेति भावमिह वेदविदां वरिष्ठः ॥ १९९ ॥

हिंस्रः क्रतुर्भगवतो यजनैर्न कार्यो
वाचापि तादृशमखेऽनुमतिर्न देया ।
नो पक्षपातमनुसृत्य रहस्यमर्थं
ब्रूयाच्छ्रुतेरितरथा वसुवद् गतिः स्यात् ॥ २०० ॥

देवैरगम्यमपि भागवतोऽतिरम्यं
स्थानं ह्युपैति भगवानपि तेन गम्यः ।
स्वीयं रहस्यमपि वक्ति हरिः स तस्मै
भक्ताय नारदकथात्र हि मानमस्ति ॥ २०१ ॥

स्तुत्यो हरिः श्रुतिरहस्यविदानुरागात्
तुष्टो ददाति निजदर्शनमद्भुतं सः ।
दृष्टे हरौ हरिजनस्य न शिष्टमन्य-
दित्याह नारदचरित्रमिषेण भावम् ॥ २०२ ॥

एको हरिर्निगमतः सगुणोऽगुणश्च
तद्भक्त एव हरितत्त्वमुपैति नान्यः ।
भक्त्या विना न समतीत्य गुणान् विमोक्षं
कश्चित्प्रयाति मुनिराह मुनेः कथायाम् ॥ २०३ ॥

यो वासुदेवपुरुषोत्तमशब्दवाच्यः
सङ्कर्षणः प्रकृतियोगत एष एव ।
प्रद्युम्न एष मनसा वपुषानिरुद्धः
तत्त्वं स एक उरुरूप इहावभाति ॥ २०४ ॥

नानावतारचरितानि करोत्यकर्ता
यः सर्वलोकहितमात्रपरोऽप्यसङ्गः ।
यः स्वे महिम्नि सततं स्थित आदरेण
ध्येयः स सेव्य उरुविक्रम एष कृष्णः ॥ २०५ ॥

आराधनीयहरिनामनिरुक्तितो यो
ज्ञात्वा हरिं भजति भक्तिरसे निमग्नः ।
तस्मै हरिर्निजवपुः सकलं यथाव-
त्संदर्शयत्यपि सुखैकरसार्णवं च ॥ २०६ ॥

एवं हरेरमृतनामनिरुक्तितो यो
ज्ञात्वा भजेदयमशेषपुमर्थभाक् स्यात् ।
किं तत्सहस्रमवधानहृदा भजेद्यो
मुक्तिं लभेत स च चित्रमिहास्ति लोके ॥ २०७ ॥
भक्तिर्यथा हरिपदेऽस्ति तथैव तस्य
भक्तेषु विप्रगुरुशास्त्ररहस्यवित्सु ।
स्याद्यस्य तस्य हरिरात्मगतो विभाति
साक्षात्स्वयं प्रभुरुदारगुणैकधामा ॥ २०८ ॥
मायाविनिर्मितरजस्तमसी जनानां
सम्भूय सत्त्वमभिभूय रहस्यशत्रून् ।
त एव वेदमतसारहरे भवाब्धौ
पातैककारणतया खलु नाशनीये ॥ २०९ ॥
तन्नाशको हरिपदाब्जरसानुरागः
सम्पादनीय इतरार्थविरागहेतुः ।
तत्साधनं श्रवणकीर्तनमुख्यमस्य
ध्यानं सदैव गुणकर्मविचारनिष्ठम् ॥ २१० ॥
यत्र प्रधानमतिसारतयास्य विष्णोः
सङ्कीर्त्तनं तदखिलं श्रुतिसाररूपम् ।
ग्राह्यं तदेव निगमात्मतया न चान्य-
त्स्यात् पञ्चरात्रनिगमस्तवनेऽस्य भावः ॥ २११ ॥
यः सात्त्विकीं प्रकृतिमाप्य जनोऽभिजातः
स स्याद्धरौ सकलभावगतेन भक्तः ।
तं जन्मनैव हरिरात्मतयात्मसाद्वै
कुर्यान्न चेतररजस्तम आत्मभावम् ॥ २१२ ॥
स्वीयं हरिस्त्यजति नो विलयेऽपि सृष्टौ
किन्तूत्तरोत्तरमहत्त्वमुदावहेत ।
व्यासं ह्यपान्तरतमं निजभावनिष्ठं
कृत्वेत्यदर्शि हरिणा स्वयमंशभावे ॥ २१३ ॥
तत्त्वं हरिः श्रुतिमतं पुरुषार्थभूमि-
स्तत्रैव सर्वजगदीश्वरतावसेया ।
सर्वात्मना सकलसाधनसिद्धिरेषा
भक्तिर्भवेद्भगवतीश्वर आत्मनाथे ॥ २१४ ॥

इत्याशयं हृदि निधाय मुनिर्जगाद
नारायणीयचरितं निगमान्तसारम् ।
यस्मिञ्छ्रुते सकलदोषविलापनं स्या-
द्ध्याते मते हरिपदे रतिरद्भुता स्यात् ॥ २१५ ॥

श्रीकृष्ण एव सकलात्मनिगूढतत्त्वं
जीवो न कश्चिदपरश्चिदणुर्विभुर्वा ।
तद्भक्तिरेव सुपुमर्थतयादरेण
कार्येति भेददलने स जगौ मुनीन्द्रः ॥ २१६ ॥

वैराग्यभक्तिहरितत्त्वधियां प्रसूतिः
स्यात्सत्त्वशुद्धित उदारगुणप्रसूतेः ।
आहारशुद्धित उदेति धियोर्विशुद्धिः
प्राहेति भावमिह साधन उञ्छवृत्तौ ॥ २१७ ॥

यः स्याज्जितेन्द्रिय उदारगुणैर्विशिष्टः
श्रीकृष्णभक्त इतरत्र विरक्तचेताः ।
नास्त्याश्रमादिनियमो भवतो विमुक्तौ
तस्येति भावमपि तत्र जगौ मुनीन्द्रः ॥ २१८ ॥

श्रीमन्मुकुन्दपदपद्मरसाशिशान्त-
र्भविन तत्त्वविदुषा हरिणेरितेन ।
तात्पर्यमात्मधिषणानुसृतं विचार्य्य
श्रीमोक्षधर्म उचितं रचितं सुभक्त्या ॥ २१९ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविद्वत्कृते भारततात्पर्यप्रकाशे शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मतात्पर्यप्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥

अथ दानधर्मतात्पर्यप्रकाशः॥

श्रीकृष्णं सच्चिदानन्दं ज्ञेयं ध्येयार्च्यविग्रहम् ।
वन्दे वेदान्ततात्पर्यं भक्तवत्सलमद्भुतम् ॥ १ ॥
सर्वसाधनसंपन्नोऽप्यात्मतत्त्वविचारवान् ।
दृष्टदुःखनिवृत्त्यर्थं ध्यानं कुर्याद्धरेः सदा ॥ २ ॥
तद्ध्यानार्थं मुनिः प्राह धर्मान्नानाविधान् शुभान् ।
पूर्वं तावन्महानर्थकर्तृत्वाभिमतिं नृणाम् ॥
मुनिस्त्याजयितुं प्राह गौतमीवृत्तमद्भुतम् ॥ ३ ॥
देहेन्द्रियादिसंघातः प्रयोज्यस्तत्प्रयोजकम् ।
कर्म तद्धेतुरज्ञानमहङ्कारादिरूपधृक् ॥ ४ ॥
कर्तृत्वं नैव कुत्रापि बुधो मन्येत कर्मसु ।
यतो दुःखकरः कर्माभिमानः सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥
फलभोगदशायां तु प्रारब्धस्य बुधः क्वचित् ।
दोषं नैवार्पयेदित्थं गौतम्याख्यानकाशयः ॥ ६ ॥
गृहस्थोऽतिथिभक्त्यैव मृत्युं जयति नित्यशः ।
अतिथिः पूजनीयोऽतः सुदर्शनवदेव च ॥ ७ ॥
न ब्राह्मण्यं क्षत्रियैर्वै तपः कोट्यापि लभ्यते ।
विश्वामित्रस्य तत्प्राप्तिर्मात्रा ब्रह्मौदनाशनात् ॥ ८ ॥
दुष्प्राप्यमपि विप्रत्वमानृशंस्यं विना वृथा ।
आनृशंस्यं परो धर्मः शुकवच्च समाचरेत् ॥ ९
दैवमूलमपीदं हि समस्तं पौरुषादृते ।
न सिध्यति ततोऽवश्यं पौरुषे यत्नवान्भवेत् ॥ १० ॥
अद्विषन् गौतमीं वाणीं ज्ञात्वा दुःखं स्वदोषजम् ।
दत्वापि दारानतिथीन्सुदर्शन इवार्चयन् ॥ ११ ॥
ब्राह्मण्यं दुर्लभं जानन्विश्वामित्रनिदर्शनात् ।
आनृशंस्यं परो धर्म इति यः शुकवत्स्थितः ॥ १२ ॥
दैवेन रक्ष्यते देह इति धर्मेऽतियत्नवान् ।
धर्माधिकारी षट्सूक्तो धर्मोऽथ मुनिनोच्यते ॥ १३ ॥

धर्मादेव सुखी लोके सर्वभोगान्समश्नुते ।
तस्माद्धर्मांश्चरेद्विद्वानित्याह भगवान्मुनिः ॥ १४ ॥
तपो वेदनिधानत्वाद् ध्येयं ज्ञेयं हरिप्रियाः ॥
ब्राह्मणाः सर्वदा सर्वैः पूज्याः स्युर्मुनिरब्रवीत् ॥ १५ ॥
ब्राह्मणो दानपात्रं हि तस्मै देयं प्रतिश्रुतम् ।
अददद्वानरो वा स्याच्छृगालो वेति चाब्रवीत् ॥ १६ ॥
लोभाद्वा कृपया वापि नीचायोपदिशेन्नहि ।
वैदिकं धर्मगुह्यं तत्कुर्वतस्तपसः क्षयः ॥ १७ ॥
स्वाचाराद् धार्मिका लक्ष्मीं लभन्ते धर्मचारिणीम् ।
निष्कामाः श्रीपतिं चापि तद्भक्त्येत्यवदन्मुनिः ॥ १८ ॥
कामिन्या अधिकं कामसुखं स्यात्पुमपेक्षया ।
पुमान्स्त्रीभावमापद्य न पुंस्त्वं लभते पुनः ॥ १९ ॥
तच्च कामसुखं विद्वानुपेक्ष्य हरिमाश्रयेत् ।
मनोवाक्कायजं दोषं निरस्येत्यब्रवीत्पुनः ॥ २० ॥
अशुभानि परित्यज्य शुभान्याचरता विदा ।
आराध्यो हरिरीशो वा द्वयोरेकः स्वरूपतः ॥ २१ ॥
विष्णुतत्त्वं शिवो वेत्ति शिवतत्त्वं हरिस्तथा ।
नान्यो वेत्ति द्वयोर्यस्मादीश्वरत्वं समं श्रुतम् ॥ २२ ॥
लोकानां शिक्षणार्थाय श्रीकृष्णशिवयोर्द्वयोः ।
उपास्योपासकत्वं हि दर्शितं मुनिना स्फुटम् ॥ २३ ॥
न विनानन्यभावेन स्यादुपास्तिर्दृढा यतः ।
कर्त्तव्योऽनन्यभावोऽत उपमन्योरिवेश्वरे ॥ २४ ॥
को गुणान्वक्तुमीशः स्याच्छंभोरद्वैतभावतः ।
तथाप्यात्मविशुद्ध्यर्थं जपेन्नामसहस्रकम् ॥ २५ ॥
शिवस्य यानि नामानि तान्येव श्रीहरेरपि ।
श्रीहरेर्यानि नामानि तानि शम्भोरिहाब्रवीत् ॥ २६ ॥
सर्वाराध्यो महादेवः सुपुमर्थफलप्रदः ।
इत्याह भगवान्व्यासो मेघवाहनपर्वणि ॥ २७ ॥
ईश्वराराधने योषित्कामः स्यात्प्रतिबन्धकः ।
अष्टावक्रकथाव्याजान्निन्दिताः खलु योषितः ॥ २८ ॥
श्रद्धापूतोऽपि सत्पात्रं हव्ये कव्ये च संश्रयेत् ।
विद्यया तपसा पात्रं भवेदित्यपि वर्णितम् ॥ २९ ॥

यथोक्तधर्मकरणात्स्वर्गः सुकृतिनामपि ।
अधर्मकरणात्पुंसां नरकः स्यादिति ध्रुवम् ॥ ३० ॥
दरिद्राणां मखाशक्तेस्तीर्थसेवा महाफला ।
तत्रापि जाह्नवीसेवाऽत्यन्तश्रेष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥
ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके तत्प्राप्य न विनाशयेत् ।
क्षुद्रकामनयेत्येवमतङ्गकथयाब्रवीत् ॥ ३२ ॥
तपसा देवभावोऽपि लब्धुं शक्यो न विप्रता ।
सा लब्धा यत्नतो रक्ष्येत्येवं तत्रैव दर्शितम् ॥ ३३ ॥
सामर्थ्यं ब्राह्मणस्यैतद्दुष्प्राप्यमशेषतः ।
लभ्यते क्षत्रियाद्यैर्वा वीतहव्यकथाशयः ॥ ३४ ॥
वेदज्ञाः साधवः शान्ताः स्वाचाराः समदर्शिनः ।
दातारो निस्पृहा दक्षाः पूज्या एतादृशा द्विजाः ॥ ३५ ॥
शरणागतरक्षार्थं हेयो देहोऽपि देहिना ।
किमुतार्थादिरित्याह वृषदर्भप्रशंसने ॥ ३६ ॥
सर्वानुष्ठानतो विप्रभक्तिरेव गरीयसी ।
पुमर्थसाधकत्वात्स्यादेवं भूयो मुनिर्जगौ ॥ ३७ ॥
मुमुक्षुभिर्न विश्वास्याः कामिन्यो नेति केवलम् ।
किंतु कामिभिरप्यत्र निन्दिता दोषशंसने ॥ ३८ ॥
न स्त्रियो रक्षितुं शक्याः केनचिद् दोषसंयुताः ।
विना योगेन चेत्याह विपुलाख्यानतो मुनिः ॥ ३९ ॥
असङ्गस्यापि योगेन मातुः स्पर्शादनागसः ।
मुनेरपि भवेद्दोषो महानित्यत्र चाब्रवीत् ॥ ४० ॥
न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् ।
नरो रहसि पापं चेत्यपि तत्रावदन्मुनिः ॥ ४१ ॥
दिक्कालाद्यभिमानिन्यो देवताः साक्षिणो यतः ।
सर्वस्यापि च सर्वत्र पुण्यपापादिकर्मसु ॥ ४२ ॥
प्रवृत्तधर्मो दुर्ज्ञेयो बह्वायासोऽल्पकः फले ।
निवृत्तः प्राश्रयेत्तस्मादिति वैवाहिकेऽब्रवीत् ॥ ४३ ॥
आनृशंस्यं परो धर्मो गवां माहात्म्यमद्भुतम् ।
सतां सर्वशरण्यत्त्वं दृष्टं तच्च्यवने मुनौ ॥ ४४ ॥
विप्रभक्तिमतो वंशे दिव्यब्राह्मणसंभवः ।
नासाध्यं तपसः किंचिदित्येवं कौशिके जगौ ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणस्यापि रामस्य क्रौर्यं यत्क्षत्रियस्य च ।
विश्वामित्रस्य विप्रत्वं तदृषेः सत्यकामतः ॥ ४६ ॥
भोगस्वर्गापवर्गाणां हेतुर्द्धर्मो यथापथम् ।
स च निष्कामतः कार्य इत्युक्तं दाननिर्णये ॥ ४७ ॥
यो भूकनकवार्यन्नशय्यागृहमुखान्यपि ।
पाने देयानि वस्तून्यवश्यमित्याह तत्त्तवे ॥ ४८ ॥
श्राद्धं सच्छ्रद्धया युक्तं पितॄणां मोक्षसिद्धये ।
कार्यं तत्सर्वथा सद्भिरित्याह श्राद्धनिर्णये ॥ ४९ ॥
स्वधर्मस्थो निषिद्धात्तु निवृत्तः कुप्रतिग्रहात् ।
पराङ्मुख उदारोऽयं विसस्तैन्य इतीरितम् ॥ ५० ॥
निषिद्धं वर्जयन् धर्मं कुर्वन्विहितमादरात् ।
पुमर्थभाक्त्वं नान्यथा पुष्करस्तैन्य आशयः ॥ ५१ ॥
अहो ब्रह्मर्षितपसो माहात्म्यं यत्प्रभाकरः ।
वंशे तिष्ठति विप्रस्येत्याह छत्रादिसंभवे ॥ ५२ ॥
गृहस्थेन सदा कार्याः पञ्चयज्ञा यथाविधि ।
अन्यथा निन्दितो दुःखीहामुत्रेति मुनिर्जगौ ॥ ५३ ॥
देवपूजा सदा कार्या पुष्पधूपादिभिर्विदा ।
भगवद्भक्तिहेतुत्वाच्छ्रद्धयेति मुनेर्मतम् ॥ ५४ ॥
अहंकारो न कर्तव्यः पूजानिष्ठेन कर्हिचित् ।
अहंकारेण सर्पोऽभून्नहुषो हीन्द्रतां गतः ॥ ५५ ॥
ब्राह्मणा नापमन्तव्याः प्राप्यापीन्द्रपदं जनैः ।
नहुषः पातितः स्वर्गादवज्ञातैर्द्विजैर्यतः ॥ ५६ ॥
ब्रह्मस्वं नैव हर्तव्यं ब्रह्मस्वं दुर्जरं विषम् ।
तद्धरन्नेति नीचत्वं लेशेनापीति चाब्रवीत् ॥ ५७ ॥
ब्रह्मस्वं ब्रह्मलोकेऽपि गतस्याहो न जीर्यति ।
हस्तिकूटे मुनिः प्राह लोकानन्त्यं शुभे कृते ॥ ५८ ॥
सर्वभोगपरित्यागाद्भोगैर्ब्राह्मणतर्पणात् ।
गतो भगीरथो ब्रह्मलोकमित्याह तत्त्तवे ॥ ५९ ॥
आचारो धर्ममूलं स्यादाचारः शिष्टसेवितः ।
आयुषो मूलमाचारः सदा सेव्यः स हीत्यपि ॥ ६० ॥
मर्यादा पालनीया स्यात्सद्भिः सर्वत्र शास्त्रतः ।
ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन गुरुशिष्यवदित्यपि ॥ ६१ ॥

स्वस्ववर्णानुसारेण तपः कार्यो मनीषिभिः ।
नान्योऽप्यन्यस्य विहितमुपवासविधाविति ॥ ६२ ॥
यज्ञैर्यत्साध्यते पुण्यं धनाढ्यैस्तद्दरिद्रिभिः ।
उपवासव्रतैः साध्यमित्याह व्रतनिर्णये ॥ ६३ ॥
भावशुद्धिः परं शौचं ब्रह्मज्ञानं परं ततः ।
न ततः परमन्यत्स्यादिति शौचविधौ जगौ ॥ ६४ ॥
भगवद्भक्तिनिष्ठत्वाद् द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।
नोपवासः परस्तस्माद्भक्तानामिति निश्चयः ॥ ६५ ॥
सर्वोपवाससारत्वाद् द्वादशीव्रतमादरात् ।
कार्यं भक्तैः सकामैस्तु नानाविधतपः पृथक् ॥ ६६ ॥
विरज्य सर्वभोगेभ्यो ज्ञात्वा तत्त्वमथात्मनः ।
गतागतमनर्थत्त्वात्पुण्यपापफलं तथा ॥ ६७ ॥
हेयत्वेन परिज्ञाय त्यक्त्वा सर्वं विवेकतः ।
परं पदं हि गन्तव्यमित्याहात्र बृहस्पतिः ॥ ६८ ॥
हित्वा निषिद्धमाचारमनुष्ठेयं स्वधर्मतः ।
वैदिकं कर्म सारं हीत्युक्तं संसारचक्रके ॥ ६९ ॥
अहिंसा परमो धर्म इति बुध्वा न भक्षयेत् ।
मांसं धर्मपरः प्राज्ञः प्राह मांसविवर्जने ॥ ७० ॥
सर्वत्र सर्वदा जीवो मृत्योरुद्विजते यतः ।
सत्सङ्गतोऽपवर्गाप्तिरिति कीटकथानके ॥ ७१ ॥
तपो विद्या तथा दानं त्रयं मोक्षफलप्रदम् ।
पात्रे श्रद्धानयोपेतं दानं मोक्षकरं भवेत् ॥ ७२ ॥
तपो निःश्रेयसं जन्तोरकामहतमुत्तमम् ।
विद्यात्मानुभवाच्छ्रेष्ठा मुक्तिदा भववारिधेः ॥ ७३ ॥
देशकालविशेषेण त्रयमेतदनुत्तमम् ।
इति मैत्रेयभिक्षायां स्वयं व्यासो जगाद ह ॥ ७४ ॥
पतिशुश्रूषया नारी मुक्तिमेति भवार्णवात् ।
सुमनाः शाण्डिलीवादे स्त्रीणां धर्मं मुनिर्जगौ ॥ ७५ ॥
अनात्मचिन्ता दुःखाय सामोपायो महान्मतः ।
जीववने हेतुरित्याह हरिणीकृशके मुनिः ॥ ७६ ॥
देवर्षिपितृभूतेशमुख्यैर्धर्मोऽप्यनन्यथा ।
मनोऽनुष्ठेय इत्याह मुनिर्धर्मरहस्यके ॥ ७७ ॥

आहारशुद्धेर्धीशुद्धिरत आहारशोधनम् ।
कृतं तथैवानुष्ठेयं भोज्याभोज्य इतीरितम् ॥ ७८ ॥
कृते प्रतिग्रहे पश्चात्प्रायश्चित्तं चरेद्बुधः ।
धीशुद्ध्यर्थमिति प्राह प्रायश्चित्तविधौ मुनिः ॥ ७९ ॥
देशकालानुरोधेन धर्मं कृत्वा पुराविदः ।
बहवो मोक्षमापन्ना इत्युदाहरणैर्जगौ ॥ ८० ॥
धर्मादर्थाद्भयात्कामात्कारुण्यादिति पञ्चधा ।
दानमित्याह तच्चिह्नैः सर्वेषां हितकाम्यया ॥ ८१ ॥
एक एव प्रभुर्लोके भगवान्हरिरव्ययः ।
स एव वैष्णवैर्विष्णुः शैवैः शिव इतीष्यते ॥ ८२ ॥
गिरिं हिमालयं कृष्णो दग्ध्वा भूयोऽप्यजीवयत् ।
तथा रुद्र इदं दृष्टमुभयोरेकरूपतः ॥ ८३ ॥
ब्रह्माण्डस्य शिवस्याप्यभेदस्तत्रैव निश्चितः ।
शिवस्यालौकिकी लीला कर्तृत्वमपि दर्शितम् ॥ ८४ ॥
निष्कामधर्मानुष्ठानाद्भक्तिर्वै साम्यसंयुता ।
जायते तत्त्वविज्ञानं जनयन्ती स्वभावतः ॥ ८५ ॥
कृष्ण एव परं तत्त्वं न ततः परमण्वपि ।
ध्येयो ज्ञेयः समर्च्यश्च स इत्याह शिवः स्वयम् ॥ ८६ ॥
सर्वशास्त्ररहस्यत्वात्सर्वदेवमहेश्वरः ।
श्रीकृष्णः परमं तत्त्वं ध्येयमित्याह भीष्मगीः ॥ ८७ ॥
सर्वधर्माप्तिहेतुत्वात्सर्वसारमयत्त्वतः ।
सुपुमर्थनिदानत्वात्तस्य नामसहस्रकम् ॥ ८८ ॥
जपेदर्थमभिज्ञाय तेन तुष्टो हरिः स्वयम् ।
रतिं नैसर्गिकीं स्वस्मिन्ददाति सुपुमर्थकाम् ॥ ८९ ॥
यद्यद्विभूतिमल्लोके तत्तद्विष्णुमयत्वतः ।
जपेद्भारतसावित्रीं सर्वसारप्रबोधिनीम् ॥ ९० ॥
प्रादुर्भावो हरेर्यत्र देवर्षिप्रमुखं जगत् ।
तज्जपेत्सर्वसिद्ध्यर्थं सावित्रीकीर्तनाशयात् ॥ ९१ ॥
तत्रापि ब्राह्मणा ब्रह्मतत्त्वनिष्ठाः सुधार्मिकाः ।
मान्याः पूज्या इति प्राह ब्राह्मणानां प्रशंसने ॥ ९२ ॥
योगिनां तत्त्वनिष्ठानां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
नासाध्यं जगतीत्याह वाद्यर्जुनसमागमे ॥ ९३ ॥

वेदस्य ब्राह्मणानां च तात्पर्यं च दिवौकसाम् ।
भगवान्कृष्ण इत्याह वासुदेवप्रशंसने ॥ ९४ ॥
धर्मगोप्ता सतां भर्त्ता शिवात्मा परमं पदम् ।
सर्वज्ञः कृष्ण इत्याह महेश्वरप्रशंसने ॥ ९५ ॥
यः शिवः स च वै कृष्णो यः कृष्णः शिव एव सः ।
इत्यप्यनुपदं भावं भासयत्येष सन्मुनिः ॥ ९६ ॥
श्रुतिमानं सदाचारं स्वानुभूतिं विवेकतः ।
विनिश्चित्य परं वेत्ति मतं कृष्णप्रसादतः ॥ ९७ ॥
विना कृष्णकृपालेशं न जानीते परं पदम् ।
रहस्यं सर्ववेदानां जन इत्यब्रवीन्मुनिः ॥ ९८ ॥
प्रमाणनिर्णयेनैव शान्तिं ब्रह्मधियं तथा ।
प्राप्नोति पुरुषो वृद्धसेवनात्कृष्णभक्तितः ॥ ९९ ॥
शास्त्रेण धर्मनियमः कृतस्तत्सेवनाज्जनः ।
मुच्यते नान्यथेत्याह भीष्मो धर्मसुतं प्रति ॥ १०० ॥
ये भजन्ति हरिं तेषां भजनं लोककर्तृकम् ।
भवेत्सर्वहितं पुंसामित्युक्तं वंशकीर्तने ॥ १०१ ॥
भगवत्तत्त्वनिष्ठस्य भगवद्रूपचिन्तनात् ।
भगवानेव साक्षात्स्यान्नेत्रगः सन्निधौ मृते ॥ १०२ ॥
अहो श्रीभगवद्भक्तेर्माहात्म्यं सर्वसम्मतम् ।
अन्तकालेऽपि यद्भीष्मो लब्धवान्कृष्णसन्निधिम् ॥ १०३ ॥
वेदसिद्धान्तवक्तृत्वमाचार्यत्त्वमनुत्तमम् ।
प्राप्य कृष्णप्रसादेन कृष्णैकत्वमवाप ह ॥ १०४ ॥
ज्ञानवैराग्यपाथोऽब्धिं भक्तिभाजं हरेः प्रियम् ।
वन्दे भीष्ममहं साक्षाद्वेदविग्रहमादरात् ॥ १०५ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविद्वत्कृते भारततात्पर्यप्रकाशे दानधर्मतात्पर्यप्रकाशस्त्रयोदशः समाप्तिमगमत् ॥

ऋषय ऊचुः—

पिनाकिन्भगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृत ।
माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छामि शङ्कर ॥ १ ॥

महेश्वर उवाच—

पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषो हरिः।
कृष्णो जाम्बूनदाभासो व्यभ्रे सूर्य इवोदितः॥ २॥

हृषीकेशं नमस्कृत्य दानधर्मरहस्यकम्।
व्यासोक्तं लिख्यते सारोद्धारग्रन्थविवेचने॥ १॥

आदिपर्वारभ्य प्रतिपाद्यत्वेन सर्वस्मिन्भारते श्रीकृष्ण एव परमप्रमेयतया वर्णितस्तत्र तत्रार्च्यध्येयज्ञेयत्वेन तस्यैव तत्त्वं सर्ववेदान्तरहस्यभूतं जिज्ञासवो मुनयो महादेवं पप्रच्छुरिति वदन्नाह व्यासः—**ऋषय ऊचुरिति**।

भगवतस्तत्त्वं भगवानेव जानातीति पिनाकिन्नित्यादिविशेषणभूतसम्बोधनचतुष्टयेन दर्शितं वासुदेवस्य माहात्म्यं स्वयंप्रकाशस्य सर्वव्यापिनो देवस्यापरिच्छिन्नं प्रभावं तदुपास्तिज्ञानादिसिद्धये सम्यगवधारयितुमिच्छाम इत्यर्थः॥ १॥

इत्येवं पृष्टो भगवद्भक्तिसिद्धये भगवत्तत्त्वं वर्णयति भगवान् रुद्र इत्याह—**महेश्वर उवाचेति**।

सर्वजगत्स्रष्टुः पितामहादपि तज्जनकत्वेश्वरत्वगुरुत्वात्मत्वादिना वरः उपास्यतयाऽत्यन्तश्रेष्ठः, तत्र हेतुः शाश्वत इति ब्रह्मणो द्विपरार्द्धमात्रकालावस्थायितया तदधिष्ठानभूतो हरिर्नित्यस्थायीत्यर्थः। तत्रापि हेतुः पुरुष इति पूर्णत्वादेव कालादिपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः। हरिर्ब्रह्मादिसङ्कटहरणैकशीलः, एवंविशेषणविशिष्टः कृष्णः सदानन्दरूपो हरिरुपास्य इत्यर्थः॥ २॥

दशबाहुर्महातेजा देवतारिनिषूदनः।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः॥ ३॥
ब्रह्मा तस्योदरभवस्तस्याहं च शिरोभवः।
शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्च सुरासुराः॥ ४॥
ऋषयो देहसंभूतास्तस्य लोकाश्च शाश्वताः।
पितामहगृहं साक्षात्सर्वदेवगृहं च सः॥ ५॥
सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टा त्रिभुवनेश्वरः।
संहर्ता चैव भूतानां स्थावरस्य चरस्य च॥ ६॥
स हि देववरः साक्षाद्देवनाथः परन्तपः।
सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतोमुखः॥ ७॥

दशबाहुरिति वचनाद्दशभुजत्वमपि भगवतोऽस्तीति गम्यते।

यद्वा दशः पक्षी विहङ्गम इति निघण्टुः, गरुडो हि दैत्यसंहारसमये भगवद्बाहुवद्व्यवहरतीति यद्वा गरुडगर्वविध्वंसनार्थं तस्मिन्कृतो बाहुर्येन स चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मादिजनकत्वेन भगवत्तत्त्वं वर्णयति—ब्रह्मेति ॥ ४–५ ॥

अस्मदादिकर्मापि तस्यैव कर्मेति नास्मदादीनां स्रष्टृत्वसंहर्तृत्वादौ स्वातन्त्र्यमित्याह—स इति ॥ ६ ॥

इदानीं कण्ठरवेण तस्यैवार्च्यध्येयज्ञेयरूपत्वं विशदयति—स हीति। देववरत्वेन सर्वत्र पूज्यत्वं तस्यैवेत्यर्थः। साक्षाद्देवनाथत्वेन तस्यैव ध्येयत्वं सर्वज्ञादिपदैः सर्ववित्त्वसर्वाधिष्ठानत्वसर्वव्यापकत्वसर्वात्मत्वरूपेण तस्यैव वेदान्तवेद्यत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः।
न तस्मात्परमं भूतं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ ८ ॥
सनातनो वै मधुहा गोविन्द इति विश्रुतः।
स सर्वान् पार्थिवान् संख्ये घातयिष्यति मानदः ॥ ९ ॥
सुरकार्यार्थमुत्पन्नो मानुषं वपुरास्थितः।
नहि देवगणाः शक्तास्त्रिविक्रमविना कृताः ॥ १० ॥
भवने देवकार्याणि कर्तुं नायकवर्जितः।
नायकः सर्वभूतानां सर्वभूतनमस्कृतः ॥ ११ ॥

तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्येषु स एव तत्पदार्थो वाच्यलक्ष्यरूपेण प्रतिपाद्य इति मनसि निधाय तद्विभज्य दर्शयति।

परमात्मेति लक्ष्यनिर्देशः।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ इति ॥

'मायां तु प्रकृतिं विद्धि मायिनं तु महेश्वरमि'ति श्रुतेः।

हृषीकेश इत्यन्तर्यामिनिर्देशः, 'यो विज्ञाने तिष्ठन्नि'त्यादिश्रुतेः। सर्वव्यापीति सर्वात्मत्वनिर्देशः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेः। तथा च कृष्ण एव सर्ववेदान्ततात्पर्यमिति भावः। एतदेवोपपादयति—नेति ॥ ८ ॥

य एव वेदान्तेषु सनातन इति प्रसिद्धः, स एव ब्रह्मणो रक्षार्थं मधुनामानं दानवं निहत्य मधुहेति विश्रुतः, स एव गवामाधिपत्येऽभिषिक्तो गोविन्द इति विश्रुत इति योजना ॥ ९ ॥

सर्वदेवाधिदेवत्वमपि तस्यैवेत्याह—सुरकार्यार्थमिति।

सर्वशक्तित्वमपि तस्यैवेत्याह—नहीति। तथा च सर्वदेवेश्वरत्वसर्वशक्तित्वादिगुणैः स एव सर्वेषामुपास्य इति भावः। उपास्यगुणान्विवृणोति नायक इत्यारभ्याध्याय-समाप्तेः लीलाविग्रहस्यैव प्रायो गुणा वर्णिताः, तथा कर्माणि, तेन श्रीकृष्ण एवैवंगुण-कर्मविशिष्टः सर्वेषां सर्वत्र सर्वदोपास्य इत्युक्तम्, अक्षरार्थस्तु निगदव्याख्यात इति नेह यत्यते ॥ १०–११ ॥

एतस्य देवनाथस्य देवकार्यपरस्य च।
ब्रह्मभूतस्य सततं ब्रह्मर्षिशरणस्य च ॥ १२ ॥
ब्रह्मा धमति गर्भस्थः शरीरे सुखसंस्थितः।
शर्वः सुखं संश्रितश्च शरीरे सुखसंस्थितः ॥ १३ ॥
सर्वाः सुखं संश्रिताश्च शरीरे तत्र देवताः।
स देवः पुण्डरीकाक्षः श्रीगर्भः श्रीसहोषितः ॥ १४ ॥
शार्ङ्गचक्रायुधः खड्गी सर्वनागरिपुध्वजः।
उत्तमेन स शीलेन शौचेन च दमेन च ॥ १५ ॥
पराक्रमेण वीर्येण वपुषा दर्शनेन च।
आरोहणप्रमाणेन धैर्येणार्जवसम्पदा ॥ १६ ॥
आनृशंस्येन रूपेण बलेन च समन्वितः ॥ १७ ॥
अस्त्रैः समुदितः सर्वैर्दिव्यैरद्भुतदर्शनैः।
योगमायः सहस्राक्षो निरपायो महामनाः ॥ १८ ॥
वीरो मित्रजनश्लाघी ज्ञातिबन्धुजनप्रियः।
क्षमावांश्चानहंवादी ब्रह्मणो नायकोऽपि च ॥ १९ ॥
भयहर्ता भयार्तानां मित्राणां नन्दिवर्धनः।
शरण्यः सर्वभूतानां साधूनां पालने रतः ॥ २० ॥
श्रुतवानर्थसम्पन्नः सर्वभूतनमस्कृतः।
समाश्रितानां वरदः शत्रूणामपि धर्मवित् ॥ २१ ॥
नीतिज्ञो नीतिसम्पन्नो ब्रह्मवादी जितेन्द्रियः।
भावार्थमिह देवानां बुद्ध्या परमया युतः ॥ २२ ॥
प्राजापत्ये शुभे मार्गे मानवे धर्मसंस्कृते।
समुत्पत्स्यति गोविन्दो मनोर्वंशे महात्मनः ॥ २३ ॥

दाता ब्राह्मणसत्कर्ता ब्रह्मभूतो द्विजप्रियः ।
राज्ञो मागधसंरुद्धान्मोक्षयिष्यति यादवः ॥ २४ ॥
जरासन्धं तु राजानं निर्जित्य गिरिगह्वरे ।
सर्वपार्थिवरत्नाढ्यो भविष्यति स सर्ववान् ॥ २५ ॥
पृथिव्यामप्रतिहतो वीर्येण च भविष्यति ।
विक्रमेण च संपन्नः सर्वपार्थिवपार्थिवः ॥ २६ ॥
शूरसेनेषु संभूत्वा द्वारकायां वसन्प्रभुः ।
पालयिष्यति गां देवीं विजित्य नयवित्सदा ॥ २७ ॥
तं भवन्तः समासाद्य वाङ्माल्यैरर्हणैर्वरैः ।
अर्चयन्तु यथान्यायं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ २८ ॥
यो हि मां द्रष्टुमिच्छेत्तु ब्रह्माणं च पितामहम् ।
द्रष्टव्यस्तेन भगवान्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ २९ ॥
दृष्टे तस्मिन्नहं दृष्टो न मेऽत्रास्ति विचारणा ।
पितामहो वा देवेश इति वित्त तपोधनाः ॥ ३० ॥
स यस्य पुण्डरीकाक्षः प्रीतियुक्तो भविष्यति ।
तस्य देवगणः प्रीतो ब्रह्मपूर्वो भविष्यति ॥ ३१ ॥
यश्च तं मानवो देवं संश्रयिष्यति केशवम् ।
तस्य कीर्त्तिर्जयश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ ३२ ॥
धर्माणां देशकः साक्षात्स भविष्यति धर्मभाक् ।
धर्मविद्भिः स देवेशो नमस्कार्यः सदोद्यतैः ॥ ३३ ॥
धर्म एव परो हि स्यात्तस्मिन्नभ्यर्चिते विभौ ।
स हि देवो महातेजाः प्रजाहितचिकीर्षया ॥ ३४ ॥
धमार्थं पुरुषव्याघ्र ऋषिकोटीः ससर्ज ह ।
ताः सृष्टास्तेन विभुना पर्वते गन्धमादने ॥
सनत्कुमारप्रमुखास्तिष्ठन्ति तपसान्विताः ॥ ३५ ॥
तस्मात् स वाग्मी धर्मज्ञो नमस्यो द्विजपुङ्गवः ।
वन्दितो हि स वन्देत मानितो मानयीत च ॥ ३६ ॥

अर्हितश्चार्हयेन्नित्यं पूजितः प्रतिपूजयेत् ।
दृष्टः पश्येदहरहः संश्रितः प्रतिसंश्रयेत् ॥ ३७ ॥
अर्चितश्चार्चयेन्नित्यं स देवो द्विजसत्तमाः ।
एतदस्यानवद्यस्य विष्णोर्वै परमं व्रतम् ॥ ३८ ॥
आदिदेवस्य महतः सज्जनाचरितं सदा ।
भुवनेऽभ्यर्चितो नित्यं देवैरपि सनातनः ॥ ३९ ॥
अभयेनानुरूपेण पूज्यन्ते तमनुव्रताः ।
कर्मणा मनसा वाचा स नमस्यो द्विजैः सदा ॥ ४० ॥
यत्नवद्भिरुपस्थाय द्रष्टव्यो देवकीसुतः ।
एष वोऽभिहितो मार्गो मया वै मुनिसत्तमाः ॥ ४१ ॥
तं दृष्ट्वा सर्वशो देव दृष्टाः स्युः सुरसत्तमाः ।
महावराहं तं देवं सर्वलोकपितामहम् ॥ ४२ ॥
अहं चैव नमस्यामि नित्यमेव जगत्पतिम् ॥ ४३ ॥
तत्र च त्रितयं दृष्टं भविष्यति न संशयः ।
समस्ता हि वयं देवास्तस्य देहे वसामहे ॥ ४४ ॥
एष वोऽनुग्रहः प्रोक्तो मया पुण्यस्तपोधनाः ।
यद्भवन्तो यदुश्रेष्ठं पूजयेयुः प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥
अथर्षयः संप्रहृष्टा जग्मुरेवं यथागमम् ।
तदद्भुतमचिन्त्यं च श्रुत्वा तत्रैव तत्पराः ॥ ४६ ॥

भीष्म उवाच–

सोऽयं पुरुषशार्दूलो मेघवर्णश्चतुर्भुजः ।
संश्रितः पाण्डवान् प्रेम्णा भवन्तश्चैनमाश्रिताः ॥ ४७ ॥

यो हि मामित्यादिग्रन्थस्यायमभिप्रायः–सर्वाधिष्ठानत्वं भगवतो वासुदेवस्य सर्वस्मिन्भारते प्रसिद्धमेव अतो भगवति दृष्टे सति सर्वस्यापि चेतनवर्गस्य जडवर्गस्य च दर्शनं सिद्धमिति कृष्ण एव सर्वोपायेन सेव्यो ध्येयो ज्ञेयश्चेति सिद्धान्तो विजयतेतराम् ॥ १२–४४ ॥

एवं भगवत्तत्त्वं शिवमुखेन प्रतिपाद्य स्वयं तदेव तत्त्वं प्रतिपादयति भीष्माचार्यः– स इति । यः पुरा शिवेन मुनीन्प्रति प्रतिपादितो भगवान्सोऽयमित्यङ्गुल्या निर्दिशति

समीपस्थं हरिं प्रेमास्पदत्वेन भवन्तः पाण्डवा एनं भगवन्तं श्रीकृष्णमाश्रिताः शरण्यत्वेन स्वीकृतवन्तः, भवतः पाण्डवान् निजभक्तत्वेन तथैव हरिः स्वीकृतवानिति योजना ॥ ४५–४७ ॥

कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिश्चैव स्वर्गमार्गस्तथैव च ।
यत्रैव संस्थितस्तत्र देवो विष्णुस्त्रिविक्रमः ॥ ४८ ॥
सेन्द्रा देवास्तपस्त्रिंशदेष नात्र विचारणा ।
आदिदेवो महादेवः सर्वभूतप्रतिश्रयः ॥ ४९ ॥
अनादिन्निधनोऽव्यक्तो महात्मा मधुसूदनः ।
अयं जातो महातेजाः सुराणामर्थसिद्धये ॥ ५० ॥
सुदुस्तरार्थतत्त्वस्य वक्ता कर्ता च माधवः ।
तव पार्थ जयः कृत्स्नस्तव कीर्त्तिस्तथातुला ॥ ५१ ॥
तवेयं पृथिवी देवी कृत्स्ना नारायणाश्रयात् ।
अयं नाथस्तवाचिन्त्यो यस्य नारायणो गतिः ॥ ५२ ॥
स भवांस्त्वमुपाध्वर्यू रणाग्नौ हूतवान्नृपान् ।
कृष्णस्रुवेण महता युगान्ताग्निसमेन वै ॥ ५३ ॥
जयो योगी युगान्ताभः सव्यसाची रणाग्रगः ।
तेजसा हतवान्सर्वं सुयोधनबलं हरिः ॥ ५४ ॥
कर्मणामस्य कौन्तेय नान्तं संख्यातुमुत्महे ।
शाश्वतस्य पुराणस्य पुरुषस्य युधिष्ठिर ॥ ५५ ॥
ध्रुवं श्रेयः परं तात भविष्यति तवोत्तमम् ।
यस्य ते पुरुषव्याघ्रः सखा चायं जनार्दनः ॥ ५६ ॥
कृष्णः पृथिवीमसृजत्स्वं दिवं च
कृष्णस्य देहान्मेदिनी संबभूव ॥
वराहोऽयं भीमबलः पुराणः
सपर्वतानसृजद्वै दिशश्च ॥ ५७ ॥

सृष्टौ सर्वकारणत्वेनादिदेवः स्थितौ सर्वपालकत्वेन महादेवः संहारे सर्वभूतनिधनत्वेन सर्वभूतप्रतिश्रयः ॥ ४८–५७ ॥

अस्य चाधोऽथान्तरिक्षं दिवं च
दिशश्चतस्रो विदिशश्चतस्रः।
सृष्टिस्तथैवेयमनुप्रसूता
स निर्ममे विश्वमिदं पुराणम् ॥ ५८ ॥
अस्य नाभ्यां पुष्करं संप्रसूतं
यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः।
येनाच्छिन्नं तत्तमः पार्थ घोरं
पतति पृथिव्यर्णवं तर्जयानम् ॥ ५९ ॥
कृते युगे धर्म आसीत्समग्र-
स्त्रेताकाले ज्ञानमेव प्रयत्नः।
बलं त्वासीद् द्वापरे पार्थ कृष्णः
कलावधर्मः क्षितिमाजगाम ॥ ६० ॥
स एव पूर्वं निजघान दैत्या-
न्स पूर्वदेवश्च बभूव सम्राट्।
स भूतानां भावनो भूतभव्यः
स विश्वस्यास्य जगतश्चाभिगोप्ता ॥ ६१ ॥
यदा धर्मो ग्लाति वंशे सुराणां
तदा कृष्णो जायते मानुषेषु।
धर्मे स्थित्वा स तु वै भावितात्मा
परांश्च लोकानपरांश्च पाति ॥ ६२ ॥
त्याज्यांस्त्यक्त्वाथासुराणां वधाय
कार्याकार्ये कारणं चैव पार्थः।
कृतं करिष्यन् क्रियते चैव देवो
राहुं सोमं विद्धि च शक्रमेनम् ॥ ६३ ॥

अस्य चाधः इति आकाशादेरप्युपर्युपर्ययमेवास्तीत्युक्तम् ॥ ५८ ॥
अर्णवं तर्जयानमित्यगाधत्वमपारत्वं चोक्तम् ॥ ५९ ॥

युगेषु धर्मतारतम्यमपि कृष्णकटाक्षप्रयुक्तमेवेत्याह—कृत इति । ज्ञानम् अकर्तव्यकोटेरप्युपस्थानात्त्रेतायां विवेक आसीत्, द्वापरे तु द्वितीयकोटेः साम्याद् बलं प्रधानमासीद् न धर्मः, कलावधर्म एव बलवानिति भावः ॥ ६० ॥

स एव पूर्वदिव आदिदेवो दैत्यान्निजघान स एव सम्राट् बलिरूपः पूर्वदेवो दैत्यो बभूव ॥ ६१ ॥

ग्लाति ग्लायति ॥ ६२ ॥

एनमेव सर्वात्मतया राहुं सोमं शक्रं च विद्धि ॥ ६३ ॥

स विश्वकर्मा स हि विश्वरूपः
व विश्वभुग् विश्वसृग्विश्वजिच्च ।
स शूलभृच्छोणितभृत्कराल-
स्तं कर्मभिर्विदितं वै स्तुवन्ति ॥ ६४ ॥

तं गन्धर्वाणामप्सरसां च नित्य-
मुपतिष्ठन्ते विबुधानां शतानि ।
तं राक्षसाश्च परिसंचरन्ति
रायस्पोषः स विजिगीषुरेकः ॥ ६५ ॥

तमध्वरे शंसितारः स्तुवन्ति
रथन्तरे सामगाश्च स्तुवन्ति ।
तं ब्राह्मणा ब्रह्ममन्त्रैः स्तुवन्ति
तस्मै हविरध्वर्यवः कल्पयन्ति ॥ ६६ ॥

ते घोषार्थे गीर्भिरिन्द्रा स्तुवन्ति
स चापीशो भारतैकः पशूनाम् ।
स पौराणीं ब्रह्मगुहां भविष्ठो
महीसत्रं भारताग्रे ददर्श ॥ ६७ ॥

स चैव गामुज्जहाराग्र्यकर्मा
विमोक्ष्य दैत्यानुरगान्दानवांश्च ।
तस्य भक्षान्विविधान्वेदयन्ति
तमेवाजौ वाहनं वेदयन्ति ॥ ६८ ॥

तस्यान्तरिक्षं पृथिवी दिवं च
सर्वं वशे तिष्ठति शाश्वतस्य ।
स कुम्भरेतः समृजे सुराणां
यत्रोत्पन्नमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ ६९ ॥

स मातरिश्वा विभुरश्ववाजी
स रश्मिवान्सविता चादिदेवः ।
तेनासुरा विजिताः सर्व एव
तद्विक्रान्तैर्विजितानीह त्रीणि ॥ ७० ॥

शोणितभृत् शरीरी ॥ ६४ ॥

रायो धनस्य पोषकः ॥ ६५ ॥

महीसत्रं पृथिव्याश्छादनं मज्जनमिति यावत् । सत्रं यज्ञे महादानाच्छादनारण्य-कैतवे इति मेदिनी । घोषार्थे गोवर्द्धनोद्धरणकाले घोषोऽम्बुनादो वा वृष्ट्यर्थमित्यर्थः, पशूनां जीवानां वा ॥ ६६–६७ ॥

वाहनं जयप्रापकम् ॥ ६८ ॥

सुराणां मित्रावरुणयोरेतः कुम्भे ससृजे ॥ ६९ ॥

विक्रान्तैः पादविक्षेपैः त्रीणि भुवनानि ॥ ७० ॥

स देवानां मानुषाणां पितॄणां
तमेवाहुर्यज्ञविदां वितानम् ।
स एव कालं विभजन्नुदेति
तस्योत्तरं दक्षिणं चायने द्वे ॥ ७१ ॥

तस्यैवोर्ध्वं तिर्यगधश्चरन्ति
गभस्तयो मेदिनीं भासयन्तः ।
तं ब्राह्मणा वेदविदो जुषन्ति
तस्यादित्यो भासया युज्य भाति ॥ ७२ ॥

समाप्तिमस्याध्वरकृद्विधत्ते
तमध्वरे वेदविदः पठन्ति ।
स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिणाभिः
सप्ताश्च युक्तं वहते वै त्रिधाम ॥ ७३ ॥

महातेजाः सर्वशः सर्वसिंहः
कृष्णो लोकान् धारयते यथैकः ।
हंसं तमोघ्नं च तमेव वीरं
कृष्णं सदा पार्थ कर्तारमेहि ॥ ७४ ॥

य एकदा कक्षमतो महात्मा
तुष्टो विभुः खाण्डवे धूमकेतुः ।
सराक्षसांस्तुरङ्गांश्चावजित्य
सर्वत्रगः सर्वमग्नौ जुहोति ॥ ७५ ॥

स एव पार्थाय श्वेतमश्वं प्रयच्छ-
त्स एवाश्वानथ सर्वांश्चकार ।
सर्वधुरस्तस्य रथस्त्रिचक्र-
स्त्रिवृच्छिराश्चतुरश्वस्त्रिणाभिः ॥ ७६ ॥

देवानामस्येति शेषः ॥ ७१ ॥

जुषन्ति सेवन्ते ॥ ७२ ॥

विधत्ते अध्वरमित्यर्थात् त्रिणाभिः शीतोष्णवृष्टिकालगर्भं चक्रं संवत्सरं त्रिधामेति वर्षावातोष्णप्रकारम् ॥ ७३ ॥

हंसं सूर्यम् ॥ ७४ ॥

बन्धुरः संसाररथस्य योक्ता त्रिचक्रः सत्त्वरजस्तमोमयः त्रिवृच्छिरा उर्ध्वमध्याधोगतिफलः चतुरश्वः कालादृष्टेश्वरेच्छासङ्कल्पाश्चत्वारोऽश्वा यस्य त्रिणाभिः शुक्लं कृष्णं शुक्लकृष्णं च त्रिविधगर्भः ॥ ७५–७६ ॥

स विहाय व्यदधात् पञ्चनाभिः
स निर्ममे गां दिवमन्तरिक्षम् ।
सोऽरण्यानि व्यसृजत्पर्वतांश्च
हृषीकेशोऽमितदीप्ताग्नितेजाः ॥ ७७ ॥

अलं च यद्वै सरितो जिघांसन्
शक्रं प्रहरन्तं निरासं स महेन्द्रः ।
स्तूयते वै महाध्वरे विप्रैरेको
स वै ऋक्सहस्रैः पुराणैः ॥ ७८ ॥

तमेवाहुर्ऋषिमेकं पुराणं
स विश्वकृद्विदधात्यात्मभावान् ।
वेदांश्च वो वेदयते स देवो
विधींश्च यश्चाश्रयते पुराणान् ॥ ७९ ॥
कामे वेदे लौकिके यत्फलं च
विष्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि ।
ज्योतींषि शुक्ल्यानि हि सर्वलोके
त्रयो लोकाः लोकपालास्त्रयश्च ॥ ८० ॥
त्रयोऽग्नयो व्याहृतयश्च तिस्रः
सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ।
संवत्सरः स ऋतुः सोऽर्द्धमासः
सोऽहोरात्रः सकला वै स काष्ठाः ॥ ८१ ॥
यात्रा मुहूर्ताश्च लवाः क्षणश्च
विष्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि ।
चन्द्रादित्यौ ग्रहनक्षत्रताराः
सर्वाणि दर्शान्यथ पौर्णमासम् ॥ ८२ ॥
नक्षत्रयोगा ऋतवश्च पार्थ
विष्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रसूतम् ॥ ८३ ॥
रुद्रादित्या वसवोऽथाश्विनौ च
साध्याश्च विश्वे मरुतो गणाश्च ।
प्रजापतिर्देवमातादितिश्च
पर्वे कृष्णा दृढयश्चैव सप्त ॥ ८४ ॥
वायुर्भूत्वा विक्षिपते च विश्व-
मग्निर्भूत्वा दहते विश्वरूपः ।
आपो भूत्वा मज्जयते च सर्वं
ब्रह्मा भूत्वा सृजते विश्वसंघान् ॥ ८५ ॥

पञ्चनाभिः पञ्चभूतानां नाभिराश्रय इत्यर्थः ॥ ७७ ॥
निरासं पराभूतवान् ॥ ७८ ॥
निधीन् अग्निहोत्रादिशास्त्रम् ॥ ७९–८५ ॥

वेद्यं च यद्वेदयते च वेद्यं
विधिश्च यस्य श्रयते विधेयम् ।
धर्मे च वेदे च बले च सर्वं
चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥ ८६ ॥

ज्योतिर्भूतः परमोऽसौ पुरस्ता-
त्प्रकाशते यत्प्रभया विश्वरूपः ।
अपः सृष्ट्वा सर्वभूतात्मयोनिः
पुराकरोत्सर्वमेवाथ विश्वम् ॥ ८७ ॥

ऋतूत्पातान्विविधान्यद्भुतानि
मेघान् विद्युत्सर्वमैरावतं च ।
स वै कृत्स्नं स्थावरं जङ्गमं च
विश्वात्मानं विष्णुमेनं प्रतीहि ॥ ८८ ॥

विश्वावासं निर्गुणं वासुदेवं
सङ्कर्षणं जीवभूतं वदन्ति ।
ततः प्रद्युम्नमनिरुद्धं चतुर्थ-
माज्ञापयत्यात्मयोनिर्महात्मा ॥ ८९ ॥

स पञ्चधा पञ्चजनोपपन्नं
स चोदयन्विश्वमिदं सिसृक्षुः ।
ततश्चकारावनिमारुतौ च
खं ज्योतिरम्भश्च तथैव पार्थ ॥ ९० ॥

स स्थावरं जङ्गमं चैवमेव
चतुर्विधं लोकमिमं च कृत्वा ।
ततो भूमिं व्यदधात्पञ्चबीजां
द्यौः पृथिव्यां धास्यति भूरि वारि ॥ ९१ ॥

अनेन विश्वं कृतमेतद्धि राजन्
स जीवयत्यात्मयोनिः प्रजा वै ।
ततो देवानसुरान् मानवांश्च
लोकानृषींश्चापि पितॄन्प्रजाश्च ॥ ९२ ॥

समासेन विधिवत्प्राणिलोका-
न्सर्वान्सदा भूतपतिः सिसृक्षुः ।
शुभाशुभं स्थावरजङ्गमं च
विश्वक्सेनात्सर्वमेतत्प्रतीहि ॥ ९३ ॥

वेद्यं वेदप्रतिपाद्यं ज्ञेयम् ॥ ८६ ॥

अनिरुद्धमहङ्कारम् ॥ ८७–८९ ॥

पञ्चधा पञ्चप्रकारं देवासुरमानुषश्वापदतिर्यग्रूपेण पञ्चजनाः पञ्चभूतानि तैरुपपन्नं विश्वं सिसृक्षुराज्ञापयतीति पूर्वेणान्वयः ॥ ९० ॥

चतुर्विधं जरायुजा हि पञ्चबीजां चतुर्विधभूतग्रामः कर्म च तेषां बीजभूताम् ॥ ९१–९३ ॥

यद्वर्तते यच्च भविष्यतीह
सर्वं ह्येतत्केशवं त्वं प्रतीहि ।
मृत्युश्चैव प्राणिनामन्तकाले
साक्षात्कृष्णः शाश्वतो धर्मवाहः ॥ ९४ ॥
भूतं च यच्चेह न विद्म किञ्चि-
द्विष्वक्सेनः सर्वमेतत्प्रतीहि ।
यत्प्रशस्तं च लोकेषु पुण्यं
यच्च शुभाशुभं तत्सर्वंकेशवः ॥ ९५ ॥
एतादृशः केशवोऽतश्च भूयो
नारायणः परमश्चाव्ययश्च ।
मध्यान्तोऽस्य जगतस्तस्थुषश्च
सम्बुभूषता प्रभवश्चाव्ययश्च ॥ ९६ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिसदानन्दविद्वत्कृते भारतसारोद्धारे दानधर्मसारोद्धारस्त्रयोदशः समाप्तिमगमत् ॥

अतः केशवाद्यत्परं कल्प्यते तद्विपरीतमसन्मार्ग इत्यर्थः ।

अतो यथोक्तगुणमाहात्म्यादपि भूय अनन्तगुणगणनिलयत्वादपरिमितमहिमायं केशव इत्यर्थः ॥ ९४–९६ ॥

अथाश्वमेधीयतात्पर्यप्रकाशः ॥

वन्दे कृष्णपदाम्भोजमकरन्दरतिस्पृहान् ।
सतोऽहं यत्प्रसादेन कुर्वे सारं यथामति ॥ १ ॥
अश्वमेध उपाख्यानत्रयं तत्रादिमे मुनिः ।
काश्यां मृतस्य मोक्षाप्तिं सूचयित्वैव लिङ्गतः ॥ २ ॥
धर्मेणैव धनं लब्ध्वा यष्टव्यं सत्त्वशुद्धये ।
स संवर्तमरुत्तीये प्रोक्तवानाशयं त्विति ॥ ३ ॥
श्रीकृष्णधर्मसंवादे द्वितीये तु समासतः ।
शास्त्रार्थसूत्रणं जिह्मनिषेधादार्जवस्तवात् ॥ ४ ॥
तृतीये तद्विवरणं संवादे कृष्णपार्थयोः ।
तदूर्ध्वमुञ्छवृत्याद्योपाख्यानैर्ज्ञानसाधनम् ॥ ५ ॥
तत्रादौ तु शुचाक्रान्तो मूढो वैराग्यमिच्छति ।
मौढ्यप्रयुक्तवैराग्याद्वरं कर्म स्वशास्त्रतः ॥ ६ ॥
मरुत्तो यज्ञस्तुत्यर्थे तद्वंश्यक्षितिपस्तुतिः ।
संवर्तेन गुरोः स्पर्द्धा प्रोक्तार्थार्थित्वगर्हणे ॥ ७ ॥
संयोगं कथयन्नाह स संवर्तमरुत्तयोः ।
नारदाननतः काशीमाहात्म्यं परमाद्भुतम् ॥ ८ ॥
शवदर्शनतः शम्भुदर्शनाप्तेः प्रदर्शितम् ।
शवो लिङ्गत्वमाप्नोति जीवश्च शिवतामिति ॥ ९ ॥
शिवाधीनं धनं प्रोक्तं माहात्म्यं तत्त्ववेदिनः ।
तदनुग्रहतो देवा यान्ति दासत्वमित्यपि ॥ १० ॥
न कार्या केनचित्स्पर्द्धा कुर्वंस्तां दुःखमश्नुते ।
महानपीति निर्णीतं दृष्टान्तोऽत्र बृहस्पतिः ॥ ११ ॥
ब्रह्मज्ञानैकनाश्योऽसौ शोको नश्यति नाध्वरैः ।
ज्ञानं त्वार्जवतः साध्यमिति नृग्यकथाशयः ॥ १२ ॥
सम्यक्तत्त्वविवेकेन जिह्मं पापमयं त्यजन् ।
प्राप्नोत्यात्ममतिं प्राज्ञः शुद्धबुद्धिर्विरागवान् ॥ १३ ॥
मुख्यः स्यादान्तरत्यागः बाह्यो गौण इति ब्रुवन् ।
तत्त्वज्ञानमृते मोक्षो नास्तीत्याह हरिः स्वयम् ॥ १४ ॥

नानोपायैर्न कामस्य जयः सम्भाव्यते नृणाम् ।
तत्त्वावबोधनमृते कामगीताशयस्त्विति ॥ १५ ॥
अहो हरेः कृपोत्कर्षो वरीवर्त्यखिलोपरि ।
यदावेशाद्विशोकोऽभूद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १६ ॥
स्वतन्त्रोऽपि हरिर्भक्ततन्त्र इत्यर्जुनं प्रति ।
द्वारकागमने प्रार्थ्यस्त्वया राजेति योऽब्रवीत् ॥ १७ ॥
ब्रह्मात्मज्ञानमुत्पन्नं निःसन्दिग्धमपि ध्रुवम् ।
प्रवृत्तिमार्गविक्षेपाद् भ्रष्टतुल्यं न शोभते ॥ १८ ॥
यद्यपि ज्ञानमुत्पन्नं न नश्यति तथापि तु ।
प्रवृत्तिव्यग्रमनसो नश्यतीव विभाति तत् ॥ १९ ॥
इत्यदर्श्यर्जुनज्ञाननाशेन मुनिना स्फुटम् ।
तथा तत्रावति प्रीतिर्हरेरित्यब्रवीत्पुनः ॥ २० ॥
तथाप्युपेक्षते नायं हरिर्भक्तं कृतागसम् ।
भूयोऽपि तत्त्वविज्ञानमर्जुनायाप्युपादिशत् ॥ २१ ॥
साधनं पुष्कलं ज्ञानं वैराग्यं सर्वभोगतः ।
विवेकाज्जातमित्याह सिद्धाख्यानं हरिः स्वयम् ॥ २२ ॥
नित्यानित्यविवेकादिगुणाः शिष्यस्य सम्मताः ।
ज्ञानविज्ञानमुख्याः स्युः स्वाचार्यस्य गुणास्तथा ॥ २३ ॥
जन्ममृत्युजरादुःखदोषालोचनमाचरेत् ।
क्षराक्षरविचारेण तत्त्वं वेत्ति सुधीः पुमान् ॥ २४ ॥
यथोक्तगुणसम्पन्नो ब्रह्मात्मैक्यविचारतः ।
स्वानुभूत्या पदं पश्येद्द्वयातीतं चिदद्वयम् ॥ २५ ॥
तत्साक्षात्कारतो मुक्तिः स्वतःसिद्धा प्रकाशते ।
इत्याशयो नु गीतासु दर्शितो मुनिना स्फुटम् ॥ २६ ॥
प्रमात्रादिविलाप्यादौ दृश्यं पश्येत्परं पदम् ।
साक्षिणं सर्वभावानां ब्रह्मानन्दं व्रजेत्ततः ॥ २७ ॥
प्रतीतिमात्रमाज्ञाय ज्ञानज्ञेयात्मकं जगत् ।
तत्त्वं पश्येच्चिदानन्दमद्वयं वेदमौलितः ॥ २८ ॥
बाह्यमान्तरतो दृश्यं मृषा सत्यं चिदद्वयम् ।
तदेवाहं तदेवेदमिति मत्वा न शोचति ॥ २९ ॥
श्रुत्योक्तं प्राणसंघातं विलाप्योदानवीक्षणात् ।
प्रपञ्चविलयो योगी कृतकृत्यः स्वरूपधीः ॥ ३० ॥

अध्यारोपापवादाभ्यां ब्रह्मतत्त्वविचारतः ।
ज्ञात्वा प्रत्यञ्चमद्वैतं पुनः कृत्यं न विद्यते ॥ ३१ ॥
अद्वैतं भगवत्तत्त्वं भेदबुद्धेर्भिदाभ्रमः ।
वेदार्थस्यापरिज्ञानादर्थैक्येऽप्यज्ञतागमः ॥ ३२ ॥
एकः शास्ता गुरुर्द्रष्टा भेदबुद्ध्या विभिद्यते ।
यथोमित्युपदेशैक्ये देवादीनां भिदामतिः ॥ ३३ ॥
दानं दम्भं दमं शममोमित्येकोपदेशनात् ।
देवा दैत्याश्च मुनय उरगाश्च प्रपेदिरे ॥ ३४ ॥
असङ्गं साक्षिणं बुद्ध्वा त्यक्त्वा विश्वं मरुस्थलम् ।
प्रवेष्टव्यं वनं ब्रह्मानन्दमात्मानमीक्षणात् ॥ ३५ ॥
तत्त्वज्ञानेन दृश्यत्वद्रष्टृत्वमपबाध्य च ।
कुर्वन्नसंगः कर्माणि न करोति न लिप्यते ॥ ३६ ॥
देहेन्द्रियमनोबुद्धिजयेनैव परात्मनः ।
विज्ञानं जायते वेदमौलिजं नान्यथा यतेः ॥ ३७ ॥
गुणान् गुणविकारांश्च मिथ्यात्वेन विचार्य्य च ।
विजित्य सर्वतो बुद्धिं मुच्यते ह्यर्कवत्सुधीः ॥ ३८ ॥
सर्वानर्थकरीं तृष्णां विनिहत्यावबोधतः ।
मुच्यते नात्र संदेहोऽप्यम्बरीषनृपो यथा ॥ ३९ ॥
ममेति द्व्यक्षरो मृत्युर्विषयाभाववीक्षणात् ।
नश्यतीतो विमुक्तः स्यात् पुमान् जनकराजवत् ॥ ४० ॥
सम्यग्ज्ञानवतो दिष्टं ज्ञात्वा तत्त्वं विमुच्यते ।
इति ब्राह्मण गीतासु गीतं भगवता स्वयम् ॥ ४१ ॥
जीवब्रह्मजगत्तत्त्वं विविच्य श्रुतिसम्मतम् ।
तत्त्वमेकमनुस्यूतं ज्ञात्वा धीरो विमुच्यते ॥ ४२ ॥
त्रैगुण्यमखिलं जीवजगत्तत्त्वमुपेक्ष्य च ।
सारभूतं परंब्रह्म तत्त्वमस्तीति निश्चितम् ॥ ४३ ॥
गुणातीतमविज्ञाय गुणकार्येषु सज्जते ।
तज्ज्ञानात्सर्वविज्ञानं श्रुतिमौलिविनिश्चितम् ॥ ४४ ॥
हरिरेव जगज्जीवतत्त्वं तज्ज्ञो विमुच्यते ।
तदज्ञानादहंकारविमूढो मृत्युमृच्छति ॥ ४५ ॥
अध्यात्मादित्रयं मायामात्रं निश्चित्य युक्तिभिः ।
प्रत्यञ्चं ब्रह्म विज्ञाय जीवन्नेव विमुच्यते ॥ ४६ ॥

ब्रह्मादीनां समुत्कर्षो यत्तत्त्वेक्षणतो भवेत् ।
तत्तत्त्वं भगवान्विष्णुरिति ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ ४७ ॥
विष्णुरेवैष विस्तारः सूर्येन्द्वग्निमुखं जगत् ।
विष्णुरेव ततः सत्यं मृषान्यत्सकलं जगत् ॥ ४८ ॥
कालचक्रभ्रमायत्तं सर्वमज्ञजनावृतम् ।
भगवत्तत्त्वविज्ञानमृते नास्ति सुखं क्वचित् ॥ ४९ ॥
भगवद्भक्तिवैराग्यतत्त्वज्ञानत्रयं यदा ।
समुत्पद्येत ईशस्य कृपया तर्हि मुच्यते ॥ ५० ॥
सर्वेषणापरित्यागाद् ब्रह्मतत्त्वधिया यदि ।
स्वस्वरूपे स्थितस्तर्हि कृतकृत्यो भवेत्सुधीः ॥ ५१ ॥
सर्वसाधनसम्पत्या तत्त्वज्ञानमुदे यदा ।
दृश्योज्झितं तदा ब्रह्म विमुक्तं पश्यति स्वयम् ॥ ५२ ॥
नानामतं महर्षीणां तन्निष्ठैकात्मवस्तुनि ।
तज्ज्ञानात्कृत्यमार्तण्डज्वालातो मुच्यते सुधीः ॥ ५३ ॥
यावत्तत्त्वचिदद्वैतज्ञानं वेदान्तसम्मतम् ।
नोदेति तावदज्ञत्वं नोपशाम्यति कर्हिचित् ॥ ५४ ॥
प्रातीतिकमिदं बुद्ध्वा जगत्तस्यावधिं हरिम् ।
स्वस्वरूपतया बुद्ध्वा मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ५५ ॥
इत्येवं गुरुशिष्यादिभावमारोप्य माधवः ।
बोधयामास स्वं तत्त्वं पार्थाय हितकाम्यया ॥ ५६ ॥
ब्रह्मादीनां नियन्तापि मायाधीशोऽखिलेश्वरः ।
भक्त्यधीनतया धर्मसूनोराज्ञामपेक्षते ॥ ५७ ॥
भक्तापराधमाबाध्यानुगृह्णात्येव तान्हरिः ।
स्वशापोद्यतमुत्तङ्कं विश्वरूपमदर्शयत् ॥ ५८ ॥
छलाक्रान्ता महान्तोऽपि कृतान्तविजये रताः ।
त्यजन्त्यानन्दमभ्रान्तमुत्तङ्कोऽप्यमृतं यथा ॥ ५९ ॥
ब्रह्मविद्याप्रधानाङ्गजपो भक्तिर्गुरोरपि ।
कार्या त्रयं दृढेत्येवमुत्तङ्काख्यानकाशयः ॥ ६० ॥
येन दुःखमसह्यं स्यात्प्राणिनां न तदाचरेत् ।
युद्धाख्यानं वदन्कृष्णो नाभिमन्युमकीर्तयत् ॥ ६१ ॥
धनं देवप्रसादेन यज्ञार्थं लभते महान् ।
सिद्धं पूर्वं मरुत्तस्य यथा प्राप युधिष्ठिरः ॥ ६२ ॥

नास्त्यशक्यं हरेः किञ्चिन्मायाधीशतया विभोः ।
ब्रह्मास्त्रदग्धमथैष परीक्षितमजीवयत् ॥ ६३ ॥
भगवद्भक्तिनिष्ठानां किमसाध्यं जगत्त्रये ।
अश्वमेधकथाभावं दर्शयामास सन्मुनिः ॥ ६४ ॥
सर्वधर्मशिरोरत्नभूतहिंसा मता श्रुतेः ।
अश्वमेधाद्यवप्रस्थजन्यं पुण्यं ततो महत् ।
कीर्त्तितं मुनिना यज्ञसिद्धानन्तरमद्भुतम् ॥ ६५ ॥
शुद्धेन मनसा दत्तं स्वल्पमप्यचलायते ।
श्रद्धापूतं ततो देयं सद्भिरित्यत्र कीर्तितम् ॥ ६६ ॥
क्लेशार्जितं धनं न्यायाच्छ्रद्धया विधिनार्पितम् ।
सत्पात्रे स्वल्पमप्यश्वमेधादप्यधिकं भवेत् ॥ ६७ ॥
हिंसामिश्रस्य धर्मस्य निन्दार्थं तत्र तत्र च ।
प्रोक्तमप्याशयं भूयो मुनिरुञ्छे न्यवर्णयत् ॥ ६८ ॥
सर्वसाधनहीना हि महान्तो यज्ञमद्भुतम् ।
निर्वर्तयन्ति साङ्गं तदित्यगस्त्याध्वरे स्मृतम् ॥ ६९ ॥
सर्वधर्मनिधानत्वात्सर्वधर्मैकरक्षणात् ।
क्षमैव ज्यायसीत्याह जमदग्निनिदर्शनात् ॥ ७० ॥
अहिंसाक्षान्तिसद्धर्मैराराध्यः सर्वसम्मतः ।
यो हरिस्तं मुदा वन्दे नन्दनन्दनमीश्वरम् ॥ ७१ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषि श्रीसदानन्दविद्वत्कृते भारततात्पर्यप्रकाशेऽश्वमेधीयतात्पर्यप्रकाशश्चतुर्दशः समाप्तिमगमत् ॥

अथाश्रमवासिकतात्पर्यप्रकाशः ॥

साङ्गोपाङ्गविशिष्टा प्राग्ब्रह्मविद्या समापिता ।
सा च सर्वेषणात्यागपूर्विका वनवासिनाम् ॥ १ ॥
शमादिसम्पदस्तत्र सम्भवाद्भवतीत्यपि ।
दर्शितं धृतराष्ट्राद्यारण्यगमनतः स्फुटम् ॥ २ ॥
प्राक्प्रव्रजिष्यतां स्वीयकुटुम्बानुमतिर्नृणाम् ।
पितॄणां तर्पणं तद्वदावश्यकमितीरितम् ॥ ३ ॥
सागसो न परायत्तभोगः सौख्याय देहिनः ।
दुःखायैव स इत्याह धृतराष्ट्रनिदर्शनात् ॥ ४ ॥
सर्वनाशेऽपि गन्तव्यं वनं सुतपसे नृणाम् ।
अन्यथामुत्र नेहापि सुखं नेत्याह तत्र सः ॥ ५ ॥
नान्यसंस्कारयुक्तस्य शान्तिः स्यात्तपसाऽपि नुः ।
अतस्तत्त्यागतः शान्तिर्धृतराष्ट्रनिदर्शनात् ॥ ६ ॥
तत्त्वदर्शी जनालक्ष्यः परमं सुखमश्नुते ।
तस्य मोक्षोऽप्यनायासादित्याह विदुरागमे ॥ ७ ॥
नासाध्यं तपसः किञ्चिन्निष्कामस्य मुनेरिति ।
व्यासः सर्वान्मृतांस्तद्वद्दर्शयामास कौरवान् ॥ ८ ॥
यावद्देहान्तरं देही न गृह्णीयाद्भवान्तरे ।
स्वर्गे वा नरके तावत् पूर्वभावं न मुञ्चति ॥ ९ ॥
संयोगा विप्रयोगान्ताः क्षयान्ताः सकलोच्छ्र्याः ।
इत्यदर्शि स्फुटं भावो मुनिनाश्रमवासिके ॥ १० ॥

॥ इति भारततात्पर्यप्रकाशे आश्रमवासिकतात्पर्यं समाप्तिमगमत् ॥ १५ ॥

अथ मौशलतात्पर्यप्रकाशः ॥

एवं त्यागे परं मोक्षमुक्त्वा फलमतः परम् ।
ये त्वरण्यमनाश्रित्य कामार्थनिरतः सदा ॥ १ ॥
अक्षादिकलहैनैते नश्यन्ति व्यसनाद् वृथा ।
दृष्टान्ता यादवास्तत्र येऽन्योन्यं समरे हताः ॥ २ ॥
न विप्रा वञ्चनीयाः स्युर्हास्येनापि विपश्चिता ।
अन्यथा सर्वनाशः स्याद्यदुबालनिदर्शनात् ॥ ३ ॥
सर्वतः प्रबलं दैवं भगवद्हृदयानुगम् ।
मुनयोऽपि शिशूञ्छेपुर्हास्येऽपि हरिजानपि ॥ ४ ॥
अवश्यंभाविनो भावानीश्वरोऽप्यनुमोदते ।
अन्यथा कर्तुमीशोऽपि कृष्णः शापममन्यत ॥ ५ ॥
न कदाचित्सुरा पेया प्रबलैः क्षत्रियैरपि ।
अन्यथा सर्वनाशः स्याद्यादवोऽत्र निदर्शनम् ॥ ६ ॥
तृणं वज्रायते दैवे कुपिते विप्रशापतः ।
वज्रोऽपि तृणतां याति नृणां पूर्वविपर्ययात् ॥ ७ ॥
सर्वे क्षयान्ता निचया यादवानां परिक्षयात् ।
तथार्जुनपराभूतेः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥ ८ ॥
देवस्याव्यभिचारित्वाद् मिथ्यात्वाज्जगतोऽपि च ।
आत्मनोऽप्यद्वयत्वाच्च विशोकित्वं विदां भवेत् ॥ ९ ॥
इति मौशलतात्पर्य्यं यथामति मयेरितम् ।

॥ इति भारततात्पर्यप्रकाशे मौशलतात्पर्यं समाप्तिमगमत् ॥ १६ ॥

अथ महाप्रस्थानतात्पर्यप्रकाशः ॥

महाप्रस्थानतात्पर्यं संक्षेपेण निदर्श्यते ॥ १ ॥
अनित्यं मृत्युना ग्रस्तं सर्वं ज्ञात्वा त्यजेद् बुधः ।
न सज्जेत स्वतोऽन्यत्र कृतार्थः पाण्डवा यथा ॥ २ ॥
समानेषु न वैषम्यात्पूजा कार्या विपश्चिता ।
कुर्व्वन्नश्यति वैषम्यं द्रौपदीव पुमर्थतः ॥ ३ ॥
स्नेहः स्वर्गान्तरायत्वान्न कार्यः कुत्रचिद् बुधैः ।
बान्धवेष्वपि भार्यायां युधिष्ठिरवदेव हि ॥ ४ ॥
प्राज्ञत्वस्याभिमानोऽपि पतनायैव देहिनः ।
न कार्यः स्यात्कृते तस्मिन् पतेद्धि सहदेववत् ॥ ५ ॥
रूपयौवनगर्वोऽपि पतने हेतुरुच्यते ।
नैवं कुर्यात्कृते तस्मिन् पतेत्स नकुलो यथा ॥ ६ ॥
न प्रतिज्ञां मृषां कुर्यान्न गर्वं बलविद्ययोः ।
नात्याशावान् यथा मूढः पतेद्भीमार्जुनौ यथा ॥ ७ ॥
लक्ष्मीर्बान्धवभोज्यैव श्रेयसी न स्वमात्रगा ।
न स्वर्गं गन्तुमैच्छत्स भ्रातृभार्यादिभिर्विना ॥ ८ ॥
नीचमप्यन्तिमं प्राज्ञः स्वसुखादिविभागतः ।
सम्भाव्य पश्चाद् भुञ्जीत शुनीव च युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥
आनृशंस्यं परो धर्मस्तं प्रयत्नेन पालयेत् ।
यथा श्वानं विना राजा नैच्छत्स्वर्गं युधिष्ठिरः ॥ १० ॥

॥ इति भारततात्पर्यप्रकाशे महाप्रस्थानपर्वतात्पर्यं समाप्तिमगमत् ॥ १७ ॥

अथ स्वर्गारोहणपर्वतात्पर्यप्रकाशः ॥

अमर्षो दुस्त्यजः पुंसां संस्कारप्रबलत्वतः ।
स्वर्गेऽपि धार्मिकस्यापि धर्मसूनोर्यथाभवत् ॥ १ ॥
छलेनापि न वक्तव्यं वचो धर्मेण पृच्छतः ।
तत्फलं नरकप्राप्तिरित्यदर्शि स्वरीक्षणे ॥ २ ॥
स्वयं सोढ्वा महद्दुःखं सुखं देयं हि देहिनाम् ।
स्वर्गं त्यक्त्वान्यसौख्यायाजातारिर्निरये स्थितः ॥ ३ ॥
विपरीतं फलं दृष्ट्वा सत्स्वसत्सु च सन्मतेः ।
अमर्षो जायते स्वर्गे यथा धर्मसुतस्य सः ॥ ४ ॥
धर्मधैर्यवतां वश्याः सर्वे देवाः सहेश्वराः ।
स्वयमेव स्युरित्याह धर्मसूनोश्चरित्रतः ॥ ५ ॥
स्वर्गभोगोऽपि मुक्तानां भवेत्प्रारब्धकर्मणा ।
आसमाप्तेरिति प्राहाधिकारिकनयोक्तिभिः ॥ ६ ॥
कर्मणां फलमस्तीति दर्शनार्थं हरेरपि ।
स्वर्गभोगस्तदन्ते च स्वस्वरूपप्रवेशनम् ॥ ७ ॥
यस्त्वात्मरतिरित्यादिश्लोकयुग्मे हरिः स्वयम् ।
नैव तस्य कृतेनार्थस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ८ ॥
प्राह तत्त्वविदां कर्म तत्फलाभावमागमात् ।
पुनः स्वस्यापि सम्प्राह कर्मतत्फलयोः क्षतिम् ॥ ९ ॥
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥ १० ॥
इत्येवं स कथं स्वर्गभोगी स्यादज्ञजीववत् ।
कथं वा कर्मणामन्ते स्वस्वरूपप्रवेशनम् ॥ ११ ॥
जीवन्मुक्तवदस्य स्यान्नित्यमुक्तस्य सर्वथा ।
यस्याविद्यादिसंबन्धो भूतपूर्वः स एव हि ॥ १२ ॥
जीवो भोगावसानेन प्रविशत्यात्मनि ध्रुवम् ।
न त्वीश्वरः स्वतन्त्रोऽसौ निरावृत्तस्वरूपतः ॥ १३ ॥

ज्ञानादिषड्गुणैश्वर्यः कामप्यूहति कल्पनाम् ।
इत्यलं बहुधा सूक्ष्मं सद्भिरित्युपरम्यते ॥ १४ ॥
भगवद्भक्तियुक्तानां पार्थादीनां हरीक्षणात् ।
मुक्तानामपि भोक्तिः स्यात् कर्मश्रद्धोपपत्तये ॥ १५ ॥
वैराग्यमन्तरा भक्तिज्ञानदौर्लभ्यमस्त्यतः ।
तदन्ते वर्णितं तस्य हेतुधर्मस्तथेरितः ॥ १६ ॥
सर्वेषामेव भावानामनित्यत्वस्य वीक्षणात् ।
वैराग्यं संभवेत् पुंसां सत्त्वशुद्ध्या स्वधर्मतः ॥ १७ ॥
वैरस्यं विप्रलम्भत्वं क्षयित्वं वीक्ष्य सर्वतः ।
वस्तूनां भ्रान्तिहेतूनां सर्वत्र ममतां त्यजेत् ॥ १८ ॥
माता पिता सुता दारा बान्धवोऽन्ये धनानि च ।
विप्रयोगो ध्रुवं तैः स्याद्ये गृहीता ममत्वतः ॥ १९ ॥
गता यान्ति च यास्यन्ति सर्वे सर्वस्य देहिनः ।
विमृश्यैवं त्यजेदेषु ममत्वं सर्वथा बुधः ॥ २० ॥
तथाहंतास्पदं देहद्वयं भूतोत्थमीक्ष्यताम् ।
अविद्याकार्यमद्वैततत्त्वज्ञानेन बाधितम् ॥ २१ ॥
अनात्मत्वेन तुच्छत्वान्नाहं तत्र तनुद्वये ।
स्थेयं नित्यात्मनि प्रत्यक्तत्त्वे कूटस्थसाक्षिणि ॥ २२ ॥
यावद्देहाद्यहंकारस्तावन्मूढो ह्यनर्थभाक् ।
हर्षशोकभयाधीनामाकरत्वादनात्मदृक् ॥ २३ ॥
आत्मदर्शनमेवातः पाण्डित्यं भ्रान्तिनाशनम् ।
हर्षशोकाद्यनर्थैकध्वान्तित्वात्संश्रयेद् बुधः ॥ २४ ॥
तदात्मदर्शनं कृष्णभक्त्यधीनं विरागिणः ।
सा भक्तिभगवद्धर्मानुष्ठानेनैव लभ्यते ॥ २५ ॥
धर्मानुष्ठानमेवातो गरीयः सर्वसाधनात् ।
अनुक्रोशान्मुनिर्लोकहितायान्ते तदुक्तवान् ॥ २६ ॥
कामाल्लोभाद्भयाद्धेतोर्जीवितस्यापि न त्यजेत् ।
सुपुमर्थनिदानत्वाद्धर्ममित्याह कण्ठतः ॥ २७ ॥
त्यक्त्वा धर्मं हि कामेन नहुषः सर्पतां गतः ।
लोभाद् दुर्योधनो हित्वा सकुटुम्बो हतोऽधमः ॥ २८ ॥
भयादिन्द्रः परित्यज्य स्वर्गाद् भ्रष्टो हतप्रभः ।
जीवितार्थे गतस्त्यक्त्वा द्रौणिश्च पदमापदाम् ॥ २९ ॥

अत्यक्त्वा कामतो धर्मं भीष्मपार्थौ महत्तराम् ।
गतौ हि पदवीं वीरौ कृष्णप्रेमास्पदत्वतः ॥ ३० ॥
लोभात्तमपरित्यज्य सशरीरो दिवं गतः ।
युधिष्ठिरो महामान्यः सर्वत्र सुपरीक्षितः ॥ ३१ ॥
सुहृत्त्यागभयात्कर्णो न भिन्नः कृष्णमन्त्रतः ।
अद्यापि कीर्तिराह्लादकारिणी यस्य भूतले ॥ ३२ ॥
जीवितस्यापि हेतोर्हि न त्यक्तं शिविना पुरा ।
यद्यशश्चन्द्रमा लोके भ्राजतेऽद्यापि सर्वतः ॥ ३३ ॥
तस्माद्धर्मः सदा सेव्यः सुपुमर्थेप्सुभिर्नृभिः ।
भगवद्भक्तिनिष्ठोऽयमित्युक्तमुपसंहृतौ ॥ ३४ ॥
नित्यत्वं फलतो धर्मे भगवद्भक्तिसाधने ।
भगवत्प्राप्तिरूपत्वात्तत्फलस्य ततस्तथा ॥ ३५ ॥
वैद्युत्कत्वं सुखादेस्तु कामकर्मफलत्वतः ।
इहामुत्राप्यनित्यत्वाद्विषयाणामनित्यता ॥ ३६ ॥
जीवो ब्रह्मस्वरूपत्वान्नित्यो वेदान्तसम्मतः ।
जीवोपाधेरनित्यत्वं तत्त्वज्ञानैकबाधनात् ॥ ३७ ॥
नित्योऽनित्येन सम्बन्धं कुर्याद्धर्मेण सज्जनः ।
अनित्यं सम्परीत्यज्य सर्वमायामयत्वतः ॥ ३८ ॥
इति भारतसावित्रीतात्पर्यं हरिभक्तये ।
यथामति मयादर्शि व्यासभावानुसारिणी ॥ ३९ ॥
स धर्मः श्रवणादस्य भारतस्य नृणां भवेत् ।
अनुष्ठेयतया वेदे स्मृत्यादौ यो हितो नृणाम् ॥
स भारतस्य श्रवणात्पठनादेव लभ्यते ॥ ४० ॥
इत्यतः श्रवणस्यास्य फलं व्यासेनं वर्णितम् ।
इति श्रीस्वर्गारोहपर्वतात्पर्यमीरितम् ॥ ४१ ॥
उपक्रमोपसंहाराभ्यासादीनां विचारणात् ।
यद्विधानां हि लिङ्गानां भारते वेदविग्रहे ॥ ४२ ॥
ज्ञायते भगवत्कृष्णे तात्पर्यं सच्चिदद्वये ।
यथाज्ञानं तथादर्शि मया तत्तत्प्रसादतः ॥ ४३ ॥
अस्मदादिवराकोऽपि यत्कृपापाङ्गवीक्षणात् ।
महाभारततात्पर्यं वेत्ति तं नौमि माधवम् ॥ ४४ ॥

श्रीकृष्णचरणाम्भोजमकरन्दरसाशिषा ।
श्रीसदानन्दविदुषा कृतोऽयं हरितुष्टये ॥ ४५ ॥
महाभारततात्पर्यप्रकाशोऽतिसमासतः ।
भूयात्सतां मुदे भूयो भूयो वीक्षणतः सदा ॥ ४६ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविदुषा कृतो भारततात्पर्यप्रकाशसंक्षेपोऽष्टादशः समाप्तिमगमत् ॥ १८ ॥

अथ हरिवंशतात्पर्यप्रकाशः

यो भूमामायि सूत्राखिलमयवपुषा भाति विष्णुस्वरूपी
वाराहं नारसिंहं वपुरमलतनुर्धत्त ओङ्कारमूर्तिः ।
मात्स्यं कौर्म्यंत्रिरामीं तनुमतुलगुणां व्यासरूपां तनुं च
स्वां स कृष्णोऽन्तरात्मा परमसुखनिधिर्मे मतौ सर्वदास्तु ॥ १ ॥

हरिवंशे हरेर्लीलाः स्फुटास्तात्पर्यभाविताः ।
न तत्र क्रियते यत्नः पृथक्तात्पर्यवर्णने ॥ २ ॥
नन्दनन्दनलीला या आनन्दरसगर्भिताः ।
भाविताः संसृतिध्वान्तहारिण्यश्चित्तशोधनात् ॥ ३ ॥
ज्ञानवैराग्यसद्भक्तिप्रदा याः श्रवणादिभिः ।
सेविताः सर्वदा सेव्या लीला भगवतो हरेः ॥ ४ ॥
वंशानुचरितं सर्वं प्रायोपाख्यातमञ्जसा ।
सर्वभारततात्पर्यविचारेणानुपूर्वशः ॥ ५ ॥
सर्गश्चैव विसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
ईशानुचरितं चैतत्स्पष्टं व्याख्यातमेव हि ॥ ६ ॥
जगज्जन्मादिहेतुत्वं हरेरद्भुतकर्मणः ।
विशदं हरिवंशेऽस्मिंस्तात्पर्येणानुकीर्तनात् ॥ ७ ॥
चरितं गोकुले विष्णोर्मथुरायामथाद्भुतम् ।
द्वारकायां हरेरेवानुरूपं मुनिनेरितम् ॥ ८ ॥
हरेर्मायानियन्तृत्वाद्वशित्वात्सर्ववित्त्वतः ।
आश्चर्यमप्यनाश्चर्यं सर्वं चरितमीशितुः ॥ ९ ॥
वेदान्तानां प्रमेयत्वादात्मत्त्वात्सर्वदेहिनाम् ।
ब्रह्मादीनां नियन्तृत्वाद्धरेः किं किं न शोभते ॥ १० ॥
वाराही नारसिंही या लीला भगवतो हरेः ।
श्रीवामनकृता या या सा सा केनोपमीयते ॥ ११ ॥
यथा हरिहराद्वैतं भेदभ्रान्तिनिवृत्तये ।
स्फुटं कैलासयात्रादिग्रन्थेषु मुनिनेरितम् ॥ १२ ॥

एवं संक्षेपतः श्रीमद्धरिवंशानुकीर्तनम् ।
भगवद्भक्तिहेतुत्वाद्यथामति मया कृतम् ॥ १३ ॥
तात्पर्यं पौष्करप्रादुर्भावे त्र्यक्षाद्वधे तथा ।
व्याख्यातुमवशिष्टं श्रीहरिवंशे तदुच्यते ॥ १४ ॥

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः । नमः शिवाय सपरिवाराय । नमो विष्णवे । नमो गुरुभ्य आचार्येभ्यः ।

यस्मिन्निदं मरुमयूखसरिल्लवाभं
विश्वं विचित्रमविकारिणि चित्स्वभावे ।
अध्यस्तमद्भुतगुणाम्बुनिधौ तमीशं
वन्दे मुकुन्दमनिशं मनसा गिराहम् ॥ १ ॥
हरिवंशे हरे रूपं पौष्करेऽत्यन्तमद्भुतम् ।
आधिदैविकमाध्यात्म्यं कूटैः कूटस्थमीरितम् ॥ २ ॥
तात्पर्यं पौष्करप्रादुर्भावस्यास्य समासतः ।
प्रदर्श्यते सदानन्दविदा कृष्णानुरक्तये ॥ ३ ॥
पुष्करव्योमचिद्रूपं तस्य ज्ञानेन देहिनः ।
प्रादुर्भावः स्वरूपेणावस्थानं तन्निरुक्तितः ॥ ४ ॥
मायोपहितचैतन्यमण्डाधिष्ठानभावतः ।
पद्मनाभ इति प्रोक्तस्तत्प्रभावोऽत्र पृच्छ्यते ॥ ५ ॥
महाभाग्यं महांल्लाभो ब्रह्मात्मैक्याप्तिरिष्यते ।
तज्ज्ञानात्सर्वविज्ञानसिद्धिरित्युत्तरं मुनेः ॥ ६ ॥
कश्चनापि न तस्येशे तस्य नाम महद्यशः ।
यशो विनिहितं तस्मिन्विश्वरूपमिति श्रुतेः ॥ ७ ॥
नारायणात्मयशसो वक्तव्यत्वादुपक्रमे ।
अधीत्य सर्वमध्यात्ममित्येवमुपसंहृतौ ॥ ८ ॥
तस्मादेतस्य शास्त्रस्य ब्रह्मैक्यपरतेष्यते ।
जगज्जन्मादिकं यत्तु प्रोक्तं तच्चापि तत्परम् ॥ ९ ॥
देवासुरादिशब्दा ये शमकामादिवाचकाः ।
ब्रह्मबोधोपकारित्वात्तेऽपि ब्रह्मैक्यतत्पराः ॥ १० ॥
द्वा सुपर्णा अजामेकामित्यादिनिगमान्तके ।
पक्षिमेषादिवृत्तान्तद्वारा ब्रह्म निरूपितम् ॥ ११ ॥
तथैव निर्विशेषं चिन्मात्रं सलिलशब्दितम् ।
शमकामादिधीवृत्तिर्देवासुरपदोक्तितः ॥ १२ ॥

अद्वैतो भवति द्रष्टा तथा सलिल एकलः ।
प्रजापत्यादयो हेति यथा वेदे निरूपितम् ॥ १३ ॥
तथैवात्रापि सर्वत्र तत्तद्रूपककल्पनैः ।
निरूपितं परं तत्त्वं वेदव्यासेन वेधसा ॥ १४ ॥
विद्याधिकारावगतावाश्वमेधादिकेष्विह ।
इन्द्रवृत्रादयः शब्दा आत्ममोहपराः कृताः ॥ १५ ॥
अत्रापि ब्रह्मणस्तद्वत्पारोक्ष्येण निरूपणम् ।
चक्रे दुर्जनचोरेभ्यस्तत्त्वरत्नं सुरक्षितुम् ॥ १६ ॥
तत्र पूर्वं भविष्योक्तौ गतिं संसारिणां नृपः ।
अत्युल्वणं समाकर्ण्य समुद्विग्नमताश्च सत् ॥ १७ ॥
शोकं तरनि तत्त्वज्ञो नान्यः पन्था विमुक्तये ।
इत्यादि वेदतो ज्ञानादन्यन्मुक्तेर्न साधनम् ॥ १८ ॥
श्रुत्वापि बहुशः पूर्वं रसज्ञो ब्रह्मवेदने ।
पुनस्तदेव जिज्ञासुः पृच्छति स्म मुनिं प्रति ॥ १९ ॥
श्रौतसिद्धान्तमालम्ब्य ब्रह्मात्मैक्यमखण्डितम् ।
मुनिराहादिमेऽध्याये शास्त्रोपोद्घातमद्भुतम् ॥ २० ॥
एकार्णवं विशुद्धा चिद्विष्णुरव्याकृतं नभः ।
पुष्करं द्विविधं कार्यं समष्टिव्यष्टिसंज्ञकम् ॥ २१ ॥
हरिमायोत्थितं विश्वं समस्तं कार्यकारणम् ।
हरितत्त्वपरिज्ञानाद्विलयं याति नान्यथा ॥ २२ ॥
भ्रान्तदृष्ट्या जगत्सर्गलयौ नित्यौ न वस्तुतः ।
न निरोधो न चोत्पत्तिरित्यादि श्रुतिदर्शनात् ॥ २३ ॥
यः कर्ता वियदादीनां मायया सर्वरूपधृक् ।
कालकालोऽखिलाध्यक्षो द्रष्टा स्वाधीन एव सः ॥ २४ ॥
तत्पदार्थो हरिर्विष्णुर्वेदान्तविषयत्वतः ।
प्रतिपाद्यत आनन्दरूपः सर्वान्तरोऽच्युतः ॥ २५ ॥
तदर्चनं च तद्ध्यानं तज्ज्ञानं चेष्यते श्रुतौ ।
अतः स एव भगवान्प्रश्नोत्तरविचारभूः ॥ २६ ॥
अचिन्त्यो ह्यप्रतर्क्यत्वादगम्यो वचनातिगः ।
तत्कृपामन्तरा कश्चिन्न तं वेत्तीत्युपक्रमे ॥ २७ ॥
ज्ञानसाधनवैराग्यसिद्धये वस्तुजागतम् ।
अनित्यं तारतम्यैकस्वभावं दुःखमुच्यते ॥ २८ ॥

द्वितीये तत्र मन्वादियुगादीनां निरूपणम् ।
भूतभौतिकसृष्टीनां विपर्यासदृगाप्तये ॥ २९ ॥
सत्त्वे स्थितः पुमान्सम्यग्ज्ञानवैराग्यलाभतः ।
कृतार्थत्वात्कृतं नाम प्रोच्यते युगरूपधृक् ॥ ३० ॥
कामोद्भूतः पुमान्कर्मी रजसा स्पृष्ट एव सन् ।
त्रेता स्वर्गादिभोगाय कर्म कुर्वंस्तदोच्यते ॥ ३१ ॥
रजसात्यन्तसंस्पृष्टः स्वार्थकामैकतत्परः ।
वैदिकं कर्म कुर्वाणः पुमान् द्वापर उच्यते ॥ ३२ ॥
रजस्तमोऽतिबाहुल्यात्पुमान्कामोत्कटत्वतः ।
वृथायुः क्षपणो मूढः क्रुद्धः कलिरितीर्यते ॥ ३३ ॥
अनात्मज्ञो भ्रमन्मूढो नैव विश्रान्तिमेत्यसौ ।
युगानुरूपां स कलिः कथं मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ ३४ ॥
सर्वथा सृष्टिविलयाद्यनेकानर्थसंकुलः ।
संसारो हेय आत्मैक्यज्ञानेनैवेति संग्रहः ॥ ३५ ॥
सर्वं दृश्यं विनाशीति ज्ञात्वा नाशविवर्जितम् ।
पदं नेतुं विनेयाह्नि तृतीये योग उच्यते ॥ ३६ ॥
विरक्तः शान्तिदान्त्यादियुक्तो ब्रह्मविचारणात् ।
वेदान्तवचसां ज्ञात्वा प्रत्यक्त्वेन परं पदम् ॥ ३७ ॥
शुद्धचिन्मात्र एवासौ ब्रह्मैक्यज्ञानवह्निना ।
सविलासं महामोहं दग्ध्वा स्वस्थो विमुच्यते ॥ ३८ ॥
स्थूलसूक्ष्मविलापेन प्रत्यक्तत्त्वैक्यवस्तुनः ।
प्रादुर्भावो यथावत्स्यात्तत्त्वज्ञानेन तद्विदः ॥ ३९ ॥
योगेनैकाग्र्यमापाद्य वेदान्तपरिशीलनात् ।
स्वकार्याज्ञानविध्वंसिज्ञानोद्भूते मुनिर्हरिः ॥ ४० ॥
सर्वदृश्यविलापेन ब्रह्मभूतो हरिः स्वयम् ।
अद्वयानन्दलाभेन कृतकृत्यो भवेन्मुनिः ॥ ४१ ॥
ऐहिकान्विषयांस्तद्वत्सर्वानामुष्मिकानपि ।
दहत्यात्मधिया वह्निज्वालया दृढवातया ॥ ४२ ॥
चित्तभूमिर्निजानन्दज्ञानवृष्ट्या रसाप्लुताः ।
त्यक्त्वाऽज्ञानजसन्तापं निर्वाणाङ्कुरनिर्वृताः ॥ ४३ ॥
सम्यग् ज्ञानोदयात्सर्वा वृत्तयः सुखसंप्लुताः ।
जायन्ते योगिनो ब्रह्मानन्दपूरे निमज्जतः ॥ ४४ ॥

न तत्र माता सौषुप्तौ न इष्टा जागरादिगः ।
नान्यो ज्ञाता समाधिस्थो यत्र ब्रह्मविदो गतिः ॥ ४५ ॥
अहो ब्रह्मात्मबोधस्य दृढस्योद्भूतिरुत्तमा ।
यत्र दृश्यातिगं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म राजते ॥ ४६ ॥
यज्ञरूपकतो योगमुक्त्वा तुर्ये निगद्यते ।
मार्कण्डेयसमाधिश्च तद्विघ्नेषु निदर्शनम् ॥ ४७ ॥
विना यज्ञादिसद्धर्मं पुंसश्चित्तं न शुद्ध्यति ।
चित्तशुद्धिं विना तत्त्वज्ञानेनैवाधिकारभाक् ॥ ४८ ॥
अतो यज्ञादिसद्धर्मं कुर्वन्कृष्णैकतत्परः ।
चित्तशुद्ध्यात्मविज्ञानेऽविकारित्वं समश्नुते ॥ ४९ ॥
सोऽधिकारी हरेर्भक्त्या वेदान्तगुरुवाक्यतः ।
ब्रह्मतत्त्वं श्रुतं मत्वा निदिध्यासनतत्परः ॥ ५० ॥
समाधौ लयविक्षेपशून्यस्तिष्ठेद्यथातथा ।
सत्त्ववृद्ध्या त्यजेद् दूरे यत्नं कृत्वा रजस्तमः ॥ ५१ ॥
मार्कण्डेयोऽभिधो योगी सत्समाधौ महार्णवे ।
रजसा तमसाविष्टो विक्षिप्तोऽभूदितीर्य्यते ॥ ५२ ॥
सोऽपास्य ब्रह्मसम्बन्धाद् दृश्यतेऽत्यन्तमद्भुतम् ।
हार्दाकाशे प्रविष्टोऽसौ सर्वं याथार्थ्यमीक्षते ॥ ५३ ॥
बहिर्दृष्ट्वा भ्रमत्यब्धौ संसाराख्ये ह्रुदुद्भवे ।
अन्तर्दृष्ट्यैति विश्रान्तिं प्रत्यग्ब्रह्मैक्यदशनात् ॥ ५४ ॥
यावद्भेदं निरीक्षेत तावद्दुःखं न शाम्यति ।
अभेदेनैति विश्रान्तिमुपास्यात्मैक्यदर्शनात् ॥ ५५ ॥
उपास्यो हरिरेवैको गुरुः स्वात्मा पिता सुहृत् ।
स वेद्यो वेदिता वेदो विद्वान्मोक्ष इति स्थितिः ॥ ५६ ॥
त्यक्त्वा रजस्तमश्चान्तर्द्ध्यात्वा नित्यं हरेः पदम् ।
विमुच्यते भवाम्भोधेर्योगीत्युक्तं चतुर्थके ॥ ५७ ॥
स्वस्वरूपापरिज्ञानाज्जगन्मिथ्येत्यबोधनात् ।
संसारे नितरां जीवो भ्रमत्यत्यन्तमोहितः ॥ ५८ ॥
स्वस्वरूपपरिज्ञानाज्जगन्मिथ्यात्वबोधनात् ।
मुच्यते संसृतेर्योगीत्युच्यते पञ्चमेऽधुना ॥ ५९ ॥
सङ्कल्पादेव जगतः सृष्टिः स्यान्न तु वास्तवी ।
सा सङ्कल्पनिरोधेन लयं यात्यद्वयात्मनि ॥ ६० ॥

सङ्कल्पात्मैव प्राक् तत्रोपासकः कश्चिदेव हि ।
ब्रह्मा भूत्वा ससर्जेदं जगदाण्डं वरं महत् ॥ ६१ ॥
सत्यसङ्कल्पसम्बन्धात्सत्यकामत्वमश्नुते ।
सत्यस्योपासनाद् ब्रह्मा स्वयम्भूर्भूतभावनः ॥ ६२ ॥
सर्वाकारो हरिः सर्वं सृजत्यात्मेच्छया हरिः ।
स्वेच्छाब्रह्मादिरूपेण स्वयमेव विवर्तते ॥ ६३ ॥
हरिरेवात्मतत्त्वं हि तदज्ञानाज्जगद्भ्रमम् ।
जीवः पश्यति तज्ज्ञानान्मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ६४ ॥
हरेः पूजा हरेर्ध्यानं हरेर्ज्ञानं निरन्तरम् ।
संसारबन्धमुच्छेत्तुं शक्नोतीति विनिश्चितम् ॥ ६५ ॥
तस्माद्धरिं प्रपद्येत सदा सर्वात्मना जनः ।
तेनैव सर्वसंसिद्धिरित्युक्तं पञ्चमे हृदा ॥ ६६ ॥
लेशतोऽपि न भेदोऽस्ति बाह्याभ्यन्तरविश्वयोः ।
इति वक्तुं मुनिः प्राह षष्ठे नाभ्यब्जसम्पदम् ॥ ६७ ॥
चिन्मात्रं ब्रह्म सर्वत्र बहिरन्तश्च निश्चितम् ।
कल्पितस्यास्त्यधिष्ठानं न तत्रान्यत्वमीक्षते ॥ ६८ ॥
समष्टिव्यष्टिरूपेणोपाधी तत्रैव कल्पितौ ।
उपाध्यावेशतो ब्रह्म भाति तत्तद्विशेषणैः ॥ ६९ ॥
निर्विशेषं परं ब्रह्म सर्ववेदान्तसम्मतम् ।
तद्बोधन उपायास्तु बहवः श्रुतिबोधिताः ॥ ७० ॥
जगज्जन्मादिहेतुत्वाद्यारोपणश्रुतीरितम् ।
ब्रह्म तद्बोधनायैव सर्गप्रलयकल्पनाः ॥ ७१ ॥
यथावद्वस्तुतो ब्रह्मतत्त्वं नैति भिदां कदा ।
भ्रान्त्या तत्र जगद्भानं नभोनीलवदीक्षते ॥ ७२ ॥
ब्रह्मबोधेन भ्रान्त्युत्थं समूलम्बाध्यते जगत् ।
विमुक्तो मुच्यते जीवः स्वतः षष्ठ इतीरितम् ॥ ७३ ॥
सप्तमे लयविक्षेपौ विघ्नौ तामसराज्जसौ ।
सत्त्वेन विष्णुना क्षेप्यौ मधुकैटभरूपकौ ॥ ७४ ॥
सात्त्विको योगधर्मः स्यादधर्मक्षयकृद्यतः ।
स च कृष्णानुसन्धानाद् वृद्धिं याति शनैः स्वयम् ॥ ७५ ॥
केशवानुग्रहादेव समाध्यादिगुणोदयः ।
स समाधिरप्रत्यूहसत्त्वोत्कर्षेण सिद्ध्यति ॥ ७६ ॥

सत्त्वोत्कर्षो हरेर्भक्त्या वैराग्याभ्यासरूपधृक् ।
यदोपैति तदाधीरः समाधिमनुतिष्ठति ॥ ७७ ॥
अविद्यारात्रिविलयारम्भे चित्तं परे पदे ।
समाधानोद्यतं दैनं दिनाभ्यासादनातुरम् ॥ ७८ ॥
लयात्मा कस्य तमसः प्राबल्ये सति कर्हिचित् ।
चित्तं विलीयते सद्यः स लयो मधुरुच्यते ॥ ७९ ॥
सत्त्वोत्कर्षाद्यदा चित्तं क्षणिकात्तत्त्ववस्तुनि ।
प्रविष्टं रजसो वेगाद्विक्षिप्तं स्याद् बहिः कदा ॥ ८० ॥
प्राबल्ये रजसश्चित्तविक्षेपं याति संसृतौ ।
स कैटभ इति प्रोक्तो विक्षेपो दुःखदो मुनेः ॥ ८१ ॥
योऽथमध्यासतः सत्त्वाद्विविक्तश्चिन्मयः पुमान् ।
जीवः सोऽत्र स्मृतो ब्रह्मा हृत्पद्मे विभ्रमं गतः ॥ ८२ ॥
तस्यास्ति हिंसनं ताभ्यां घोरायां संसृतौ बलात् ।
पातनं तस्य रक्षा तु सत्त्वोत्कर्षप्रबोधनात् ॥ ८३ ॥
वैराग्याभ्यासदार्ढ्येन सत्त्वोत्कर्षोऽपि लक्ष्यते ।
विष्णुभक्त्या स चोत्कर्षः सिद्ध्यत्यस्य प्रसादतः ॥ ८४ ॥
तयोर्नाशोऽपि सत्त्वेन विष्णुना प्रौढदैत्ययोः ।
वैराग्याभ्यासयोगेन दृढेनातिप्रमाथिनोः ॥ ८५ ॥
व्युत्थानमग्रिमः कल्पः पुंसो यत्स समाधितः ।
द्वैतादर्शनमेवास्ति समाधिरपि सर्वदा ॥ ८६ ॥
विष्णोः पुत्रत्वमत्रोक्तं मधुकैटभयोर्द्वयोः ।
उपसर्जनभावेन सत्त्वं प्रतिस्थितिस्तयोः ॥ ८७ ॥
सत्त्वानुकूल्यचरणं तयोर्नित्यं विवक्षितम् ।
न रजस्तमसी हित्वा प्रवृत्तिः सत्त्वमात्रतः ॥ ८८ ॥
तत्त्वज्ञानसमुत्पत्तिर्न विना साधनैर्भवेत् ।
गुरुशास्त्रोपदेशादि न तल्लेशं विनेष्यते ॥ ८९ ॥
सत्त्वौत्कण्ठ्यं तयोरीषद्भावेनावस्थितिर्यदा ।
तदा ब्रह्मात्मबोधस्य प्रादुर्भाव इति स्थितिः ॥ ९० ॥
सहायो विष्णुरेवास्ति मुमुक्षोः सत्त्वमूर्तिधृक् ।
तदाराधनमेवातः कुर्यादित्याह सप्तमे ॥ ९१ ॥
विष्णुभक्त्यैकप्रावण्यं सर्वथा मुनिसम्मतम् ।
अत्र प्रपञ्चितं तस्माद् ब्रह्मादेः संप्रदायतः ॥ ९२ ॥

भ्वादिसंज्ञं विराडादित्रयं युक्त्यनुभूतितः ।
विमुच्य सुस्थितौ भूम्नो व्युत्थाने सृष्टिरष्टमे ॥ ९३ ॥
शुद्धे ब्रह्मणि चिद्धातौ मायावित्वादिकल्पना ।
मायया न तु सद्भूम्नि स्वत इत्याह युक्तितः ॥ ९४ ॥
जपाकुसुमसान्निध्यात्स्फटिके रक्तताभ्रमः ।
यथा तत्रापि विभ्रान्त्या स्फटिकांशप्रमोषतः ॥ ९५ ॥
अध्यासः पद्मरागस्य पुनस्तत्रापि वस्तुनि ।
चन्द्रिकायां निशि भ्रान्त्या हीन्द्रनीलत्वविभ्रमः ॥ ९६ ॥
एवं विशुद्धचैतन्ये मायोपाध्येकयोगतः ।
ईश्वरत्त्वसमारोपः पुनस्तत्रापि मायिनि ॥ ९७ ॥
तारतम्येन मायाया बलस्यैश्वर्यशालिनः ।
सूत्रात्मत्वविराडात्मत्वाध्यासौ भवतो विभौ ॥ ९८ ॥
एत एव तु शास्त्रेऽस्मिन् ज्ञातव्याः सम्मताः सताम् ।
प्रातिलोम्येन मात्राणां प्रणवस्य यथार्थतः ॥ ९९ ॥
अविद्योपाधिना ह्यर्था जीवेनासङ्गरूपिणा ।
क्रमेण पूर्वपूर्वस्योत्तरत्र प्रविलापनात् ॥ १०० ॥
स्वस्वरूपप्रतिष्ठः स्याद् द्वैतादर्शनतः पुमान् ।
प्रणवस्यार्द्धमात्रायां न पुनर्जन्मभाग्भवेत् ॥ १०१ ॥
सोऽयमात्मास्त्यविद्यायाः शक्तिमत्याः श्रमाश्रयः ।
विषयोऽप्ययमेवास्ति द्वितीयस्यानिरूपणात् ॥ १०२ ॥
शुद्धरूपतिरोधानं तत्रावरणशक्तितः ।
येन प्रेमास्पदत्त्वेन भानेऽप्यावरणावृतः ॥ १०३ ॥
नैव भाति सुखात्मासौ संसृतिं परमां गतः ।
ततोऽन्यशक्तिरज्ञाने विक्षेपाकृतिरद्भुताः ॥ १०४ ॥
यथा विक्षेपशक्त्यात्मा विक्षिप्तोऽध्यासतो विभुः ।
ईशादिस्थूलदेहान्तप्रतिभासं प्रयात्यसौ ॥ १०५ ॥
पूर्वं पूर्वं समावृत्त्या विद्या मायाविसंश्रया ।
उत्तरोत्तरकार्याणां प्रादुर्भावे पटीयसी ॥ १०६ ॥
ईश्वरादिघटान्तं यज्जगत्सर्वं त्रिकालगम् ।
अविद्यारोपितं भूम्नि तन्मिथ्येति विनिश्चितम् ॥ १०७ ॥
अविद्यावृतवेलायां प्रत्यगात्मविभासनम् ।
नास्ति पूर्णस्वरूपेण तद्विचारमतश्चरेत् ॥ १०८ ॥

तत्राप्यावरणांशस्य विरोधी सांख्यशब्दितः ।
विचारः स च वेदान्तगिरां साध्यो विमर्शनात् ॥ १०९ ॥
वेदान्ताचार्यनिर्णीतरीत्या स्वानुभवोदये ।
आवरणांशस्य हानिः स्यात्स्वस्वरूपावलोकनात् ॥ ११० ॥
विक्षेपांशस्य योगेन निवृत्तिर्धीनिरोधिना ।
निदिध्यासनदार्ढ्ये हि धीनिरोधः स्वयं भवेत् ॥ १११ ॥
श्रवणे मनने दार्ढ्यं स्वानुभूतिकरं मतम् ।
सम्यग्बोधे समुत्पन्ने किञ्चित्कृत्यं न शिष्यते ॥ ११२ ॥
सोपाधिकभ्रमस्यास्य परोक्षज्ञानमात्रतः ।
न निवृत्तिर्विनोपाधिनिवृत्तिमिति निश्चितम् ॥ ११३ ॥
एवं च योगिनः स्थूलदेहासङ्गेन पूर्वजः ।
विराड्भावोऽस्ति भूतानां चिदचिद्ग्रन्थिरूपधृक् ॥ ११४ ॥
स्फटिके हीन्द्रनीलत्वाध्यासस्थानीय उत्थितः ।
योगिनो ब्रह्म संज्ञस्य मनसा कल्पितः सुतः ॥ ११५ ॥
बोधितः सांख्ययोगाभ्यां स भूनामा निवर्तते ।
चन्द्रिकायाः क्षये यद्वदिन्द्रनीलत्वविभ्रमः ॥ ११६ ॥
तस्यैव ब्रह्मणः पुत्रो भुवो नामापरं स्मृतः ।
स सूत्रात्मा समष्ट्यैकाभिमानी योगसम्भवः ॥ ११७ ॥
बोधितः सांख्ययोगाभ्यां पद्मरागोपमः स च ।
स्फटिके भ्रान्तिनाशेन स्वयमेव निवर्तते ॥ ११८ ॥
लौहित्याध्याससदृशः स्फटिके ब्रह्मणः सुतः ।
मानसो भूर्भवाख्योऽसावाद्य ईश्वरशब्दितः ॥ ११९ ॥
बोधितः पूर्ववत्सोऽपि स्वयमेव निवर्तते ।
ततोऽवशिष्यते शुद्धं ब्रह्मभूमेति शब्दितम् ॥ १२० ॥
न तत्र कल्पना काचिन्न तद्बीजभ्रमावहम् ।
स्वे महिम्नि परानन्दपदे यत्र स्थितिर्मता ॥ १२१ ॥
सोऽयमर्थोऽष्टमाध्याये ब्रह्मनारायणादिना ।
आधिदैविकवृत्तान्तरूपकेण निरूपितः ॥ १२२ ॥
बुद्धो योगी चिदात्मैव चिदात्मकमिदं जगत् ।
प्रतीतिसमकालं तत्पश्यतीत्यष्टमे ततः ॥ १२३ ॥
यत्सूचितं प्राक् श्लोकाभ्यां रहस्यं सांख्ययोगयोः ।
तद्विस्तरार्थे नवमे नृपतेः प्रश्नतः स्मृतम् ॥ १२४ ॥

श्रुत्वा तत्त्वविदां हार्दमलौकिकमिह्यद्भुतम् ।
तत्सिद्धान्तपरिज्ञाने जिज्ञासोरुत्सुका भवेत् ॥ १२५ ॥
सांख्ययोगात्मको ब्रह्मयज्ञोऽयं दशमे मुनिः ।
साख्यं ब्रह्मविचाराख्यं प्रस्तौति क्षिप्रसिद्धिदम् ॥ १२६ ॥
शुद्धे ब्रह्मणि दृग्रूपे प्रत्ययोऽसौ प्रकल्पितः ।
नाहं वेद्मीति सर्वस्य सिद्धो यः स्वानुभूतितः ॥ १२७ ॥
अज्ञानं सर्वबीजत्वादध्यस्तं जगदङ्कुरम् ।
येनानर्थैकमूलोऽसावहङ्कारः प्रकल्पितः ॥ १२८ ॥
अहमः प्रथमोऽध्यासो ब्रह्मण्यज्ञानसम्भवः ।
कामकर्मादिबीजानां तत एव समुद्भवः ॥ १२९ ॥
अनिर्वाच्यो जगद्धेतुश्चिद्विवर्तोऽहमित्ययम् ।
देहेन्द्रियासुमनसामध्यासोऽतः प्रवर्तते ॥ १३० ॥
अविद्यास्तीत्यहङ्कारे स्थित्वैवात्मनि कल्प्यते ।
नान्यथा चिद्धने शुद्धे तत्संबन्धः स्वयम्प्रभे ॥ १३१ ॥
अस्याविचेत्यविद्यायामेवासि त्वं प्रकल्प्यते ।
ब्रह्मद्वारा त्वविद्येयं न कथञ्चन युज्यते ॥ १३२ ॥
चिद्धातुर्निर्विकल्पत्वात्सप्रकाशाद्वयत्त्वतः ।
असङ्गत्वादवेद्यत्वाद्युज्येताविद्यया कथम् ॥ १३३ ॥
न प्रमाणमविद्यायां लौकिकं वैदिकं च वा ।
प्रामाणिकत्वे तस्याः स्याद् वस्तुत्वं तन्न युज्यते ॥ १३४ ॥
अकर्त्रभोक्त्रुदासीनस्वरूपे संसृतेर्विभौ ।
अन्यथानुपपत्त्यासौ कल्प्यते न तु वस्तुतः ॥ १३५ ॥
अनिर्वाच्यं जडं विश्वं समारोपितमात्मनि ।
यथा सैवास्त्यविद्येयं तत्त्वज्ञानान्निवर्तते ॥ १३६ ॥
तत्त्वं ब्रह्मैव सद्वस्तु प्रत्यग्रूपमखण्डितम् ।
तद्बोधनाय शास्त्रस्य प्रवृत्तिः सर्वथा मता ॥ १३७ ॥
अवाच्यत्वादलक्ष्यत्वात्साक्षात्तस्य न बोधनम् ।
अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ॥ १३८ ॥
तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने समूलाध्यासबाधनात् ।
विमुच्यते विमुक्तोऽसौ निवृत्तं च निवर्त्तते ॥ १३९ ॥
इत्येवं शोधितो भावः समारोपनिवर्तनात् ।
दशमे मुनिना सूक्ष्मज्ञानदृगाम्य एव हि ॥ १४० ॥

एकादशे कर्मफलपरिच्छेदाय भोगभूः ।
वर्णिताथाक्षरप्राप्ते योगश्चोक्तं यथाविधि ॥ १४१ ॥
सफलं योगमुक्त्वैवमध्यारोपे पुनर्मुनिः ।
मुमुक्षूणां प्रबोधाय शास्त्रसम्मतमब्रवीत् ॥ १४२ ॥
अध्यस्तः शुद्धचिद्रूपेऽहमित्यज्ञानमात्रतः ।
तद्विशिष्टे तु देहादेरध्यास इति दर्शितम् ॥ १४३ ॥
तत्राप्ययं जडः स्थूलो देहः षड्वक्त्रसंयुतः ।
नानारूपकविन्यासैः शास्त्रविद्भिः प्रकल्पितः ॥ १४४ ॥
कर्मभूमिरसौ देहो लिङ्गदेहैकसंयुतः ।
पञ्चभूतसमारब्धः कामकर्मादिसङ्कुलः ॥ १४५ ॥
तत्र मायामयं चित्तं ब्रह्मबोधाय निर्मितम् ।
स्वभावभूतं जीवस्याविद्योपाधेरनन्तकम् ॥ १४६ ॥
चित्तस्य वृत्तयोऽनन्ता नानासंस्कारवासिताः ।
आधिदैविकरूपेण यत्र विष्णुरवस्थितः ॥ १४७ ॥
चिति विवृत्तयस्तस्य बहिरन्तरनन्तराः ।
जाग्रदादौ विचित्रेषु विषयेषु सवासनाः ॥ १४८ ॥
अधिष्ठानं परब्रह्म तेजस्तस्यान्तरे स्थितम् ।
चालितं वर्त्तते नित्यमधिदैवेन विष्णुना ॥ १४९ ॥
तद्ब्रह्मप्रापके योगयज्ञे ये स्युः समाहिताः ।
लोकास्तु योऽनुभूयन्ते विराट् सूत्रेश्वरास्तु तैः ॥ १५० ॥
यद् ब्रह्म योगिभिर्योगेनैवानुभूयते सदा ।
तच्छुद्धं निहितं चित्ते प्राणोपाधौ प्रतिष्ठितम् ॥ १५१ ॥
वेदप्रचोदितं कर्म निष्कामं शुद्धचेतसा ।
क्रियमाणं परब्रह्मज्ञानसाधनमुत्तमम् ॥ १५२ ॥
सकामं नैव कर्तव्यं कर्म क्षुद्रफलत्त्वतः ।
सत्ये स्थेयं भ्रमो हेयो ज्ञेयं ब्रह्म श्रुतीरितम् ॥ १५३ ॥
उमाविद्यान्वितः सोमो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ।
सलिलं सुखमद्वैतं ज्ञानिनो निजविग्रहः ॥ १५४ ॥
आविर्भावः सुखस्यास्य धारा सैषा निरन्तरा ।
ययाभिषिक्तस्तत्त्वज्ञः स्वसाम्राज्ये महेश्वरः ॥ १५५ ॥
तेन सोमेन विज्ञानोपदिष्टोऽन्यः पुमान्सुधीः ।
ब्रह्मात्मविद्यालाभेन सोमात्सोमोऽभिजायते ॥ १५६ ॥

ब्रह्मानन्दमयी गङ्गा प्रादुर्भूता मुनेरियम् ।
बुद्ध्यादीन्द्रियवर्गे सा बहुधा प्रथितिं गता ॥ १५७ ॥
वर्णैस्तथाश्रमैः सर्वैरियं साध्या मतिर्मता ।
गुरुवेदान्तवाक्यानां यत्र साफल्यमिष्यते ॥ १५८ ॥
श्रवणादिमयो धर्मो योगधर्मश्च कृत्स्नशः ।
ब्रह्मविद्योदये सम्यक्साफल्यं याति तद्विदः ॥ १५९ ॥
स्वस्वरूपेण विदुषां सुलभोऽमात्यदूरगः ।
अज्ञानां दुर्लभं तत्त्वज्ञानं भ्रान्त्यैकचेतसाम् ॥ १६० ॥
व्यवहारोऽपि विदुषां बाधितानुगतेर्भवेत् ।
इति शास्त्रार्थसंक्षेपो मुनिनैकादशे स्मृतः ॥ १६१ ॥
निष्कामधर्मसंसिद्धो योगो वैराग्यबृंहितः ।
निष्प्रत्यूहो विदां सिध्येदिति द्वादश उच्यते ॥ १६२ ॥
येषां स्याद्भगवद्भक्तिर्वैराग्यरसरञ्जिता ।
तेषां ब्रह्मात्मविज्ञानमनायासेन सिद्ध्यति ॥ १६३ ॥
अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णो भाति येषां हरिर्हृदि ।
न तेषां योगसंसिद्धौ प्रत्यूहोद्भूतिरिष्यते ॥ १६४ ॥
चित्सत्तैव जगत्सत्ता चिद्भानं च जगत्प्रथा ।
निर्विशेषं परं ब्रह्म मायया विश्वतां गतम् ॥ १६५ ॥
सर्वव्यापारशून्यापि सर्वव्यापारभूश्चितिः ।
सर्वसत्तातिगा सर्वसत्ता सर्वमयी चितिः ॥ १६६ ॥
एवं ज्ञात्वा मुनिः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चिद्घनम् ।
बाधित्वाज्ञानतत्कार्ये मुच्यते संसृतेरिति ॥ १६७ ॥
त्रयोदशे मुनिः सत्त्वं शुद्धं प्राप्य द्वयं त्यजेत् ।
रजस्तमश्च युञ्जानो योगं प्राहेति सिद्धये ॥ १६८ ॥
योगयुक्तो मुनिर्यर्द्धि प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमम् ।
तथापि नैव सज्जेत तत्र मायामये भ्रमे ॥ १६९ ॥
केवलं सात्त्विकं योगं ब्रह्मविद्याप्रदं मुनिः ।
कुर्वन्याति परब्रह्मसुखं शान्तरजाः परम् ॥ १७० ॥
आवृत्तेस्तामसं स्थानं विभ्रमस्य च राजसम् ।
हित्वा सत्त्वैकता तत्त्वे स्थेयं ब्रह्मात्मयोगिना ॥ १७१ ॥
विश्वतैजसप्राज्ञानामहङ्कारमलं मलम् ।
ब्रह्मबोधेन तुर्यस्थस्त्यजेद्भ्रान्त्या समुत्थितम् ॥ १७२ ॥

विकारा राजसाः सर्वे तामसा योगधर्मजाः ।
त्याज्यास्ते सर्वसिद्धीनां पदे भूम्नि प्रकल्पिताः ॥ १७३ ॥
ब्रह्मानन्दलवेनैव ब्रह्मादीनां पदान्यपि ।
भान्ति सौन्दर्य्यसाराणि तत्स्थ्यस्य स्यात्कुविस्मयः ॥ १७४ ॥
एवमात्मपदं बुध्वा त्यक्त्वा भ्रान्तिमयं जगत् ।
पदे भूम्नि सदा स्थेयमित्यदर्शि त्रयोदशे ॥ १७५ ॥
चतुर्दशे पृथग्भूते धारणा भीतिदायतः ।
अतः सूत्रे मनो धार्यमभयायेति कथ्यते ॥ १७६ ॥
एकीभूतं मनो यस्य धारणाभिश्चिकित्सितम् ।
सूत्रात्मना स सर्वत्र सर्वं प्राप्नोति जागतम् ॥ १७७ ॥
संकल्पेनास्य विषया देवा अप्सरसस्तथा ।
स्वयमेवोपतिष्ठन्ते सर्वभोगैकलक्षणाः ॥ १७८ ॥
वाणीं वेदमयीं सर्वां तदर्थांश्चाप्यनेकधा ।
वेत्ति विन्दति सार्वात्म्यगतो यो ब्रह्मणो हरेः ॥ १७९ ॥
ब्रह्मतत्त्वज्ञता सर्वोपास्तीनां फलमिष्यते ।
तल्लाभात्सर्वसम्पत्तिलाभ इत्येव निर्णयः ॥ १८० ॥
जीवन्मुक्त्यै ब्रह्मतत्त्वं चतुर्दशभिरीरितम् ।
अथ द्वादशभिर्धर्मं ब्रवीति क्रममुक्तये ॥ १८१ ॥
तत्र पञ्चदशे ब्रह्मज्ञानादीनामहत्तमैः ।
कर्मभिर्ब्रह्मलोकादप्यावर्तन्त इतीर्य्यते ॥ १८२ ॥
भेदोपास्त्यपि दक्षादेर्भावं प्राप्य प्रजाः सृजेत् ।
न तु मोक्षमवाप्नोति कृतैः कर्मभिरेव च ॥ १८३ ॥
देवः स्यात्सात्त्विकाद्धर्मान्मध्यस्थो राजसात्कृतात् ।
अधस्थस्तामसाद्धर्मादिति त्रैविध्यमुच्यते ॥ १८४ ॥
वेदाधिकारिदेहोऽपि विष्णुभक्त्यैव लभ्यते ।
किं पुनस्तत्त्वानेष्ठाप्तिरिति तद्भक्तिमाचरेत् ॥ १८५ ॥
भगवद्भक्तिहीना ये कर्मठा अपि निन्दिताः ।
किं पुनर्ये दुराचारा इति विष्णुरतिं श्रयेत् ॥ १८६ ॥
मायास्वरूपं ज्ञात्वा यो यत्किञ्चित्कुरुते जनः ।
न तद्दुष्यति तस्मात्तां वैष्णवीं संश्रयेन्मतिम् ॥ १८७ ॥
न प्रमाणेन शक्त्या सा ज्ञातुं माया तमस्विनी ।
ज्ञायमःना प्रमाणेन नश्यत्यर्केण रात्रिवत् ॥ १८८ ॥

कर्मिणामपि सद्भक्त्या ज्ञानलाभो हरेर्भवेत् ।
इति भक्ति समाश्रित्य स्थेयं कर्मणि चोदिते ॥ १८९ ॥
सन्निवृत्तेः प्रवृत्त्याख्यधर्मस्य फलमीरितम् ।
प्रवृत्तिमात्रनिष्ठानां षोडशे स्थितिरुच्यते ॥ १९० ॥
प्रवृत्तिमान् पुमान् दक्षो बुद्धेस्तादात्म्यमृच्छति ।
तद्वृत्तीः कन्यकाः काममयीर्नित्यं सृजेन्मृषा ॥ १९१ ॥
तपः कुर्वञ्जयं कुर्वन्विषयेषु प्रसज्जते ।
कश्चिदेव प्रवृत्तिस्थो निष्कामो मोक्षमिच्छति ॥ १९२ ॥
योगं प्राप्यापि कामात्मा पतत्येव हि संसृतौ ।
कामं कश्चिन्निवर्त्याद्धा भगवन्तं भजेज्जनः ॥ १९३ ॥
क्षुद्रकामक्रियास्त्यक्त्वा भजेद्विष्णुं विमुक्तिदम् ।
नान्यथा संसृतेर्दुःखादुद्धारः कल्पकोटिभिः ॥ १९४ ॥
द्युचर्याव्रतचर्यौस्थेत्यूचे सप्तदशे व्रतम् ।
प्राणयज्ञहविर्यज्ञसंज्ञं चित्तजयावहम् ॥ १९५ ॥
चक्रमध्ये स्थिता नाड्यस्तिस्रस्तिस्रोऽत्र देवताः ।
इडा च वैष्णवी नाडी पिङ्गला ब्रह्मदेवता ॥ १९६ ॥
ऐश्वरी सा सुषुम्णा स्यान्मेरुमध्ये व्यवस्थिता ।
नाडीमध्यगता ग्रन्थित्रययुक्ता त्रिवेणिका ॥ १९७ ॥
वहत्युत्तरगा गङ्गा यमुना दक्षिणे स्मृता ।
सरस्वती पश्चिमायामासां सङ्गः सदान्तरे ॥ १९८ ॥
मेरुपृष्ठाख्यभ्रूघ्राणद्वयमध्योपलक्षिते ।
नित्यसिद्धे परब्रह्मण्याश्रये सर्वकारणे ॥ १९९ ॥
जीवात्मोपाधिनानेकवर्णबीजवता युते ।
सर्वदुःखातिगे धाम्नि नाडी त्रितयचारिणी ॥ २०० ॥
क्रोधादिजयिनः शान्ता निर्ममा निरहंक्रियाः ।
निर्विशेषं परब्रह्म प्रतिपत्तुं मुमुक्षवः ॥ २०१ ॥
निरुद्ध्याभ्यासतश्चित्तवृत्तिं प्राणजयेन हि ।
एकाग्रामेव कुर्वन्ति सदा ध्यानपरायणाः ॥ २०२ ॥
आत्मतीर्थे पुमान् दक्षः शास्त्राचार्योपदेशतः ।
धीवृत्त्या लब्धयाप्ताकं सङ्गतो यजते हरिम् ॥ २०३ ॥
य इन्द्र आत्मदर्शी स्याद् गीयते सामभिः स च ।
तेन प्रोक्तानि सामानि सर्वात्मत्वार्थकान्यजे ॥ २०४ ॥

योगयज्ञो वरो द्रव्ययज्ञाज्ज्ञानान्तरं गतः ।
ज्ञानेऽन्तरं गता यस्य सेव्यं तत्साधनं नृभिः ॥ २०५ ॥
विवेकादिगुणानां यो वृद्धिं संपादयत्यलम् ।
स यज्ञः सर्वतः श्रेयान्न तु क्षुद्रफलः क्रतुः ॥ २०६ ॥
तत्रापि वैष्णवी भक्तिरन्तरङ्गतया मतम् ।
ज्ञाने तस्माद्धरिः सेव्यो यज्ञदानादिभिः सदा ॥ २०७ ॥
समाहितेन मनसा हरेः पूजापरो मखः ।
स संपाद्योऽप्यनायाससाध्यो हिंसोज्झितो महान् ॥ २०८ ॥
अहं ममेत्यनध्यासाद्यत्कृतं मनसा गिरा ।
हरितत्त्वं समालम्ब्य तन्मुक्तावुपयुज्यते ॥ २०९ ॥
अध्यासोऽहं ममेत्येवं सर्वानर्थकरो मतः ।
तत्त्यागेऽनुदिनं यत्न आस्थेयः सन्मुमुक्षुणा ॥ २१० ॥
तत्त्वज्ञानं विनाध्यासो न निवर्तेत देहिनः ।
न तद्भक्तिं विना सा नो चित्तशुद्धिं विना भवेत् ॥ २११ ॥
चित्तशुद्धिकर यज्ञदानादिकमकामतः ।
कृतं तस्माच्चरेद्धर्मं निष्काममिति निर्णयः ॥ २१२ ॥
पार्श्वोपलक्षितं सुष्ठु सामीप्यं यस्य सद्गुरोः ।
सुपार्श्वो गुरुरित्युक्तोऽप्यविद्योच्छेदको मतः ॥ २१३ ॥
स साधनानि वैराग्यादीनि संपाद्य सेव्यताम् ।
वैराग्यादेरभावेन न तद्गीः सफला भवेत् ॥ २१४ ॥
अष्टादशे वपुर्भेत्तुमशक्तैः कर्मभूतले ।
कर्तव्यं ब्रह्मसदने चित्तशुद्ध्या इतीर्यते ॥ २१५ ॥
वाराणस्यां वसन् धीरः कर्म निष्काममाचरन् ।
सत्त्वशुद्धविवेकादिसाधनान्याप्नुयात्स्वयम् ॥ २१६ ॥
ज्ञानमोक्षप्रदे क्षेत्रे श्रद्धया निवसन्सुधीः ।
प्रयाणे मोक्षमाप्नोति निष्पापो निष्परिग्रहः ॥ २१७ ॥
गङ्गास्नानं हरेः शम्भोः पूजनं सत्कथा श्रुतिम् ।
काश्यां वसन्ननायासाल्लभते ज्ञानसाधनम् ॥ २१८ ॥
स्वधर्माचरणं पुंसां सत्त्वशुद्ध्यैककारणम् ।
तस्माद्धर्मं चरेन्नित्यमविमुक्तो विशेषतः ॥ २१९ ॥
स्वधर्माचरणं हित्वा योऽन्यत्कर्माचरेद् द्विजः ।
स दण्ड्य इति सद्धर्मं कुर्यात्स्वविहितं सुधीः ॥ २२० ॥

एकोनविंशे श्रौतोऽपि यज्ञः कामादिविघ्नितः ।
तेनेशभक्तिरेवैका तमोहन्त्री निगद्यते ॥ २२१ ॥
आध्यात्मिकाः स्पर्द्धमानाः शमकामादयो मिथः ।
देवासुरा बुभूवुस्ते तेषु पूर्वं शमादिभिः ॥ २२२ ॥
वयं सर्वे ह्यनायासात्तत्तदिन्द्रियकर्मणा ।
स्तोत्रपाठादिना दैत्याञ्जेष्याम इति निश्चिते ॥ २२३ ॥
वागादीनि मनोऽन्तानि समस्तानीन्द्रियाण्यपि ।
कृतानि पापविद्धानि बलात्तान्यसुरैरुतः ॥ २२४ ॥
अतो वागादयः सर्वे शुभाशुभनिदर्शकाः ।
अविशेषेण दृश्यन्ते देवा विद्धास्ततस्तु तैः ॥ २२५ ॥
अतः शास्त्रीयकर्माणि कुर्वाणोऽपि यथाविधि ।
ममाहमिति दोषेण स्वार्थाद् भ्रश्यति मानवः ॥ २२६ ॥
शास्त्रीयावृत्तयो देवाः प्रबला अपि पीडिताः ।
अभिमानेन मोहेन स्वाभाविकप्रवृत्तिभिः ॥ २२७ ॥
त्यक्त्वाभिमानं शास्त्रीया देवाः सर्वे शमादयः ।
सूत्रात्मानं समष्टिस्थं प्राणाख्यं समुपाश्रिताः ॥ २२८ ॥
ततः कामादयो दैत्या निहता वीतरागिभिः ।
त्यक्तेन्द्रियरसालम्बैः प्राणयात्रोपजीविभिः ॥ २२९ ॥
अतो ब्रह्मसुखप्रेप्सुर्हित्वेन्द्रियगतं रसम् ।
प्राणयात्रानुगो ब्रह्मप्रत्यगात्मपरो भवेत् ॥ २३० ॥
इत्येवारण्यके सिद्धमर्थमत्र मुनिः स्वयम् ।
उपबृहयति स्पष्टं रूपकैरान्तरैरपि ॥ २३१ ॥
चित्तं निरोध्यमानं सत्तमसा मधुनालयम् ।
याति सत्त्वेन हन्तव्यो जयिना विष्णुना स च ॥ २३२ ॥
आराध्यो भक्तिवश्योऽसौ सत्त्वमूर्त्तिर्हरिः स्वयम् ।
तद्भक्तिः सर्वतमसो हन्त्री कार्येति निश्चितम् ॥ २३३ ॥
तमसा देहनिगडे क्षिप्तमात्मानमुत्तमम् ।
उद्धरेत्सत्त्वसामर्थ्यादिति वंशे निरूप्यते ॥ २३४ ॥
मोहोऽसावासुरो भावो मधुः पाशैर्दुरुत्तरैः ।
बबन्धुः प्रत्यगात्मानं महेन्द्रं वासनामयैः ॥ २३५ ॥
भ्रान्तिजो हर्षप्रह्लादस्तद्गिरादेहपर्वते ।
निक्षिप्य बलवान्मूढकामाद्यैरसुरैः सह ॥ २३६ ॥

रजःप्रधानतमसो मधोर्मोहस्य बन्धनैः ।
बद्धो महेन्द्र आत्मासौ गतो दैन्यं भवावटे ॥ २३७ ॥
शब्दादिवृत्तयो नाना गन्धर्वा मधुसेवकाः ।
तदासक्तः स जीवोऽपि मधुतादात्म्यमृच्छति ॥ २३८ ॥
नानाजन्मार्जितैः पुण्यैः सत्त्ववृत्त्युपलक्षितः ॥
जीवः किञ्चित्समुन्मील्य सद्विवेकैकलोचनम् ॥ २३९ ॥
सत्त्वमूर्तिं हरिं सेव्यं पश्यत्यात्मगुरुं परम् ।
तत्प्रसादाय यतते तत्पूजास्मरणादिभिः ॥ २४० ॥
आराधितो हरिर्भक्त्या प्रीतः प्रेम्णा हृदि स्थितः ।
ततस्तस्य कृपालेशात्समुद्भूतो विवेकराट् ॥ २४१ ॥
विष्णुतेजः समाक्रान्तो बलवान्सत्त्वसंयुतः ।
मोहेन मधुना युद्धं कृतवानतिदुःसहम् ॥ २४२ ॥
तत्र यावज्जयो न स्याद्विवेकस्य महामृधे ।
मोहेन तावत्तस्यापि प्राबल्यं नैव वार्यते ॥ २४३ ॥
यज्जयस्यात्त्मतत्त्वस्य साक्षात्कारादृते नहि ।
तत्त्वसाक्षात्कृतौ तस्माद्यतेत सविवेकतः ॥ २४४ ॥
स्थूलसूक्ष्मादिदेहेभ्यः पृथगालोच्य सूक्ष्मदृक् ।
प्रत्यञ्चं त्वंपदार्थं तन्निष्ठः स्यात्सर्वदा मुनिः ॥ २४५ ॥
तत्पदार्थं परब्रह्मानुस्यूतं सर्ववस्तुनि ।
विविच्य मायिकाद् दृश्यात्सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥ २४६ ॥
तेनैक्यं तत्त्वमस्यादिवेदमौलिगिरा सुधीः ।
सिद्धं निश्चित्य मनसा साधनैः श्रवणादिभिः ॥ २४७ ॥
निदिध्यासनदार्ढ्येन स्वस्वरूपमखण्डितम् ।
साक्षात्कुर्वन्महामोहं मधुना तमसा सह ॥ २४८ ॥
सविलासं निहत्यात्मखण्डाकारधियोद्धया ।
पुरुषोत्तमसंज्ञोऽसौ कृतकृत्यो विराजते ॥ २४९ ॥
इति सिद्धान्तमालोच्य विंशे धीरोऽत्र पौष्करे ।
याति ब्रह्मपरं धाम स्वात्मसाक्षात्कृतेरपि ॥ २५० ॥
सत्त्वेन निहते दोषे गुरुशास्त्रादिकं जगत् ।
हार्दे ब्रह्मणि पश्यन्तीत्येकविंशे निगद्यते ॥ २५१ ॥
महामोहे समुच्छिन्ने वृत्तयो मनसोऽखिलाः ।
ब्रह्मण्येव प्रयान्त्यन्तर्लयं नान्यत्र कुत्रचित् ॥ २५२ ॥

अधिकारोऽत्र देवर्षिमनुष्याणां श्रुतीरितः।
विद्यायां ब्रह्मणः सर्वप्रत्यगात्मतया विभोः ॥ २५३ ॥
भक्तौ तद्वद्धरेरेषामधिकारः श्रुतीरितः।
विष्णुरेव मधोर्हन्ता स उपास्यो मुमुक्षुभिः ॥ २५४ ॥
सत्त्वोत्कर्षवशादेव ज्ञानवैराग्ययोर्जनिः।
स चाधीनो हरेरेव सत्त्वमूर्तेर्दयानिधेः ॥ २५५ ॥
हरिप्रसादादात्मज्ञगुरुलाभो गुरोर्मुखात्।
श्रवणं वेदवाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववादिनाम् ॥ २५६ ॥
महावाक्यैकनिर्णीतं तत्त्वं श्रुत्वा भ्रमोज्झितम्।
मत्वा ध्यात्वाथ निश्चित्य सुपुमर्थैकभाग्भवेत् ॥ २५७ ॥
महावाक्योत्थिता बुद्धिवृत्तिरद्वैतगोचरा।
ब्रह्मानन्दामृतास्वादतृप्ता तत्रैव तिष्ठति ॥ २५८ ॥
वृत्तावपि प्रलीनायां चिन्मात्रमवशिष्यते।
तदुपोरमते योगी निर्विकल्परसामृते ॥ २५९ ॥
स्वात्मज्ञानकृतो बन्धः स्वात्मबोधाल्लयं व्रजेत्।
अतस्तद्बोधसिद्ध्यर्थं भगवन्तं हरिं भजेत् ॥ २६० ॥
तत्रापि स्वेच्छयोपात्तं सच्चिदानन्दविग्रहम्।
कृष्णं प्रेम्णा भजेद्विद्वांस्तेन मोक्षोऽस्य हस्तगः ॥ २६१ ॥
भूममाया विसूत्रात्मविराडात्मानमुच्यते।
सर्वाकारं निराकारं सुराकारं नराकृतिम् ॥ २६२ ॥
कर्मोपास्त्यात्मविज्ञानबोधिशास्त्रैकगोचरम्।
एकमेव हरिं ज्ञात्वा भजेत्प्रेम्णा निरन्तरम् ॥ २६३ ॥
इत्येकविंशसिद्धान्तरहस्यं मुनिसम्मतम् ॥
बुध्वा मत्वा निदिध्यास्य निश्चित्यात्मपदं व्रजेत् ॥ २६४ ॥
द्वाविंशे परमैश्वर्यं योगलभ्यमिति ध्रुवम्।
श्रद्धाविवृद्धये पुंसां प्राह योगं महत्कृतम् ॥ २६५ ॥
विष्णुर्महेश्वरो वायुर्वह्निर्भानुश्च यक्षराट्।
चक्रुस्ते परमं योगं लोकश्रद्धाविवृद्धये ॥ २६६ ॥
तत्रापि भगवान्विष्णुर्महामायी महत्तमः।
स्वयं लोकैकशिक्षार्थं तपोयोगमचीकरत् ॥ २६७ ॥
वासुकिः शेषनागश्च गरुडो हिमवान् गिरिः।
ब्रह्मा सरस्वती चैव तपोयोगमचीकरन् ॥ २६८ ॥

तेनैव ते गताः सर्वोत्कृष्टमैश्वर्यमद्भुतम् ।
तस्माद्योगः सदा सद्भिः कर्तव्यो धर्मतत्परः ॥ २६९ ॥
योगेन रमते योगी ब्रह्मानन्दामृतार्णवे ।
सर्वोपायेन ब्रह्मात्मयोगः सेव्यो मुमुक्षिभिः ॥ २७० ॥
योगविघ्नविघाताय कर्माण्येवाचरेदिति ।
त्रयोविंशे पुराकल्पमुखेनैतत्प्रसाध्यते ॥ २७१ ॥
कृष्णार्पणधिया कर्म कर्तव्यं विहितं सदा ।
कृष्णैकप्रवणं चित्तं येन स्यात्तत्समाचरेत् ॥ २७२ ॥
कृष्णचित्तो धियः शुद्धिं वैराग्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
अनायासेन लभते तस्मात्कृष्णमना भवेत् ॥ २७३ ॥
प्रापुर्योगफलं मोक्षं सात्त्विका न तु तामसाः ।
तुल्यश्रमा अपीत्येतच्चतुर्विंशेऽभिधीयते ॥ २७४ ॥
विवेकमन्दरेणाब्धितुल्ये देहत्रये बुधः ।
ज्ञानामृतं विनिर्मथ्य संघातं विनिक्षिप्य च ॥ २७५ ॥
तदास्वाद्याचलं स्थानं समारोहेत्सुखास्पदम् ।
सहायो भगवान्विष्णुराराध्यो भक्तवत्सलः ॥ २७६ ॥
कर्माणि कर्मठं जन्तुं साधनानीतराण्यपि ।
अक्षमानि पदं नेतुं भगवद्भक्तिमन्तरा ॥ २७७ ॥
शमकामादयः सर्वे देवासुरगणा अपि ।
ज्ञानामृतं समुद्धर्तुं न क्षमा हरिमन्तरा ॥ २७८ ॥
शुद्धं सत्त्वमयं धर्मं सहायं न्यस्य वासुकिम् ।
मथितं सन्मनोवारि ततो ज्ञानामृतं भवेत् ॥ २७९ ॥
विष्णुभक्तिप्रसादात्तल्लब्धं देवैः शमादिभिः ।
न ततो विमुखैर्लब्धं कामाद्यैरसुरैर्हि तत् ॥ २८० ॥
देहाभिमानतो राहोः शिरश्छिन्नं पृथक्कृतम् ।
विष्णुना ज्ञानचक्रेणाहन्त्वच्चिन्मात्रवेदिना ॥ २८१ ॥
अहं ब्रह्मेति धीवृत्या राहुणा परमामृतम् ।
पीतं तद् दृश्यतो भागात्पृथक्कृत्यैव चिन्मयम् ॥ २८२ ॥
ज्ञानाभिमानं सन्त्यागः शिरश्छेदो विवक्षितः ।
तत्त्याजनेन सामर्थ्यमृते विष्णुं स्वयं प्रभुम् ॥ २८३ ॥
मनश्चक्रनियन्तृत्त्वाच्छुद्धसत्त्वमयत्त्वतः ।
अन्त्यधीवृत्तिरूढत्वात्क्षमस्तत्त्याजने हरिः ॥ २८४ ॥

लक्ष्मीवान्माद्यतीत्यस्य वित्तं हरति केशवः ।
कृपयैवेति वक्तुं तद्विभ्रंशोऽपि च वर्ण्यते ॥ २८५ ॥
पञ्चविंशे हरिर्भक्तो जयतीत्येव दर्शयन् ।
बलेराह प्रसिद्धस्य हिरण्यकशिपोः क्रतुम् ॥ २८६ ॥
निष्कामस्य बले राज्ञो यज्ञे वामनरूपधृक् ।
हरिर्याञ्चाछलेनास्मात् त्रैलोक्यं हृतवान्स्वयम् ॥ २८७ ॥
निष्कामभक्तवशगो हरिस्तत्रैव तिष्ठति ।
सकामाय तु यत्किञ्चिदवाप्यन्तर्द्धि मृच्छति ॥ २८८ ॥
जात्यासुरोऽपि भगवद्भक्तिं कुर्वन्महत्तमाम् ।
पदवीं याति यस्याग्रे लक्ष्मीशोऽपि हि याचकः ॥ २८९ ॥
षड्विंशे द्रोहिणं दक्षं शम्भुर्दण्डेन सत्पथे ।
न्यवेशयत्कियांस्तत्र बलौ भक्तेऽप्यनुग्रहः ॥ २९० ॥
ईश्वरद्रोहिणा धर्मः कृतो मध्ये विनश्यति ।
तत्प्रसादात्फलत्येवं प्राह दक्षविनिग्रहे ॥ २९१ ॥
दक्षोऽप्यज्ञो न जानाति धर्ममूलं महेश्वरम् ।
कुतो न नश्येत् तत्कर्म मध्ये देवस्य हेलनात् ॥ २९२ ॥
साहंकारेण यत्कर्म कृतं तन्नैव शोभते ।
यथा दक्षकृतो यज्ञो मृषा रुद्रगणैः कृतः ॥ २९३ ॥
ब्रह्मविद्द्वेष्यतां याति कर्मठानां फलैषिणाम् ।
ततस्तदपराधेन कर्मठो न सुखं व्रजेत् ॥ २९४ ॥
यद्यप्यपेक्षते धर्मं ज्ञानं स्वोत्पत्तयेऽखिलम् ।
उत्पन्नं तत्समूलं तमुच्छिनत्ति स्वभावतः ॥ २९५ ॥
धर्माधिष्ठातृदेवस्य ज्ञानाधिष्ठातृदेवतः ।
भेदं कुर्वन्विनश्येत्तु यजमानोऽपि दक्षवत् ॥ २९६ ॥
वेदतत्त्वमनालोच्य महानपि महापदम् ।
प्राप्नोति दक्षवत्तस्माद्वेदतत्त्वं विचारयेत् ॥ २९७ ॥
न कुर्याद्देवतावज्ञां महानपि महत्तरे ।
कर्मण्यपि प्रवृत्तेऽसौ नो चेद्भ्रश्यति दक्षवत् ॥ २९८ ॥
सर्वदेवमयं शम्भुं विष्णुं वावज्ञयेक्षते ।
यः स मूढोऽतिदक्षोऽपि विनश्यत्येव दक्षवत् ॥ २९९ ॥
कृत्वाऽप्यवज्ञां देवस्य तमेव शरणं व्रजेत् ।
तत्प्रसादात्फलावाप्तिरनन्तेति विनिश्चितम् ॥ ३०० ॥

यः शिवः स च वै विष्णुर्यो विष्णुः शिव एव सः ।
इत्यभेदपरं शास्त्रं तत्तथैव विचारयेत् ॥ ३०१ ॥
ब्रह्माद्वैतपरे शास्त्रे न भेदोऽस्ति मनागपि ।
तात्पर्यविषयस्तस्माद्भेदं सर्वात्मना त्यजेत् ॥ ३०२ ॥
इत्येवं पौष्करे प्रादुर्भावे तात्पर्यनिर्णयः ।
यथामति मयाकारि श्रीकृष्णाङ्घ्रिप्रसादतः ॥ ३०३ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविदुषा कृते भारततात्पर्यप्रकाशे हरिवंशे पुष्करप्रादुर्भावतात्पर्यप्रकाशः समाप्तिमगमत् ॥

अथ त्र्यक्षकृतत्रिपुरवधतात्पर्यप्रकाशः ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

वन्दे कृष्णपदाम्भोजमकरन्दरजोवहान् ।
भक्ताननुग्रहाचेषां भाति भारतभारती ॥ १ ॥
भारते हरिवंशान्ते प्रोक्तस्त्र्यक्षाद् वधोऽद्भुतः ।
अनादिसिद्धिदैत्यानां तत्तात्पर्यमिहोच्यते ॥ २ ॥
त्र्यक्षो ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञो यस्य ब्रह्मैक्यदर्शने ।
साधनान्यक्षवत् त्रीणि श्रवणादीनि सद्गिराम् ॥ ३ ॥
अर्चनध्यानज्ञानानि त्रीणि वा ब्रह्मणो हरेः ।
शास्त्रोक्तान्यघविक्षेपाज्ञानध्वान्तापहान्यपि ॥ ४ ॥
तस्मात् त्र्यक्षात् त्रयाणां हि देहानां परसंज्ञिनाम् ।
वधः समूलविध्वंसः श्रोतव्यः स्यान्मुमुक्षुणा ॥ ५ ॥
शङ्करेण त्रिभिः शूलैः परानन्दप्रपित्सुना ।
श्रवणमननध्यानसंज्ञकैः साधनैः कृतम् ॥ ६ ॥
कामादीनां सुरारीणां संशयादिभ्रमात्मनाम् ।
मुमुक्षवो वधं श्रुत्वा यतन्ते मोक्षसिद्धये ॥ ७ ॥
विश्वतैजसप्राज्ञाख्यैरभिमानिभिरान्तरैः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं पुरं भोग्यं महासुरैः ॥ ८ ॥
ब्रह्मण्यारोपितैर्मायाकार्यैर्देहैस्त्रिभिस्त्रयः ।
महाभिमानिनो दैत्या विश्वाद्या विचरन्त्यमी ॥ ९ ॥
तेषामनुचराः कामक्रोधाद्या दानवेश्वराः ।
शमादीनां सुराणां ते वैरिणोऽत्यन्तदुःसहा ॥ १० ॥
काञ्चनाभेन देहेन भोगमोक्षोपयोगिना ।
प्राकारेण पुरं सूक्ष्मं संवृतं भ्रान्तिशालिना ॥ ११ ॥
इन्द्रियाश्वाः परं देहं वहन्ति मतिवृत्तिभिः ।
तृष्णायाः पोषकैर्नित्यं विक्रमैर्वासनाभिधैः ॥ १२ ॥
सूर्यनाभासुरश्चक्षुः सूर्यभासावभासनात् ।
चन्द्रेणानुगृहीतत्वाच्चन्द्रनाभासुरो मनः ॥ १३ ॥

यद्यत्पश्यति चक्षुर्भ्यां शोभनं वस्तु लौकिकम् ।
इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवं मनसेच्छति ॥ १४ ॥
अतश्चक्षुर्मनोदैत्यौ पुराध्यक्षत्वमागतौ ।
कामलोभादयः सर्वे तदासक्तिपरायणाः ॥ १५ ॥
अर्चिरादिसृती कर्मोपासने तेऽसुरा बलात् ।
भोगैकप्रणत्वेन बभञ्जुर्मोहिताः शठाः ॥ १६ ॥
शमाद्याः पीडिता देवा ईश्वरं शरणं गताः ।
स शास्त्राचार्यरूपेण सान्त्वयित्वा वचोऽब्रवीत् ॥ १७ ॥
ऋते ज्ञानं शिवं दैत्या मनश्चक्षुःपुरःसराः ।
कामाद्या न विनश्यन्ति समूलाश्च सवासनाः ॥ १८ ॥
बोधशम्भुप्रसादार्थमुद्यतास्ते शमादयः ।
सुरास्तपोजपाद्यैस्तैस्त्रिभिर्धर्मैर्यथाश्रमम् ॥ १९ ॥
तपोयोगबलेनैव वैराग्यैश्वर्य्यतोऽसुराः ।
तृष्णाद्या दुर्बलाः सन्तो वासनात्मकतां गताः ॥ २० ॥
ततो हरालयं हार्दाकाशं ब्रह्मोपलब्धये ।
शमादयः सुरा जग्मुर्ब्रह्मोपासितुमक्षरम् ॥ २१ ॥
ब्रह्मास्तीति परोक्षैकनिश्चयेन हरं परम् ॥
अदृष्ट्वा प्रार्थयन्ते ते भगवन्तं स्वलब्धये ॥ २२ ॥
साक्षात्कारं विना ज्ञानं प्राप्तमप्राप्तवद्भवेत् ।
यमेवैष विवृणुते तेन लभ्य इति श्रुतेः ॥ २३ ॥
सगुणं प्रार्थयन्तेऽतो देवं देवाः शमादयः ।
स प्रार्थितः पुरोच्छेदं कर्तुं सज्जो बभूव ह ॥ २४ ॥
प्रामाद्यैरमरैः सार्द्धं विद्वांस्त्र्यक्षो हरीक्षितः ।
विरक्तस्त्रिपुरं देहत्रयं भङ्क्तुं समुद्यतः ॥ २५ ॥
शरं कृत्वात्मनो रूपं प्रगृह्य प्रणवं धनुः ।
संयोज्य प्रणवे चेतो लक्ष्ये ब्रह्मणि संस्थितः ॥ २६ ॥
ब्रह्मध्यानबलेनैव स्थूलाध्यासनिवृत्तितः ।
कामाद्या भिन्नदेहास्ते दैत्या नष्टा इवापतन् ॥ २७ ॥
विश्वाभिमानिनः स्थूलं पुरं प्राकारवत्स्थितम् ।
चक्षुर्मनोभ्यामवितं विद्धं ध्यानशरेण तत् ॥ २८ ॥
तत्र कामादयो दैत्या ये प्रचण्डा रणे स्थिताः ।
तेऽपि विद्धं यथालाभसन्तोषाद्यैः सुरैरपि ॥ २९ ॥

कदाचिल्लयविक्षेपदैत्यबाध उपस्थिते ।
शमादयोऽपि विलयं यान्ति ज्ञानं विना सुराः ॥ ३० ॥
ततः कामादयो दैत्या भोगैः सूक्ष्मैः शरैः सुरान् ।
विद्ध्वाजयञ्छमादींस्ते दीना आसन्पुनर्भ्रमात् ॥ ३१ ॥
संत्यक्तस्थूलदेहाभिमानानामपि योगिनाम् ।
सूक्ष्माध्यासपरित्यागं विना नास्ति सुखं स्थिरम् ॥ ३२
योगी शम्भू रथं सूक्ष्मं देहमास्थाय शोधितम् ।
कामादीनसुरान्दृष्ट्या दग्धवान् भ्रान्तिशालिनः ॥ ३३ ॥
वृषेण योगधर्मेण ध्वजाग्रेणैव सर्पता ।
सरथः स्तूयमानोऽन्यैर्देवैरारूढभूमिकैः ॥ ३४ ॥
सूक्ष्मदेहे स्थितं त्र्यक्षं शमाद्यैरमरैः सह ।
दृष्ट्वा कामादयो दैत्याः पुनर्योद्धुं समागताः ॥ ३५ ॥
सूक्ष्मैः कामादिभिर्देवाः शमाद्याः पीडिता बलात् ।
अज्ञानमृत्योर्विषये निबद्धास्त्र्यक्षसंयुताः ॥ ३६ ॥
शोधिते सूक्ष्मदेहेऽपि यावदज्ञानभाव्ययम् ।
पराभवो मोहसैन्यैर्योगिनोऽप्यवबोधनात् ॥ ३७ ॥
एवं सूक्ष्मे स्थितस्यापि योगिनो विभ्रमोदयः ।
उक्तोऽथाह लयं विघ्नं त्र्यक्षस्यापि भयावहम् ॥ ३८ ॥
विद्वान् हरोऽपि सूक्ष्मस्थो लयाभिभवमास्थितः ।
तद्रथः सूक्ष्मदेहोऽपि निमग्नो लयगोचरे ॥ ३९ ॥
पूर्वं भक्त्या प्रसादाभिमुखो विष्णुरथोत्तमम् ।
वृषेण धर्मरूपेण सत्त्वमूर्त्योज्जहार ह ॥ ४० ॥
सगुणस्य हरेर्भक्त्या त्र्यक्षो विद्वान्समुद्धृतः ।
शमाद्यैर्नाशिता दैत्याः कामाद्या हरिसंश्रितैः ॥ ४१ ॥
अहो विष्णोरयं भक्तेर्महिमा कश्चिदुत्तमः ।
यन्मुमुक्षोस्तथाज्ञस्य तदधीना समुद्धृतिः ॥ ४२ ॥
सूक्ष्माभिमानं त्यक्त्वाऽसौ त्वम्पदार्थविवेचनात् ।
शुद्धं विद्वान्प्रपित्सुः संल्लयविक्षेपशत्रुहा ॥ ४३ ॥
ततस्तत्त्वमसीत्येवं वेदवाक्यैक्यबोधनात् ।
अखण्डार्थपरो भूत्वा त्र्यक्षः सबलमास्थितः ॥ ४४ ॥
भ्रान्तिशून्येन मनसा तात्पर्यं श्रुतिगोचरम् ।
विचार्य्याखण्डब्रह्मात्मप्रत्यञ्चं वेत्ति तत्त्वतः ॥ ४५ ॥

अकारादित्रिमात्रेण प्रणवेन शरेण सः ।
अर्द्धमात्रा तुरीया तु संधाननिशितेन च ॥ ४६ ॥
महावाक्योत्थधीवृत्तिवह्निज्वालोज्ज्वलात्मना ।
वृत्त्यारूढचिदानन्दमहाविष्णुमुखेन च ॥ ४७ ॥
विश्वतैजसप्रज्ञाभिमानासुरविलापनात् ।
जाग्रदादिसुदुर्भेदपुरत्रयं निमेषतः ॥ ४८ ॥
दग्ध्वैव भस्मसाच्चक्रे दैत्यैः कामादिभिः सह ।
त्र्यक्षश्चिन्मात्ररूपेण जयतीति विनिर्णयः ॥ ४९ ॥
आदौ स्वधर्ममाराध्य विष्णुं कुर्याच्छ्रुतीरितम् ।
श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ॥ ५० ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।
भक्त्यावेशान्मनःशुद्धिमचिरेणैति तत्परः ॥ ५१ ॥
ततो विवेकवैराग्यशमाद्यैश्च मुमुक्षुताम् ।
प्राप्य सद्गुरुमद्वैतनिष्ठं वेदान्तपारगम् ॥ ५२ ॥
आसाद्य शरणं तस्य मनसा कर्मणा गिरा ।
सेवनं प्रणिपाताद्यैरुपायैर्विहितं चरेत् ॥ ५३ ॥
तन्मुखाद्वेदसिद्धान्तरहस्यं विधिवन्मुनिः ।
श्रुत्वा मत्वा निदिध्यास्य वेत्ति ब्रह्मात्मकं पदम् ॥ ५४ ॥
स चाज्ञानमहामोहदैत्यनिर्माणनिर्मितम् ।
त्रिपुरं कामनगरं दहत्यज्ञानसंयुतम् ॥ ५५ ॥
पूर्वपूर्वाभिमानस्य त्यागाद्विद्वान्महागुणः ।
अज्ञानं ब्रह्मबोधास्त्रतेजसा दहति ध्रुवम् ॥ ५६ ॥
वाक्यार्थैक्यानुसन्धानजन्या वृत्तिरनुत्तमा ।
ब्रह्मविद्या तदेवास्त्रं ब्रह्मदण्डमयं महत् ॥ ५७ ॥
मूलज्ञाने तृतीयेऽस्मिन्नगरेऽसौ प्रमुञ्चति ।
त्र्यक्षो ज्ञानी महाविष्णुकटाक्षेण निरीक्षितः ॥ ५८ ॥
मूलाज्ञानं स दहति सविलासं सवासनम् ।
तेनैव परमास्त्रेण त्रिपुरासुररूपकम् ॥ ५९ ॥
ततोऽवशिष्यते तुर्यरूपं ब्रह्म चिदद्वयम् ।
स्वराज्ये स्वमहिम्न्याख्ये द्वैतशून्ये परे पदे ॥
विद्वांस्त्र्यक्षः स्वयं साक्षात्कृतकृत्यो विसज्जते ॥ ६० ॥

विष्णोरनुग्रहादेव धर्मवैराग्ययोरपि ।
लाभ आचार्य्यवर्यस्य श्रवणादेश्च सद्धियः ॥ ६१ ॥
अतः सर्वात्मना सेव्यो विष्णुरेव निरन्तरम् ।
अर्चनध्यानबोधाद्यैरुपायैरखिलैरपि ॥ ६२ ॥
वेदेतिहासनिर्णीततत्त्वं श्रीविष्णुमद्वयम् ।
सगुणं निर्गुणं वापि भजेत हरिमीश्वरम् ॥ ६३ ॥
सर्वः सर्वात्मना प्रेम्णा भजेत हरिमव्ययम् ।
मुमुक्षुर्ज्ञानलाभाय ज्ञानी मोक्षाय सर्वदा ॥ ६४ ॥
भारते सर्ववेदार्थः संगृहीतो महात्मना ।
रूपकैरपि तस्योपबृंहणं तत्र तत्र च ॥ ६५ ॥
मया व्यासप्रसादेन यथामति विवेचनात् ।
समासात्तस्य तात्पर्यं दर्शितं हरितुष्टये ॥ ६६ ॥

॥ इति श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरसाभिलाषिश्रीसदानन्दविदुषा विरचिते भारततात्पर्य-प्रकाशे हरिवंशान्ते त्र्यक्षकृतत्रिपुरवधतात्पर्यसंक्षेपदर्शनं समाप्तिमगमत् ॥

॥ ॐ तत्सत् । विष्णवे नमः । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ जयन्तु श्रीमन्मुकुन्दपदारविन्दमकरन्दरजःस्रजः श्रीरस्तु ॥

ग्रन्थोद्धृतमहाभारतश्लोकपादानुक्रमणिका

प

ह

..., critic, linguist, creative writer, orator and above all a man of letter deeply involved in India's rich cultural and intellectual traditions, **Professor Vidya Niwas Misra** is presently Vice-chancellor of Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi.

Born in 1926 in village Pakaḍadīhā (Gorakhpur) and educated at home and Allahabad, Prof. Misra has taught at several Indian universities and was a visiting professor at the universities of California, Washington (U.S.A.) and Banaras Hindu University in 1985-86. He was, for sometimes, Vice-chancellor of Kashi Vidyapith (1986-89) and Director, K.M. Institute of Linguistic Studies, Agra (1977-86). Winner of several academic and literary (Mūrti Devī, 1990) awards and honoured by 'PADMAŚRĪ' in 1988. He was member of the Executive Committee of the Sahitya Akademi; Committee for Review of National Policy on Education, 1986; Hony. Advisor, Centre for Development of Computing, Pune, and associated with host of other academies in the country. At present engaged in a project concerned with exploring artificial intelligence system structures in Indian scholiastic tradition.

Simple and austere in his life style, firm in his beliefs and values, prof. Misra has worked with persons of such varied natures and temperaments as Sri Rahul Sankratyayan, Pt. Śrināryaṇa Chaturvedi, Pt. Hazārī Prasād Dwivedi, Sri Sachchidanand Hiranand Vatsyayan 'Agyeya' and others, whose memories he cherishes and achievements he respects

His major works (creative as well as critical) are–*The Descriptive Technique of Pāṇini* (The Hague: Mouton); *The Indian Creative Mind* (Agra: Y.K.Pub,1992); *Indian Poetic Tradition; Rīti-Vijñāna; Bhāratīya-Bhāṣa-Darśana-kī-Pīṭhikā; Mahābhārata kā kāvyārtha* (winner of Mūrti Devī Award), etc. In short he has authored over 30 books and has contributed a number of essays and analytical articles better known as '*lalita*' and '*vaicārika*' essays